حکومەتی هەرێمی کوردستان/ عێراق
وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
زانکۆی سلێمانی
کۆلێجی زانستە مروڤایەتییەکان/ بەشی شوێنەوار

سوپا و چەک لە شانشینی ئورارتو

(سەدەی نۆ- شەشی پێش زایین)

توێژینەوەیەکی شوێنەواریی هونەری بەراوردکارییە

نامەیەکە خوێندکار

نسرین خواکرم عوالحامد

پێشکەشی ئەنجومەنی کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سلێمانی کردووە، وەک بەشێک لە پێداویستییەکانی بەدستهێنانی بڕوانامەی **ماستەر** لە **زانستی شوێنەوار** لە پسپۆڕی **شوێنەواری کۆن**.

بە سەرپەرشتی پرۆفیسۆری یاریدەدەر

د. دڵشاد عزیز مارف

٢٧٢٣ کوردی   ١٤٤٤ کۆچی   ٢٠٢٣ زایینی

ڕەزامەندی سەرپەرشتیار

ئەم نامەی خوێندکار (نەسرین خواکرم عولحامد) بەناونیشانی (سوپا و چەک لە شانشینی ئورارتو (سەدەی نۆ-شەشی پێش زایین) توێژینەوەیەکی شوێنەواریی هونەری بەراوردکارییە) بەچاودێری ئێمە لەکۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان/ زانکۆی سلێمانی ئامادەکراوە، بەشێکە لەپێویستییەکانی بەدەستهێنانی بڕوانامەی ماستە لەزانستی (شوێنەوار)، پێشنیاز دەکەین پێشکەش بەلیژنەی هەڵسەنگاندن بکرێت

واژۆ

ناو: پ.ی. د. دڵشاد عزیز مارف

پلەی زانستی: پرۆفیسۆری یاریدەدەر

ئەندام و سەرپەرشتیار

واژۆ

پ.ی.د. زریان سالار حەمە عارف

سەرۆکی بەشی شوێنەوار

ڕەزامەندی لیژنەی گفتوگۆ

ئێمە وەک ئەندامانی لیژنەی گفتوگۆ، ئەم نامەیەی خوێندکار(**نسرین خواکرم عولحامد**)مان بە ناونیشانی **(سوپا و چەک لە شانشینی ئورارتو (سەدەی نۆ-شەشی پێش زایین) توێژینەوەیەکی شوێنەواریی هونەری بەراوردکارییە)** خوێندەوە و گفتوگۆمان دەربارەی ناوەڕۆک و لایەنەکانی دیکەی کردووە، بڕیارماندا بە پلەی (   ) بڕوانامەی (**ماستەر**)ی لە زانستی (**شوێنەوار/ کۆن**) پێبدرێت.

واژۆ
ناو: پ.د. نوعمان جمعە ابراهیم
پلەی زانستی: پرۆفیسۆر
سەرۆکی لیژنە
٢٠٢٣/٤/١٦

واژۆ
ناو: پ. د. نەرمین علی محمد امین
پلەی زانستی: پرۆفیسۆر
ئەندام
٢٠٢٣/٤/١٦

واژۆ
ناو: پ.ی. د. گوزاد محمد احمد
پلەی زانستی: پرۆفیسۆری یاریدەدەر
ئەندام
٢٠٢٣/٤/١٦

واژۆ
ناو: پ.ی. د. دلشاد عزیز مارف
پلەی زانستی: پرۆفیسۆری یاریدەدەر
ئەندام و سەرپەرشتیار
٢٠٢٣/٤/١٦

لەلایەن ئەنجومەنی کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان/ زانکۆی سلێمانی- پەسەندکرا.

واژۆ
پ.ی. د. باقی جمیل احمد
ڕاگری کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان بەوەکالەت
٢٠٢٣/٥/٨

iii

بسم الله الرحمن الرحيم

قال الله تعالى: (وأَنزَلنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ ۚ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ).

صدق الله العظيم

(سورة الحديد الأية: (٢٥)

پێشکەشە

- بە باوک و دایکی خۆشەویستم کە هەمیشە هاندەر و پاڵپشتم بوون لە هەموو قۆناغەکانی خوێندنم .
- بە هاوسەرو منداڵەکەم و براکەم و خوشکەکانم و هەموو ئەندامانی خێزانەکەم.

سوپاس و پێزانین

سوپاس و ستایش بۆ خودای گەورەو میهرەبان کە دەرفەتی پێبەخشیم بۆ ئەوەی زاڵبم بەسەر ئەو سەختییانەی کە ڕووبەڕووم بوونەوە لە کاتی نووسینی ئەم ماستەرنامەیەدا.

سوپاسی بەڕێز پ.ی.د.دڵشاد عەزیز مارف کە ئەرکی کێشا و سەرپەرشتی توێژینەوەکەی کردم، زۆر دڵسۆزانە و بەبێ ماندووبوون بەردەوام هاوکارم بوو بە پێدانی پێشنیارو سەرنج و تێبینی و ڕێنمایی پڕ بایەخ، هەروەها پێدانی سەرچاوەی گرنگ بۆ دەوڵەمەندکردنی ئەم توێژینەوەیە.

پ.ی.د. زریان سالار حەمە عارف، سەرۆکی بەشی شوێنەوار، کە لە ماوەی دوو ساڵی وانە وتنەوە، زانیاری بەنرخی پێ بەخشین. بەڕێز پ.ی.د. کۆزاد محەمەد ئەحمەد، هاوکارم بوو بە پێدانی تێبینی و سەرچاوەی گرنگ و بەسوود بۆ توێژینەکەم، هەروەها بەڕێز د. ڕافیدە عەبدوڵڵا عەبدولسەمەد، لەماوەی ئەم دوو ساڵەدا ئەرکی وانە وتنەوەو زانیاری گرنگی پێ بەخشین.

هاوسەری بەڕێزم، هاشم حەمە عەبدوڵڵا بەردەوام بە بێ ماندووبوون هاوکارم و پاڵپشتم بوو لە تێپەڕاندنی ئەو پرسە سەختانەی لە کاتی نووسینی ئەم توێژینەوەیەدا بەرەو ڕووم دەبوونەوە.

هاوڕێی تەمەنم بەڕێز پ.د. ابتسام اسماعیل قادر، هاوکارو هاندەرم بووە لەم قۆناغەدا.

هاوڕێی بەڕێزم، شوێنەوارناس بەهرە ساڵح، بەردەوام هاوکارم بوو بە پێدانی سەرنج و تێبینی و پێدانی سەرچاوەی گرنگ.

مامۆستای بەڕێزم پ.د.فاروق ناصر الراوی هەمیشە هاوکارم بوو بە پێدانی سەرچاوەی گرنگ بۆ توێژینەکەم.

بەڕێز د. ئەردەڵان خۆشناو بە پێدانی سەرچاوەی گرنگ هاوکارم بوو.

بەڕێز مامۆستا هێرۆ کەریم کە هاوکارم بوو بە پێدانی چەندین سەرچاوەیەکی گرنگ.

بەڕێز کاک ئامانج حەمە ڕەحیم کە هاوکارم بوو لە هێڵکاری وێنەکانی ژمارە (١١ -١٤-٨٧)

هەروەها سوپاسی بێ پایانم بۆ کوڕی ئازیزم سان کە بەردەوام هاوکارم بوو لە دابینکردنی چەندین سەرچاوەی گرنگ بۆ توێژینەکەم، هەروەها سوپاسی هەردوو ئازیزانم چەم و داسی ئەکەم بۆ هەر هاوکارییەک پێشکەشیان کردوم. لە کۆتایی سوپاسی هەموو ئەندامانی خێزانەکەم دەکەم کە لە ماوەی خوێندنم پاڵپشتم بوون.

پێرست و ناوەرۆک

سوپاس و پێزانین vii
پێرست و ناوەڕۆک viii
کورتکراوە گشتییەکان Ix
کورتکراوەی سەرچاوە زانستییەکان X
پێشەکی ١

بەشی یەکەم : سەرەتایەک دەربارەی جوگرافیا و مێژوو و پێکهاتەی سوپای ئوراڕتو....

تەوەری یەکەم : هەڵکەوتەی جوگرافیای ئوراڕتو و کاریگەری لەسەر لایەنی سەربازی ... ٥
تەوەری دووەم : مێژووی سەربازیی و سیاسی ئوراڕتو ١٥
تەوەری سێیەم : پێکهاتەو ڕێکخستنی سوپای ئوراڕتی ٣٠

بەشی دووەم: جلوبەرگی سەربازانی ئوراڕتو ....

تەوەری یەکەم : خودە(کڵاوی) ئوراڕتی ٣٧
تەوەری دووەم : پشتێنە برۆنزییەکان ٥٢
تەوەری سێیەم : زرێ و باسکپارێز.......................... ٦٧

بەشی سێیەم: چەک و ئامێرە جەنگییەکان ....

تەوەری یەکەم: چەکە سوک و کەسییەکان ٧٠
شمشێر و خەنجەر.. ٧١
ڕم و نێزە ٧٦
تەوری جەنگی ٧٩
تیرو کەوان ٨٠
قەڵغان ٨٧
تەوەری دووەم : ئەسپ و گالیسکە جەنگییەکان لە سوپای ئوراڕتیدا ١٠٢
گرنگی ئەسپ وکەلوپەلە تایبەتمەندییەکانی
لغاوی کانزایی ١٠٤
بەرچاوگە ١٠٨
پارچەی ناوچەوانی ئەسپ ١١٠
قەڵغانی سنگ ١١٢
تاجە گوڵینکە ١١٦
گالیسکەی جەنگی ئوراڕتی ١٢٠

بەشی چوارەم: قەڵا و قایمکارییەکانی ئوراڕتو ....

تەوەری یەکەم: قەڵاو شارە شورەدارەکان ١٢٦
تەوەری دووەم : بەڵگەی نووسراوەکان و وێنە هەڵکۆڵدراوەکانی قەڵا و شورەکان ١٣٣
وێرانکردنی قەڵاوشورەکانی ئوراڕتی ١٣٧

بەشی پێنجەم: پەیوەندی ئایین و سیاسەت وجەنگ لای ئوراڕتییەکان ....

تەوەری یەکەم : ڕۆڵی خواوەندەکان لە جەنگدا و چەکە هەڵواسراوەکانی دیواری پەرستگاکانی موصاصیر و پەرستگەی ئایانیس....... ١٤٠

تەوەری دووەم : هەواڵگری و دژە هەواڵگری ئوڕاڕتییەکان ١٤٧

دەستکەوتە سەربازییەکانی سوپای ئوڕاڕتی لە جەنگدا ١٥٦
دەرئەنجام ١٥٧
سەرچاوەکان ١٦١
پوختە ١٧١
الملخص ١٧٢
Abstract ١٧٣

کورتکراوە گشتییەکان

پ.ز. = پێش زایین

ل. = لاپەڕە

B.C.= Before Christ

ed.=Editor

eds. = Editors

et al., = and others

pp.= pages

vol.= volume

fig.= figure

Abb. = Abbildung

Tab. =Table

Taf. = Tafel

pl. = plate

کورتکراوەی سەرچاوە زانستییەکان

ARAB II	Luckenbill, D. D., 1927 Ancient Records of Assyria and Babylonia, II, Chicago.
AJNES	Armenia Journal of Near Eastern Studies
AWE	Ancient West & East
ASOS	Academic Social Science
ANES	Ancient Near Eastern Studies
AsiAnA	Asia Anteriore Antica. Journal of Ancient Near Eastern Cultures
CAH	Cambridge Ancient History
CTU IV	*Corpus Dei Testi Urartei* = Salvini, M., 2012. Corpus Dei Testi Urartei vol. IV, ROMA
CTU V	*Corpus Dei Testi Urartei* = Salvini, M., 2018. Corpus Dei Testi Urartei vol. v. Paris
CAD	The Assyrian Dictionary of the University of Chicago, Chicago.
IJSOIA	International Journal of the Society of Iranian Archaeologists
JNES	Journal of Near Eastern Studies
JFA	Journal of Field Archaeology
FME	Journal of Fields Mechanical Engineering
RIMA I	Grayson, A. K. 1987. Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium B.C. (to 1115 BC), (=The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 1), Toronto - Buffalo –London.
RIMA II	Grayson, A. K. 1991. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC 1 (1114-859 BCE) (=The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods II/I), Toronto – Buffalo –London.
RIMA III	Grayson, A. K. 1996. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC 2 (858-745 BCE) (= The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods III), Toronto - Buffalo – London.
RINAP I	Tadmor, H., et al., 2011 The royal inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), kings of Assyria. The Royal inscriptions of the Neo-Assyrian period I. Winona Lake, IN : Eisenbrauns.
RINAP II	FRAME, G., 2021. The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721-705 B.C), The Royal Inscription of the Neo-Assyrian Period, Eisenbrauns University Park, Pennsylvan.
RINAP III/2	Grayson, K., Novotny, J. 2014. The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 2, Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period. Winona Lake, Eisenbrauns.
RINAP IV	Leichty, E. 2011. The Royal Inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC). The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period IV. Winona Lake, Eisenbrauns
RINAP V	Novotny, J.- JEFFERS, J., 2018. The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668-631 BC), Aššur-etel-ilani (630-627 BC),and Sin-šarra-iškun (626-612 BC), Kings of Assyria, Part 1, The Royal Inscription of the Neo-Assyrian Period, EISENBRAUNS University Park, Pennsylvania.
RGTC	Repértoire Géographique des Textes Cuneiformes.
SAA I	Parpola, S. 1987. The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West. SAA I (SAA State Archives of Assyria), Helsinki University Press
SAA IV	Starr, I. 1990. Queries to the Sun God: Divination and Politics in Sargonid Assyria, State Archives of Assyria IV. Helsinki.

SAA V	Lanfranchi, G. B., Parpola, S. 1990. The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria V, Helsinki University Press
SAA VII	Fales, F. M., & Postgate, J. N. 1992. Imperial Administrative Records, Part I: Palace and Temple Administration, State Archives of Assyria VII. Helsinki.
SAAB	State Archives of Assyria Bulletin, Helsinki.
SCCNH	Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians.

پێشەکی

دەوڵەت و ئیمپراتۆریەت و کێبڕکێکارەکان لە ڕۆژهەڵاتی دێرین هەریەکێکیان خاوەنی ڕێبازو ئامانجی سیاسی وسەربازی ڕێکخراو بوون، کە بۆ ئاڵانگاریی و ململانیکانیان لە بەرامبەر دوژمنەکانیان یارمەتیدەریان بووە. بوونی ئەو ڕێبازە یەکێک بوو لەو پێکهاتە گرنگانەی کە هەر دەوڵەتێک بۆ پاراستن لە داگیرکەران و دەستدرێژیکاران و پاراستنی دەسەڵات و شکۆمەندییان پشتیان پێدەبەست، سەرەڕای پاراستنی ئاسایش و سەقامگیری ناوخۆیی، فراوانکردنی سنوورەکانی دەوڵەتەکەیان. شانشینی ئورارتیش یەکێک لە گرنگترین دەسەڵاتە بەهێزەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیکی چاخی ئاسن بوون، بە تایبەت لە (سەدەی نۆیەم - شەشەمی پێش زایین) خاوەنی ئەم جۆرە ڕێبازە بوون.

سوپای ئورارتو گرنگترین دامەزراوەی سەربازی شانشینی ئورارتی بوو، ئورارتییەکان گرینگییان بە پەرەپێدان و ڕێکخستن و پۆلێنکردنی سەربازیی سوپاکەیان داوە، و بەسەر چەند بەشێکی ڕێکخراوی وەک سوارە و پیادە و گالیسکە دابەشیان کردوون، کە بە چەکی جەنگی جۆراوجۆر پڕچەککرابوون. بوونی یارمەتیدەری کانزا و کانزاکاری لە ناوچەکانیان هۆکاری پەرەپێدانی تەکنیکی چەکی ئورارتی بووە .

شانشینی ئورارتی لە سەردەمێکدا دامەزرا کە فشاری سەربازی لەسەری زۆر بوو، بەتایبەتی لەلایەن دەوڵەتی ئاشوری نوێ وە، هەردووکیان کەوتنە ناو ململانییەکەوە تاکو نزیکی ڕووخانی دەوڵەتی ئاشوری بەردەوام بوو، بۆیە سوپای ئورارتی بوو بە بەهێزترین ڕکابەر کە ڕووبەڕووی دەوڵەتی ئاشوری بووەوە. هەروەها ئورارتییەکان توانییان سوود لە کێوە سەختەکان وەک شورەیەکی بەرگری لە شانشینەکەیان وەربگرن، و چەندین قەڵایان دروستکرد کە ئەرکەکەیان بە پلەی یەکەم بەرگری وچاودێری دوژمن بوو.

گرنگی توێژینەوەکە

گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە دەبێتە یەکەمین توێژینەوەی بوارەکە، بەزمانی کوردی کە لەژێر یەک ناونیشاندا بابەتەکەی خستۆتەڕوو، کە پەیوەستە بە دامەزراوەی سەربازیی شانشینی ئورارتییەوە لێکۆڵینەوەیەکی هەمەلایەنەیە لە سوپا و چەکەکانی ئورارتی لەڕێگەی بەڵگەی تۆمارە ئورارتی و ئاشورییەکان، و بەڵگەی شوێنەواری وهونەرییەکانەوە، هەروەها (نوسین و نەخشە هونەرییەکانمان لەسەر کەرەستە سەربازییەکان) شیکردۆتەوە. پاشان لەگەڵ بەڵگەی تردا کە پەیوەستە بەوبابەتەوە بەراوردمان کردوون، بەتایبەتی بەڵگە ئاشورییەکان، ئەویش بەهۆی نزیکی سنوری جوگرافییان، و بەهێزی ململانیکانیان و کاریگەرییان لەسەر یەکتر، هەروەها بوونی ململانێی بەردەوام لە نێوان ئەم دوو هێزەدا.

هۆکاری هەڵبژاردنی بابەتەکە

نەبوونی ناونیشانێکی یەکگرتوو کە هەموو ئەو بابەتانەی کە پەیوەستە بە دامەزراوەی سەربازی ئورارتو، بەو پێیەی ئێمە نکۆڵی لە بوونی ئەو لێکۆڵینەوانە ناکەین کە باسیان لە سوپا و چەکەکانی ئورارتی کردوە، بەڵام بەزمانی بیانی نووسراون و بەشێوەی جیا جیا و هەریەکەیان لەسەر جۆرێکی چەک و کەلوپەلی سەربازی نووسراون . گرنگییەکی تریش ئەوەیە کە پەیوەندی بە چالاکی و هەڵمەتەکانی سوپای شانشینی ئورارتییەوە هەیە، ئەم شانشینە ناوی بە مێژووی گەلانی دێرینی کوردستانەوە گرێدراوە، چونکە

ئوراڕتییەکان لە ڕووی نەتەوەیی و زمانەوانەوە پەیوەندییان بە خوررییەکان هەیە و دەچنەوە سەریەک بنەچە هەرچەندە خورریەکانیش پێش ئوراڕتییەکان دەرکەوتوون.

گرفتەکانی توێژینەوەکە

هەموو کارێک کەم تا زۆر ئاستەنگی خۆی هەیە، کارەکەی ئێمەش بەدەرنەبوو لە ئاستەنگی و گرفت، یەکێک لەوانە کەمی بەڵگەی دەقی ئوراڕتی تایبەت بە سوپا و چەک بوو، کە گرنگی نەدراوە بە گێڕانەوەی هەڵمەتە سەربازییەکانی نێوان سوپای ئوراڕتی و ئاشوورییەکان لەچاو بەڵگە ئاشوورییەکاندا، جگە لەوانەی لەلایەن ئاشوورییەکانەوە باسی گێڕانەوەی شکستەکان، هەڵهاتنی پاشاکانی ئوراڕتی دەکات. لەلای ئوراڕتییەکان هیچ نەخشێکی هەڵکۆڵدراوی سەر دیوارمان نییە، چالاکی سەربازیی سوپای ئوراڕتی نیشان بدات، وەک لە نەخشەکانی ئاشووریدا دەیبینین، بۆیە ئێمە سوودمان لەو دیمەنانەی سەر کەرەستە جەنگییەکانی ئوراڕتی وەرگرتووە، بۆ ناسینی هونەری تایبەت بە چەک وسوپای ئوراڕتی، بۆیە وەک پێویست نەمانتوانی وردەکاری زیاتر بخەینەڕوو، بەهۆی وردی ئەو وێنانەی کە لەبەردەستماندایە زۆر جار پێویست بووە پشت بەو هێڵکارییانە ببەستین کە لە سەرچاوەکاندا هەن، هەروەها ئەو پارچانەی ناو ئەم توێژینەوەیە پارچەی مۆزەخانە جیهانییەکانن، بۆیە نەمانتوانیوە دەستمان پێیان بگات، و لەنزیکەوە بیانبینین.

نەبوونی ئەو دەقانەی پەیوەندی بەچالاکی سیخورری ئوراڕتییەوە هەیە، تەنها لە دەقێکی ئاشووریدا ئاماژە بە سیخوری ئوراڕتی کراوە، هەر بۆیە نەماتوانیوە زیاتر ئاشنابین لەسەر چۆنییەتی بەڕێوەبردنی چالاکی تۆڕی سیخوڕی سەربازی ئۆراڕتی. یەکێکی تر لە گرفتەکان نەبوونی تۆماری ئوراڕتییەکانە کە باس لە نازناو و ڕێکخستنی پلە سەربازییەکان لە پلە باڵاکانەوە تا پلە نزمەکانی سوپای ئوراڕتی بکات.

ڕێبازی توێژینەوە:

توێژینەوەکەمان توێژینەوەیەکی شوێنەواری -هونەری شیکارییە، لە سەرئەو بابەتانەی پەیوەندی بە سوپاو چەکی شانشینی ئوراڕتی هەیە، لە ڕوانگەی گەڕانەوە بۆ دەقە مێخییەکانی ئوراڕتی و ئاشوورییەوە، چالاکییە جەنگییەکانی سوپای ئوراڕتی و پێکهاتەی سوپای ئوراڕتی شارەزا دەبین، هەروەها لە ڕێی بەڵگە شوێنەواریەکانەوە ئاماژە بە بینا و کەرەستە کانزاییەکان دەکەین، وەک جۆر و شێوەی ئەو چەکانەی کە سەربازە جەنگاوەرەکان بەکاریانهێناون، لەگەڵ لێکۆڵینەوەو شیکردنەوەی چەندین نەخش، کەپەیوەستن بە بابەتی چەک و سوپای ئوراڕتی، وەک بەشێکی دانەبڕاو لە شێوازی هونەری ئەو سەردەمە. هەروەها بەراوردکاری ووردمان ئەنجامداوە کە خزمەت بەتوێژینەوەکە دەکات، بە پشت بەستن بە چەندین سەرچاوەی تایبەت بە چەک و سوپا.

گرنگترین سەرچاوەکان

لەم توێژینەوەیەدا لەسەر سوپا و چەکی ئوراڕتی، پشتمان بە چەندین سەرچاوەی گرنگ بەستوون، لەوانە دەقە مێخیەکان، بۆ زیادکردنی زانیاری لەسەر جموجۆڵەکانی سوپای ئوراڕتی پشتمان بەدەقە ئوراڕییەکان بەستووە کە لە زنجیرەی CTU دەستمان کەوتوون، هەروەها ئەو سەرچاوانە کە تایبەتمەندن بە دەقە ئاشوورییەکان کە بە سەرچاوەیەکی سەرەکی دادەنرێن بۆ زانینی وردەکاری جموجۆڵی سەربازی ئاشوری دژ بە ئوراڕتی، لەوانە زنجیرەی SAA, RINAP, RIMA. بۆ ناسین و بەراوردکردنی جۆری چەکەکان سوودمان لەم سەرچاوانەش وەرگرتووە:

توێژینەوەکانی بیبێر دەربارەی شمشێری ئورارتی

Biber, (2008), pp. 149-173.
Biber, (2018), pp,62-78.

توێژینەوەیەکی تری بیبێر دەربارەی چەکی ئورارتی

Biber, (2011), pp.234-247

کتێبەکەی یوسف خلف عبدالله دەربارەی سوپاو چەکی ئاشوری نوێ
عبدالله,١٩٧٧
کتێبەکانی دێزۆ دەربارەی سوپاو پێکهاتەی سوپای ئاشوری نوێ

Dezső, (2012)

جگە لە کۆمەڵێک سەرچاوە و لێکۆڵینەوە کە خزمەتیان بە لایەنەکانی تری توێژینەوەکە کردووە وەک لایەنی هونەری و مێژوویی لەوانە :

Seidl, 2004.
Merhav,1991
Çavuşoğlu, 2014
Kroll. S., et al. (2012)
Radner, (2021), pp. 377-395
Azarpay, Guitty,1968
Marf, DLshad A.,2016

پێکهاتەی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکە لە پێنج بەشی سەرەکی پێکهاتووە، کە هەریەکەیان بەسەر چەند تەوەرێک دابەشکراون، بەم شێوەیە، بەشی یەکەم سەرەتایەک دەربارەی جوگرافیا و مێژوو و پێکهاتەی سوپای ئورارتو، دابەشبووە بەسەر سێ تەوەردا، تەوەری یەکەم باس لە هەڵکەوتەی جوگرافیای ئورارتو و کاریگەرییەکەی لەسەر لایەنی سەربازی دەکات، تەوەری دووەم باس لە مێژووی سەربازی وسیاسی ئورارتو دەکات. تەوەری سێیەم بریتییە لە پێکهاتە و ڕێکخستني سوپای ئورارتی. بەشی دووەم باس لە جلوبەرگی سەربازانی ئورارتی دەکات، کە سێ تەوەری لەخۆگرتووە، تەوەری یەکەم باس لە خودەی سەربازانی ئورارتی و جۆرەکانی دەکات، لە تەوەری دووەمدا لە پشتێنە برۆنزییەکانی ئورارتییەکان دەدوێن، ، کە بەشێکی گرنگ لە جلوبەرگی سەربازانی ئورارتی بوون، تیایدا دیمەنی سەربازی سەر پشتێنی ئورارتی و دیمەنی ڕاوشکاری سەربازانی ئورارتیمان شەن و کەو کردووە. هەروەها لە تەوەری سێیەمدا باسمان لە جلوبەرگی پارێزگاری سەربازی وەک زرێ و باسکپارێز کردووە، باس لە دوو جۆر پارچە دەکەین کە گرنگیەکی زۆری بە جەنگاوەری ئورارتی بەخشیوە. لە بەشی سێیەمدا باس لە چەک و ئامێرە جەنگییەکان دەکەین، بەسەر دوو تەوەردا دابەشکراوە، تەوەری یەکەم چەکە سوک و کەسییەکان، باس لە چەندین چەکی دەستی ئورارتی دەکەین، وەک بەشێک لە پێداوێستییە سەرەتاییەکانی جەنگاوەری ئورارتی، لە ڕێگەی بەڵگەی شوێنەواری و هونەری تایبەتمەندی ئەم چەکانە شی دەکەینەوە، لەگەڵ بەراوردکردنیان لەگەڵ لێکچووەکانیان، ئەمانەش بەسەر پێنج ناونیشاندا دابەش کراون، یەکەم: شمشێر و خەنجەر، ڕم و نێزە ، تەوری جەنگی، تیروکەوان، قەڵغان، تەوەری دووەم، باس لە ئەسپ وگالیسکەی جەنگی ئورارتی دەکات،

لە گرنگی ئەسپ و ئەسپسوار و گالیسکەی جەنگی ئوراڕتی لە مەیدانی جەنگدا دەدوێن، هەروەها ئەو کەلوپەلە کانزایانەی تەرخانکراون بە ئەسپەکان وەک بەشێک لە پێداویستییە سەرەتاییەکانی ئەسپ لە کاتی جەنگدا، لەرێگەی بەڵگەی شوێنەواری و هونەری کە بەدەرنییە لە چەندین بەراوردکاری پەیوەست بە خودی بابەتەکان.

لە بەشی چوارەمدا لە قەڵا و قایمکارییەکانی ئوراڕتو و شارە شورەدارەکان دەدوێن، لەرێگەی بەڵگەی شوێنەواری و دەقە مێخییەکان و بەڵگە هونەرییەکانەوە دابەش بووە بەسەر دوو تەوەر یەکەم قەڵاو شارە شورەدارەکان، دووەم : دەقە نووسراوەکان و وێنە هەڵکۆڵدراوەکانی قەڵاو شارەکان. لە بەشی پێنجەمدا باسمان لە پەیوەندی ئایین و سیاسەت وجەنگ لای ئوراڕتییەکان کردووە، بەهەمان شێوە ئەم بەشەش بەسەردوو تەوەردا دابەش بووە، تەوەری یەکەم باس لە رۆڵی خواوەندەکان لە جەنگدا و چەکە هەڵواسراوەکانی دیواری پەرستگاکانی موصاصیر و ئایانیس دەکات. لە تەوەری دووەم باس هەواڵگری و دژە هەواڵگری ئوراڕتییەکان دەکەین لە رێگەی تیشک خستنە سەر نامە ئاشورییەکان، زانیارییەکی زۆریان لەسەر جوڵە سەربازییەکانی سوپای ئوراڕتو پێشکەش کردووە، پاشان باس لەدەسکەوتە سەربازییەکانی سوپای ئوراڕتی لەجەنگدا دەکەین.

لەم ماستەرنامەیەدا لەبەرئەوەی زۆر پشت بەستراوە بە دیمەنە هونەرییەکان بۆ تێگەیشتن لە سوپا و چەکی ئوراڕتی، توێژەر و سەرپەرشتیار پێیان باش بوو کە وێنەکان لەگەڵ وەسف و باسەکاندا بن و نەچنە پاشکۆ، چونکە بردنە دواوەی وێنەکان بۆ پاشکۆ، شێوازێکی کۆنە و پەیوەست بووە بە سەختی دانانی وێنە و نووسین لە شێوازی چاپی کۆندا، بەڵام ئێستا خۆشبەختانە وێنە و نووسین پێکەوە چاپ دەکرێن، و هەروەها زۆر ئاسانکارە بۆ تێگەیشتن لە دەقەکان کە وەسف و تایبەتمەندی دیمەنەکان دەخەنەڕوو، لەبەرئەوە ئەم شێوازە ئێستا باوترین شێوازە لە توێژینەوە و سەرچاوە شوێنەوارییەکاندا، و ئێمەش ئەم شێوازەمان بە پەسەند زانی و بەکارمان هێناوە . هیچ توێژینەوەیەک بەبێ کەموکوڕی نابێت هیواخوازین ئەم توێژینەوەیە کەلێنێکی لەبواری ئوراڕتی ناسی و شوێنەوارو شارستانی ئەم نیشتمانەدا پڕ کردبێتەوە .

توێژەر

بەشی یەکەم

سەرەتایەک دەربارەی جوگرافیا و مێژوو و پێکهاتەی سوپای ئوڕاڕتو

بەشی یەکەم

سەرەتایەک دەربارەی جوگرافیا و مێژوو و پێکهاتەی سوپای ئورارتو

تەوەری یەکەم

هەڵکەوتەی جوگرافیای وڵاتی ئورارتو و کاریگەری لەسەر لایەنی سەربازی

سنووره جوگرافییەکانی شانشینی ئورارتو بەشێکی زۆری باکوور و ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستانی لەخۆگرتبوو، لەگەڵ بەشێک لە ئەرمینیا و ئازەربایجان، بەو پێیەی سنوورەکانی لە ڕووبارەکانی قەرەسو و فوراتەوە لە ڕۆژئاواوە درێژدە بووەوە، تا دەگاتە بەرزاییە گڕکانیەکانی ئەرمینیا و حەوزی دەریاچەی سیڤان و گێلدەر لە باکوور و لە ڕۆژهەڵاتەوە تا حەوزی دەریاچەی ورمێ لە باکووری ڕۆژئاوای ئێران و تا چیای زاگرۆس لە ڕۆژهەڵات و باشوور، لە باشووریشەوە سنوورەکانی درێژدە بووەوە بۆ ناوچەی ڕەواندوز، پێشنیار دەکرێت شوێنی یەکەم پایەختی ئورارتییەکان، کە شاری ئارزاشکونە[1] Arṣaškun لەو ناوچەیە بووبێت
(Salvini, 2009, 497; Kroll, et al., 2012, 1; Barnett, 1982, 322; Marf, 2015, 130 ;
عقراوي,٢٠١٥, ٤٤) .(دەڕواندرێتە نەخشەی ژمارە ١)

گرتنی ئاگری داغ Ağri-dağ لەلایەن ئورارتییەکانەوە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتاکانی دروستبوونی شانشینی ئورارتو لە سەرەتای سەدەی نۆیەمی پێش زایین، کاتێک هەردوو پاشا ئیشپوینی Išpuini مێنوا Minuaی کوڕی هاوسەرۆکی (٨٢٠- ٨١٠ پ.ز.) ویستیان سنووری شانشینەکەیان لە بەرزاییەکانی فوراتەوە لە ڕۆژئاواوە تا کەناری ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لە ڕۆژهەڵات فراوان بکەن (Özfirat, 2016, 7) . ئورارتییەکان لە ڕێگەی لەشکرکێشییە سەربازییەکانیانەوە توانییان فراوانخوازی زیاتر بکەن، تا گەیشتنە کەناری دەریاچەی سیڤان لە باکوور، سەرەڕای ئەوەی خۆیان لە سەردەمی پاشا ئیشپوینی (٨٣٠-٨١٠ پ.ز.) لە باکوور و بەشێکی دۆڵی ئاراس بوون، بەڵام تا سەردەمی پاشا ئارگیشتی یەکەم Argišti I (٧٨٥/٧٥٦-٧٨٠ پ.ز) نەیانتوانی باشووری قەوقاز داگیر بکەن (Özfirat, 2016, 7).

بەرزی لەڕادەبەدەری تۆپۆگرافیای ناوەندی شانشینی ئورارتو کەشوهەوایەکی کیشوەریی ساردی لەوەرزی زستاندا پێ بەخشیبوو، بەفرێکی زۆری لێ دەباری، دە بووە هۆی داخستنی ڕێگاکانی گواستنەوە بە درێژایی مانگەکانی زستان، ئەمەش بەربەرەکانییەکی گەورە بوو بۆ دامەزراندنی تۆڕەکانی گواستنەوە لە نێوان ناوەند و ناوچەکانی دیکە کە لە ژێر کۆنترۆڵدا بوون (Çifçi & Gökce, (2021), 221).

---

[1] چەندین ڕابۆچوون هەیە سەبارەت بەشوێنی شاری ئارزاشکون، لەوانە گریمانە دەکرێت کە دەکەوێتە ئەو پەری باشوور و باشووری ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ و دەبێت لە مجێسیر(موصاصیر) نزیک بێت (Salvini, 1982, 6)، لەلایەکی ترەوە لای هەندێکی ترئەم شارە دەکەوێتە ناوچەی باکووری دەریاچەی وان، نەک لە ناوچەی باشوور یان ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ (Kroll, (2012), 168). بەڵام مارف پێشنیار دەکات کە ئارزاشکونی پایەخت دەبێت لەشوێنێک لەپشتی کیروری (هریر) بێت، چونکە شالمانیسەری سێیەم دەڵێت ئارامو شارەکەی جێهێشت و بەچیای ئەدورووە *ad-du-ri* KUR سەرکەوت ، ڕەنگە ئارزاشکون زۆر دوور نەبووبێت لە موصاصیر، لەبەر ئەوەی، ئورزانا وەک ئارامو، شارەکەی ئاردینی/ موصاصیری جێهێشت و پێش هاتنی ڕوسا بەچیای ئەنداروتتودا سەرکەوت، لەوەش زیاتر، لە تۆمارەکانی شەلمانێسەری سێیەم، ناوی ئارزاشکون بەزۆری لەگەڵ/ خاکی دایونۆدا هاتووە، هەردووکیان لە دوای دەربەندەکانی کیروری Kirruri و ئێنزیتی Enzite باسکراون ڕەنگە خاکی داینۆم هاوشێوەی هەمان ناوی ئێستای دەشتی دیانا/دیانا بێت لە باکووری ڕواندوز پاشان دەتوانرێت شوێنی ئارزاشکون لە دەشتی دیانا یان لە هەر شوێنێکی نێوان دیانا و موصاصیر (سیدەکان) بێت (Marf ,2015,130,note.24)

نەخشەی ژمارە (١): شانشینی ئوڕارتوو فراوانبوونی ، وەرگێرانی ناوەکانی سەر نەخشەکە : توێژەر، (وەرگیراوە بە دەستکاریەوە لە:

,(Çavuşoğlu, (2014), 187, Map.1)

لە ئەنجامی ئەو کەش و هەوا ساردەی هەیبوو، زۆرجار سوپای ئاشوری لەکاتی لەشکرکێشی بۆ سەر ناوچەکە ناچار دەبوو پاشەکشە بکەن، پلانی لەشکرکێشییەکەیان بۆ کاتێکی تر دوا بخەن، بەمەش ئورارتییەکان ڕزگاریان دەبوو لەسوپای ئاشوری، ئەو بەفرە زۆرەی دەربەندەکانی دەگرت بوو بووە مایەی ڕزگاربوونیان لەماڵوێران و کاولکاری ئاشورییەکان (Çilingiroğlu, 1997, 9) .

چیای هەکاری سنووری نێوان شانشینی ئورارتو و دەوڵەتی ئاشوری بووە، بە یەکێک لە ناوچە شاخاوییەکانی ئێستای باشوورو باکووری کوردستان دادەنرێت، ئەم ناوچەیە کێشەیەکی گەورەی بۆ ئاشورییەکان دروستکرد بوو، بەپێی ئەوەی لە نامەکانی سارگۆنی دووەمدا (Sargon II) (٧٢١-٧٠٥پ.ز.) هاتووە کۆنترۆڵکردنی پرۆسەیەکی قورس بووە، لە ئەنجامی ئەو بەفرە زۆرەی لێی باریوە، بووە بەربەستێکی گەورە لەبەردەم گواستنەوەی ئامێری گەمارۆدان و گالیسکە جەنگییەکاندا (Elayi, 2017, 122) بۆیە ئەوان ناچار بوون ڕێگای ئاسانتر بدۆزنەوە، ڕوو لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بکەن (عقراوي ٢٠١٥،٤٦)، سنوورەکانی باشوری ڕۆژئاوا ، سنووری سوریا-ئەنادۆڵ لەسەر فورات، باشوری ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ ببووە شوێنی ململانێی ئورارتی و ئاشوری (Radner, (2021), 381) .

ناوچەکانی زاگرۆس بەربەستێکی تری گەورە بوون لە بەردەم پێشڕەوی ئاشورییەکان، سوپای ئاشوری ناچار بوون چەند شێوازێک بەکاربهێنێت بۆ دوورکەوتنەوە لەو ئاستەنگانە، وەک جێهێشتنی گالیسکەکان و ڕاکێشانی ئەسپەکان و ڕۆیشتن بە پێ، لە دیمەنێکی هونەری کە لە خشتێکی شوشێنراو لە پەرستگای ئاشور دۆزراوەتەوە، پێدەچێت پاشای ئاشوری سارگۆنی دووەم بێت لە یەکیک لە پەلامارەکانی بۆ ناوچەی زاگرۆس، بە گالیسکەی سەربازییەوە سەرپەرشتی پرۆسەیەکی سەربازی دەکات، لەلایەکی ترەوە سواری ئەسپێک بووە لەلایەن سەربازە ئاشورییەکانەوە ڕاکێشراوە بۆ بەرزایی شاخەکە سەری دەخەن (Marf,2016,192). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١).

وێنەی ژمارە (١) دیمەنی هەڵگەرانی سەربازانی ئاشوری بەشاخە سەختەکاندا، لەسەر خشتێکی شوشێنراونەخشێنراوە، شاری ئاشور، سەردەمی سارگۆنی ئاشوری (وەرگیراوە لە: (Marf, 2016, 192, fig.3.9) .

سارگۆنی دووەم لەکاتی هەڵمەتەکەی لەدژی موصاصیر،[2] وەسفی ڕێگا نارێکەکانی شاخەکان دەکات وەک لە دەقەکەدا هاتووە (RINAP II 1: 150-151a):

"... بەردەوام بە تاکە گالیسکەکەم لە جوڵەدا بووم و هەزار سوارەی دڕ (و) سەربازانی پیادە کە شارەزا بوون لە شەڕدا، لەسەر پشتی ئەسپ و بەپیادە بەشوێنە سەختەکان (پێشڕەوییان دەکرد بۆ سەر چیای شیاک Šiyak (Šeyak) ، ئاردی[ک]شی Ardi[k]ši ، ئولایو Ulayu (و) ئەللوریو Alluriu " [3]

لەدیمەنێکی سەر بالاوات Balawat ی شالمانیسەری سێیەمدا، سوپای ئاشوری ناچارن گالیسکەکان ڕابکێشن، لەکاتی سەرکەوتن بەسەر ناوچەیەکی شاخاوی ناوچەی زاگرۆس و ئورارتودا (King, 1915, pl. III) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٢)

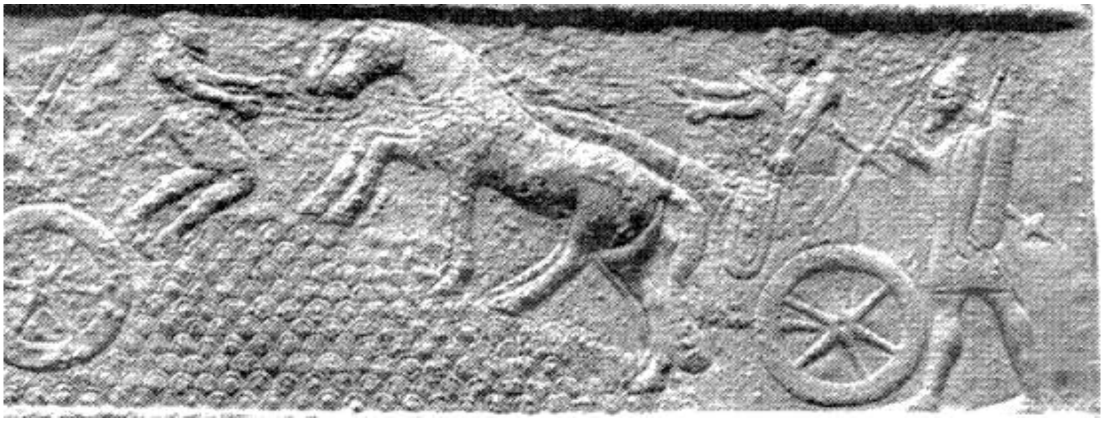

وێنەی ژمارە (٢) هەڵگەڕان وداگەڕانی سوپای ئاشوری لەناوچە شاخاوییەکاندا، (وەرگیراوە لە: (King, 1915, pl.III)

هەروەها بەهۆی بەزەحمەت پەرینەوە لەدەربەندە تەسکەکاندا گالیسکەکەی سارگۆن بەسەر شانی سەربازەکانیانەوە هەڵگیراوە (RINAP II 65:330-332).

" بۆ تێپەڕبوونی هێزەکانم بە نێوانیاندا(شاخەکان) ، ڕێگا تەسکەکەم باشتر کرد ، ڕێگایەک هێندە تەسک بوون سەربازانی پیادە بەزەحمەت پیایدا دەڕۆیشتن تەنها لەسەر لا ، گالیسکەکەی خۆم خستە سەر ئەستۆی (هەندێ لەسەربازەکانم)، بەسواری ئەسپ پێش هێزەکەم کەوتم". ئەم دەقە لە لەشکرکێشییە لەناکاوەکەیدا هاتووە لەباشوری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ بەئاڕاستەی شاری موصاصیر، (دەڕواندرێتە RINAP II 65:333-342)

شایەنی باسە لەزۆربەی لەشکرکێشییەکاندا بۆ تێپەربوونی سەربازەکان بەناو جەنگەڵ و دارستانەکاندا کە ڕێگر بوون لەپێشرەوی هێزەکەدا، تەوری بڕونزییان بۆ بڕینی دارەکان بەکار هێناوە، وەک لە دەقەکەی سارگۆن ئاماژە بەم کارە کراوە (دەڕواندرێتە RINAP II 65:325-329).

---

[2] بەبۆجونی تەها باقر و فوئاد سەفەر موصاصیر دەکەوێتە گۆشەی باکووری ڕۆژهەڵاتی وڵاتی ئاشور، واتە لە ڕۆژئاوای ڕێڕەوی کێلە شین (باقرو سفر، ١٩٦٦، ٢٢-٢٣). زانایان وا ڕێکەوتن کە موصاصیر دەکەوێتە سنوری زەوییەکانی لادێ نوێیەکانی سیدەکان یان مجێسەرلە ناوچەی سیدەکان برادۆست، دواتر مارف بنکەی ستوونی پەرستگاکەی لە مجێسەر دۆزییەوە و پشتراستکردنی ئەو بۆ چوونەی کردەوە، جێی ئاماژەیە شالمانیسەری یەکەم (١٢٧٤-١٢٤٥پ.ز) شاری ئەرینو(Arinu) کە ناونانێکی کۆنە بۆ (ئەردینی/ لەدواییدا موصاصیر) باس کردووە، وەک شارێکی پیرۆز لەبناغەی بەردین دامەزراوە بۆ زنیاری زیاتر دەڕواندرێتە (RIMA I A.0 77.1:47-53. Marf (2014), 13-29) .

[3] بە بۆچوونی مارف چیای ئەللوریا شاخی هەڵگوردە (زاموا ،٢٠١٦، ١٠٥).

بەهۆی سەختی ڕێڕەوەکان و لەهەندێ حاڵەتی دەگمەندا بەتایبەتی لەکۆتایی وەرزی هاویندا، سوپای ئاشوری پەنای بۆ دەم چەم و ڕووبارەکان دەبرد، بۆ تیپەڕینی سەربازەکانی لەجیاتی ڕۆیشتن بەدەربەندە سەختەکاندا، هەروەک چۆن لەکاتی هێرشبردن بۆ سەر شاری موصاصیر ڕوویدا، کە وەک پایتەختی ئایینی ئوراڕتییەکان دەڕواندرا، بەڵام شارێکی ئوراڕتی نەبووە، پێش دەستیوەردانی ئۆرارتییەکان شانشینییەکی بچووک و سەربەخۆ بووە، وەک خوبوشکیا و گیلزانو و ئەوانی دیکە لە ناوچەی زاگرۆس، دانیشتوانەکەی تێکەڵەی گەلانی کۆنی ناسراو بە خورری-ئوراڕتی بوون، ناوەندێکی ئایینی شانشینی ئوراڕتی بوو، پایتەختی شانشێنی موصاصیر بووە، بێگومان لەئوراڕتییەکانەوە نزیکتر بووە وەک لە ئاشورییەکان (Marf, 2016, 24; Marf, 2014, 13 ,Salvini, 2004, 65). سارگۆنی دووەم لەدەقی لەشکرکێشی هەشتەمیدا، وەسفی موصاصیر دەکات (RINAP II 65:320-323).

"تەنها تاکە گالیسکە تایبەتەکەم و هەزار سوارەی دڕ تیر هاوێژ (و) قەڵغان (و) ڕم بەدەست ئامادە کرد، جەنگاوەرە دڕەکان کە شارەزایی زۆریان لەشەڕدا هەبوو. پاشان ئەو ڕێگایەم گرتەبەر کە دەچێتە شاری موصاصیر، ڕێگایەکی سەخت، هێزەکەم بەسەر چیای ئارسیو Arsiu دا سەرخست، چیایەکی سەخت، هیچ ڕێڕەوێکی بۆ سەرەوە نەبوو، تەنها یەک (ڕێگایەکی) وەک پەیژەش نەبوو، لەزێی گەورە[٤] پەریمەوە، کە دانیشتوانی وڵاتانی نائیری و خابخو پێیان دەوت ئیلامونیا (Elamunia)."

لە وێنە نەخشێنراوەکانی کۆشکی سەنحاریب لە کۆینجق (Kuyunjik) وێنەی ڕووباری زێی گەورە دبینرێت، کە دواتر سەنحاریب بەدرێژایی ڕووبارەکە بەرەو وڵاتی ئوکو (هەکاری) پێشرەوی کردووە (Jeffers, (2011), 100). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٣). پەلاماردانی شانشینێکی بچووکی وەک ئوکو، ئاماژەیەکی ئاگادارکردنەوە بووە بۆ شانشینی ئوراڕتو، ئەم هێرشە سەربازییانە گرنگییەکی زۆری هەبووە بۆ ئەوەی شکست بەسەر چەند شارێکی بچووکی چیای نیپور (جودی) دا بهێنێت (Elayi, 2018, 99.

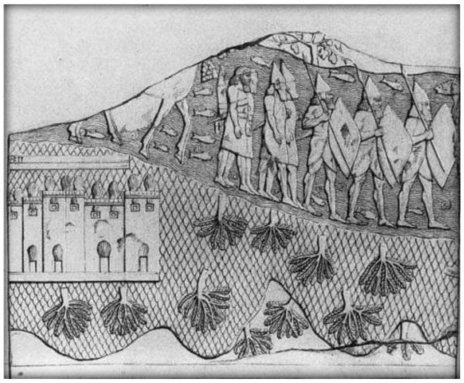

وێنەی ژمارە (٣) بەرە و پێشچوونی سوپای ئاشوری بەدرێژایی ڕووباری زێی گەورە، لەکاتی لەشکرکێشی بۆ ئوکو (هەکاری)، (وەرگیراوە لە: (Jeffers, (2011), 93, fig.7)

---

[٤] لەدەقی لەشکرکێشییەکەدا ئاماژە بە زێی سەروو(ÌD.za-ban.AN.TA) کراوە، بۆ ووشەی AN-TA دەڕواندرێتە (CAD, E. 77,) مارف پێی وایە ، زێی گەورە لەنزیکترین شوێنی دەکەوێتە خۆرئاوای ناوچەی موصاصیر ، ، نووسەری ئاشوری لەنێوان زێی گەورەو ڕووبارێکی تری بچووکی ناوچەکە لێ تێک چووە، وەک ڕووباری جەغتو، یان ڕووباری تۆپزاوەی ئێستا کە بەتەنیشت پاشماوەی شارموصاصیری ئێستادا (سیدەکان-مجێسیر) تێدەپەڕێت .(Marf, 2016, 75,not.522)

سەبارەت بە بەفربارین و گرتنی ڕێگاوبانەکان، چەندین ئاماژەی ڕوون هەیە، پشت بەبەفر بارینی زۆر بەستراوە وەک پلانێک بۆ هێرشکردنە سەر دوژمن، ئەمەش لەنامەیەکی سیخوڕی ئاشوریدا هاتووە کە باس لە هاتنی کیممێرییەکان° دەکات بۆ ناو ئوراڕتو، تیایدا هاتووە ئوراڕتییەکان پلانێکیان داڕشتبوو هێرش بکەنە سەر کیممێرییەکان دوای بەفربارین، لەبەرئەوەی ئوراڕتییەکان لەزستانی ساردا ئەزموونیان لەشەردا هەبووە (SAAV 145: r6) :

"هەموو ئوراڕتو لەڕادەبەدەر ترساون. ئەوان سەرباز کۆدەکەنەوە و دەڵێن: "ڕەنگە بتوانین هێرش بکەینە سەریان، کاتێک بەفری زۆرترباری".

ژمارەیەک ڕووباری گەورە بەناو وڵاتی ئوراڕتودا تێدەپەڕین، لەوانە ڕووباری ئاراس و کورا کە دەڕژێنە دەریای قەزوینەوە، هەروەها لقە سەرەکییەکانی ڕووباری فوڕات وەک مورادسو و قەرەسو، ئاراستەیان بەرەو باشوورەو لەدەشتی ئالازیغ ڕووباری فوڕات پێک دەهێنن (Çifçi, 2014, 6)، هەروەها سەرچاوەی هەردوو ڕووباری دیجلە و فوڕات، یەکەمیان، لە زنجیرە چیاکانی تۆڕۆسەوە، لە سنووری باشووری ڕۆژئاوای ئوراڕتو هەڵدەقوڵێت، دووەمیان، لە یەکگرتنی ڕووباری قەرەسو و مورادسو پێکدێت (عقراوي، ٢٠١٥، ٤٦).

چەند ڕووربارێکی تر لەچەند شوێنێکی جیاوازی وڵاتی ئوراڕتو هەڵدەقوڵێت، وەک زێی گەورە لە باشوری وان نزیک هەکاری هەڵدەقوڵێت، ڕووباری بەتلیس و باتمان لەخۆرئاوای وان، ڕووباری بۆتان لەباشووری خۆرئاوای وان و ڕووباری (حاجلی) لەچیای موش لە خۆرئاوای وان هەڵدەقوڵێت (غەفوری، ٢٠٢١، ٤١، ٤٨-٥١).

ناوەندی شانشینی ئوراڕتو دەکەوێتە ناوچەیەکی گرکانی لەچواردەوری دەریاچەی وان (١٧٢٠م) لەسەر ئاستی دەریا بەرزە، ئاوەکەی بۆ خواردنەوەی ناشێت، لەبەر ئەوەی بیکاربۆناتی سۆدیۆمی زۆری تێدایەو لەزستاندا نایبەستێت، بەڵام ئاوی دەریاچەی ورمێ (١٢٥٠م) لەسەر ئاستی دەریاوە بەرزە، سوێرە هەروەها دەریاچەی سیڤان کە (١٩٠٠م) لەسەر ئاستی دەریاوە بەرزە، ئاوێکی شیرینی هەیە، بەسامانی ماسی دەوڵەمەندە (Barnett, 1982, 322). پەرەسەندنی پێکهاتەی جیۆلۆجی ناوچەکە بەهۆی گۆڕانکاری پلێتە تەکتۆنیکییەکان چالاکی بومەلەرزەو کاریگەریی بەردەوامی گڕکان بومەلەرزەکانەوە بووە، کە تا ئێستاش لە ئەنادۆڵ و ئێران چالاکن (Sagona & Zimansky, 2009, 2) .

دەقە نووسراوەکان ئاماژەیان بەم ڕووداوانە داوە، کۆنترینیان بۆ سەردەمی هیتییەکان لە سەدەی (٢٦-١٨ پ.ز.) دەگەڕێتەوە، هەروەها لە دەقە ئوراڕتییەکان لە نزیکەی سەدەی (٨پ.ز.) تۆمارکراوە (Karakhanian & Abgaryan, 2004, 795).

هەروەها بەڵگە شوێنەوارییەکان ئەوەمان نیشان دەدەن کە ئەو بومەلەرزانەی لەشارەکان و قەڵاکانی ئوراڕتو ڕوویانداوە زیانی زۆری بە کەناڵە ئاوییەکان پرۆژە ئوراڕتییەکان گەیاندووە (Marf, 2019, 17)، پێدەچێت ئەم کارەساتە سروشتیانە بە یەکێک لەهۆکارانە دابنرێت، کە بۆتە هۆی ڕووخانی شانشینی ئوراڕتو(Hellwag, (2012), 241).

°کیممێریەکان لە تومارەکانی ئاشوری لە ساڵی (٧١٠پ.ز.) دەرکەوتون، بە ئەگەرێکی زۆرەوە نیشتەجێی ناوەندی قەوقاز بوون هەوڵیاندا لە فشارەکانی سکیثیەکان ڕزگاریان بێت ڕێگەی سروشتی بۆ هەڵهاتن لە سکیثیەکان بریتی دەبێت لە جووڵە بەرەو باشوور بۆ زانیاری زیاتر (دەڕوانرێتە ; Xydopoulos, (2015),119-123)

بە بۆچوونی سمیث **"ئورارتو تەنیا سیاسەتێکی سەردەمی برۆنزی کۆتایی نەبوو کە بەسەر خاکێکی فراواندا درێژ بووبووەوە. بێگومان شتێکی ناوازە لە سیاسەتی ئورارتیدا هەبوو کە لە سیاسەتەکانی پێش خۆی جیای دەکردەوە. توانای ڕێکخستنی حوکمڕانی بۆ شانشینییەکی بەردەوام و دەسەڵاتی پرۆژە لە سەرانسەری زەوییەکی فراواندا بە ڕوونی جیای دەکاتەوە لەهەر سیاسەتێکی پێشوو لە ناوچەکەدا"** .(Smith, (2012), 52)

پێویستە ئەوەشمان لەیاد نەچێت کاتێک شانیشنی ئورارتو دروست بوو، فشارێکی سەربازی گەورە لەسەر خاکەکەی هەبوو، پێدەچێت پێگە جوگرافییەکەی یارمەتیدەر بووبێت بۆ بەرەنگاربوونەوەو مانەوەی فەرمانڕەوایی لەو کاتەدا، ئەو سروشتە بەرزەی هەیبووە یارمەتی ئەندازیارەکانی داوە قەڵاکانیان لەبەرزاییەکان لەتەنیشت زەوییە کشتوکاڵییەکان دروست بکەن کە بۆ چاودێری و پارێزگاری لەقەڵاکە سوود مەند بووە (Zimansky, 1985, 1) .

لەبەر ئەم هۆکارانەو چەندین هۆکاری تر، ئاشورییەکان نەیانتوانیوە بچنە ناو قوڵایی خاکی ئورارتییەکانەوە، سەرەرای ئەوەی توانیان چەندین ناوچەی دوور تری خۆرهەڵاتی کۆن داگیربکەن دوورتر لە شاری توشپای پایتەختی ئورارتییەکان (Zimansky, 1985,30) . پێدەچێت گرنگترین هۆکارەکان بوونی سوپایەکی بەهێزی ئورارتی بووبێت، کە توانیویەتی ڕووبەڕووی سوپای ئاشوری ببنەوە، هەر بۆیە ئەم دوو هۆکارە ڕۆڵێکی گرنگیان بینیوە لەڕێگریکردنی سوپای ئاشوری کە دەستدرێژی بکەنە سەر ناوجەرگەی شانیشینی ئورارتو، پێوستە ئەوەشمان لەیاد نەچێت سروشتی ناوچەی ئورارتو بە بەرد و دار دەوڵەمەند بووە، دارستانی چڕیان هەبووە ئەگەر بەراوردی بکەین بەئێستای ناوچەکە، کێشەی کەمی وزەیان نەبووە، هەروەها ناوچەکە دەوڵەمەند بووە بە مەڕومالات و کانزا، بەئاسانی دەیانتوانی بگەن بە کانەکانی ئاسن و مس و زیو، بۆیە ئەم ناوچەیە بووبووە جێی سەرنجی ئاشورییەکان (Zimansky, 1985, 6).

شانشینی ئورارتو و سوپاکەی هەڕەشەبوون بۆ سەردەوڵەتی ئاشوری، سوپای ئورارتی لەسەردەمی پاشایانی ئورارتو، ئارامو و مێنوا و ئارگیشتی یەکەم زۆر بەهێز بووە، هەڕەشەیان لەدەوڵەتی ئاشوری کردووە، پلانی هێرشکردنیان بۆ ناوجەرگەی دەوڵەتی ئاشوری داناوە، لەدەقێکدا شالمانیسەری سێیەم باسی سوپای ئورارتی دەکات و دەڵێت (RIMA III A.0.102.6 :i65-66):

" ئارامۆی ئورارتی، ئارامو متمانەی بەهێزی سوپاکەی هەبوو، زۆرێک لەسوارەکانی کۆکردەوە بۆ ئەوەی شەڕ لەدژی من بکەن"، سەبارەت بەمێنوا لەدەقێکدا باسی لەوەکردووە کە لە شاری قومێنوەوە (Qumenu)[٦] بەرەو وڵاتی ئاشور بەڕێکەوتووە (CTU V A5-912-13):

" بەرەو [. . .] سەرکەوتم، لەم بەشەی شاری قومینوەوە بۆ وڵاتی ئاشور ڕۆیشتم.

لەدەقێکی ئارگیشتی یەکەم (CTU V A 8-2:4-8):

---

[٦] شاری قومێنو، لە تۆمارە ئاشورییەکاندا پێی وتراوە کوممێ (Kumme)، دەقە مێخییەکانی سەدەی ١٨ پ.ز. (گردی شمشارەی نزیک رانیە و (تل رماح) ئاماژە دەکات کە ڕێگای ناوچە شاخاوییەکانی خۆرهەڵاتی دیجلەی بە ناوچەی جەزیرە دەبەستەوە ئەگەر بێت و ناوچەی نەینەوا بەدوور بگرین (Radner, (2012), 254)، بەم دواییە گردێکی شوێنەواری لەناو رووباری دیجلە لەخۆرئاوای دهۆک و باکوری بەنداوی موسڵ دۆزرایەوە، پێدەچێت شاری کوممێ بێت، هەرچەندە هیچ دەقێکی تیایدا نەدۆزراوەتەوە ئەوە بسەلمێنێ، پێشتر پێشنیاری شاری ئامێدی کرابوو کە شاری کوممێ بێت (Marf, 2016, 24, note, 148).

" ئارگیشتی کوڕی مێنوا، خالدی سەرکەوتوو، چەکی خالدی سەرکەوتوو، لەسایەی شکۆی خالدی، بەرەو خاکیماننا بۆ شەڕ رۆیشتم، وڵاتی ئیرکیونم تاڵان کرد، گەیشتمە پێدەشتەکانی (باشتر وایە: ڕاڕەوە شاخاوییەکانی) وڵاتی ئاشور"

بەبۆچوونی پسپۆران ئیرکیۆنی دەکەوێتە باشوری ورمێ، پێدەچێت سنووری لەگەڵ ماننا بێت و نزیکی دەوڵەتی ئاشوری بێت (Diakonoff, Kashkai, 1981, 32). سوپای ئاشوری بەردەوام هێرشی دەبرد لەسەر ئەو بنەمایەی باشترین بەرگری هێرش بردنە، بەهێزترین پێکدادانی نێوان سوپای ئاشوری و ئورارتی لەسەردەمی ئارامودا بووە، کاتێک سوپای ئاشوری گەیشتنە نزیک ئارزاشکونی پایتەخت، شالمانیسەری سێیەم شارەکەی وێرانکرد و سوتانی، بەکەللـە سەری سەربازە کوژراوە ئورارتییەکان تەپۆڵکەیەکی لەبەردەم دەروازەی شاردا دروستکرد (RIMA III A.0.102.2 ii 47b-56a) ، دوای ئەوە ئورارتییەکان شاری توشپای نزیک دەریاچەی وانیان کردە پایتەختی خۆیان، بەمەش ئورارتییەکان دڵنیابوون لەوەی شوێنی پایتەختی نوێیان پارێزراوەو لە سنوورەوە دوورە، چەندین قەڵاو پێگەی سەربازی و کارگێرییان لەناوچەکە دروستکردو توانییان ببنە ڕکابەری دامەزراوەی سەربازی ئاشوری (Zimansky, Sagona & 2009, 316)

سەبارەت بە هەرەشەی دووەم بۆ سەر دەوڵەتی ئاشوری، لەو شانشینیانەوە هاتووە کە گەلانی تێکەڵاوی خورری و ئورارتی تیادا نیشتەجێیان بووبوون، لەوانەیە بە خورری یان بە زاراوەیەکی تێکەڵی ئورارتی-خورری قسەیان کردبێت، وەک شانشینی موصاصیر لەناوجەی برادۆست، ئوککو لەناوچەی هەکاری، کوممێ لەسەر ڕووباری دیجلە لەرۆژئاوای دهۆک شوبریا ناوچەی ئامەد (دیار بەکر)، ڕەنگە ئەم شانشینیانە لایەنگری زیاتریان بۆ ئورارتییەکان هەبووبێت وەک ئەوەی بۆ ئاشورییەکان، چونکە ئەوان بە زاراوەیەک قسەیان دەکرد لەزمانی ئورارتییەکان نزیکتر بوو، هەروەها ئاشورییەکانیان بە دوژمنی هاوبەشی خۆیاندەزانی، کارین رادنەر پێگەی جوگرافی و دۆخی سیاسی و سەربازی ئەم شانشینانەی بەنێوان دوو بەرداش وەسف کردووە (Radner , (2012), 243; Marf, 2016, 53). (دەڕواندرێتە نەخشەی ژمارە ٢).

نەخشەی ژمارە (٢) نەخشەی شوێنی جوگرافی ئەو شانشینانەی سنووری نێوان شانشینی ئورارتو و دەوڵەتی ئاشوری نوێ، وەرگێرانی بەدەستکارییەوە: توێژەر
(وەرگیراوە لە: (Radner, (2012), 244,fig .17.01).

کاتێک تیگلات-پیلێسەری سێیەم ویستی ئەو مەترسییانەی نزیک پایتەختەکانی ئاشور لاببات، لە ساڵی (٧٣٩پ.ز.) لەشکرکێشییەکی دژی شانشینی ئوللوبا دەستپێکرد، کە دەکەوێتە خۆرهەڵاتی زاخۆ و باکووری خۆرهەڵاتی ئێستای دهۆک، ئەم شانشنیە لە شار و پایتەختەکانی ئاشورەوە زۆر نزیک بووە، دوای داگیرکردنی لەلایەن تیگلات-پیلێسەری سێیەمەوە، شارێکی تیادا دروستکرد و ناوی لێنا ئاشور-ئیقیشا (Aššur-iqiša)، فەرمانڕەوایەکی ئاشوری تیادا دانا و نەخشە بەناوبانگەکەی خۆی لە میلا مێرگی لەسەر ڕووی شاخەکە هەڵکەند (Yamada, 2018, 15; Bostgate, 1973, 57) لە دەقەکەدا هاتووە:

"ئوللوبییەکان (Ullubeans) گەلێکن کە " زەبرو زەنگی پاشایانی باپیرانی پێش منیان نەبینیوە، بە بەردەوامی گوێڕایەڵیان نەبوون"]" (Yamada, 2018, 18).

سارگۆنی ئاشوری شاری موصاصیری تاڵان کرد وەک تۆڵە کردنەوە لە ڕوسا Rusa لەجەژن فیستیفاڵەکاندا خۆی و پیاو ماقوڵەکانی سەردانی پەرستگای خالدییان دەکرد (Marf, (2018), 473)، سەرەڕای ئەوەی سارگۆن بۆ ڕێگریکردن لەو سەردانانە فشاری زۆری خستبوو سەر پاشا ئورزانا، ئەو فشارانەشی وەک بیانوو و پاساو هێنانەوە بوو بۆ تاڵانکردنی شارەکە، پاشا ئوراڕتییەکان لە پەرستگای خالدی تاجیان لەسەر دادەنرا، هەرچەندە شارەکە بەشێک نەبوو لە شانشینی ئوراڕتی وەک پێشتر ئاماژمان پێکرد، بەڵکو زیاتر سەربەخۆیی خۆی هەبووە (Radner, (2011), 746).

بەهەمان شێوە سەنحاریب لەشکرکێشی کردە سەر شار و شانشینی ئوککو (هەکاری)، تاڵان و وێرانی کردو سوتانی (RINAP III 46:45-47).

" (پاشا) مانییا Manyia گوێبیستی پێشڕەوی هێزی لەشکرکێشی کارم بوو، (دوای ئەوە) جێی هێشت شاری ئوککو، شارە شاهانەییەکەی هێنا و بۆ دوور هەڵهات. چوومە ناو کۆشکەکەی، و هەرچی لەوێدا بوو بردم، (کە) لەژماردن نایەت، گەنجینەی گەورەکەی، و شارەکانیم وێران کرد (و) بە ئاگر سووتاند و لەناوم بردن وەک گردی وێرانەم لێکردن کە (لافاو (دروستی) دێنێت"

هەروەها ئەسەرحەدون هێرشی کردە سەر وڵاتی شوبریا (RINAP lV 60:6-9a)

" خاکی ولاتی شوبریام داگیرکرد، بە شمشێر ئک-تیشوپ Ik-Teššup ی, پاشایم کوشت، کە گوێرایەڵی فەرمانەکانم نەبوو."

پاشا ئوراڕتییەکان سوپاکەیان خستبووە خزمەتی سیاسەتە فراوانخوازیەکانیانەوە، کە لە هەندێک کاتی ساڵدا دەگەیشتنە ناوچەکانی دراوسێ، دەتوانرێت تۆڕی ڕێگاوبانی ئوراڕتییەکان وەک ئامرازێکی دەسەڵات سەیر بکرێت، شانشینی ئوراڕتو بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی فراوانخوازی ناوچەیی خۆی بەکاری هێنابێت، شاری توشپای پایتەختی ئوراڕتی، دەکەوتە یەکتربڕی ئەو ڕێگایانەی بەرەو هەموو ئاراستەکان دەچوون: ڕۆژئاوا، ڕۆژهەڵات، باکوور و باشوور، دەشێ ئەم ڕێگایانە بۆ بازرگانی و لەشکرکێشییە سەربازییەکان بەکارهێنرابن (Çifçi & Gökce, 2021, 231) .

بەم شێوەیە هەڵکەوتەی جوگرافی و بەرزی و نزمی وڵاتی ئوراڕتو کاریگەری لەسەر ڕووداوە سیاسی و سەربازییەکان هەبوو.

تەوەری دووەم
مێژووی سەربازیی و سیاسی ئوڕاڕتو

ئوڕاڕتییەکان

ناوی ئوڕاڕتو بە چەند شێوەیەک تۆمار کراوە، بۆ نموونە لە دەقەکانی پاشای ئوڕاڕتو ڕوسای یەکەم کە بە زمانی ئەکەدی و شێوەزاری ئاشوری نووسراون ناوی بە شێوەی وڵاتی ئوڕاڕتو KURUrarṭu هاتووە (CTU V, A 10-3:24) یان هەندیک جار بە لۆگۆگرامی سومەری KURTILLA ئاماژەی پێکراوە (CTU V A 10-5:26)، بەهەمان شێوە لە تۆمارەکانی پاشاکانی ئاشوری بە چەند شێوەیەک نووسراوە، بەشێوەی ئورواتری Uruatri (RIMAI, A.0.77.1:22-46)، ئوڕاترو Uratru (RIMA II, A.0.99.2:23-25) ، ئوڕاڕتو Urartu (RIMA III, A.0.102.27:1-3b).

دواتر ناوی ئوڕاڕتو بە چەند دەستکارییەکەوە تەنها بۆ ناوی بەرزترین لوتکەی شاخی وڵاتی ئوڕاڕتو بەکارهاتووە کە شاخی ئاگرییە، لە دەقە ئاینی و مێژووییەکاندا بە ئارارت ناسراوە، لە کتێبی پیرۆزدا چوار جار ناوی هاتووە وەک ناوی ئەو شوێنە شاخاوییەی کەشتی نوح لەدوای لافاوەکە لەنگەری لەسەری گرتووە (Marinković (2012), 218)، بەڵام لە دەقە ئوڕاڕتییەکاندا، بە خۆیان وتووە بیاینیلی Biainili ، پێدەچێت لەم ناوە پەیوەندی بە ناوی دەریاچەی وانەوە هەبێت، لەوانەیە بە فانیللی Vanele گۆ کرابێت، بەواتای وڵاتانی بییان دێت، لێرەوە ناوی شارە مۆدێرنەکەی ڤان لێنراوە (Diakonoff ,1968, 72).

ئاشکرایە ئوڕاڕتییەکان پاشخانە کولتووری وزمانەوانییە خوررییەکانیان پاراستووە، کە لە باکووری مێسۆپۆتامیا و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ وباکووری سوریا بەربڵاوبووە، لە کۆتایی هەزارەی سێیەمی پێش زایینەوە تا سەدەکانی یەکەمی هەزارەی یەکەم (Balatti, (2017), 119; Radner, (2012), 244)

ئوڕاڕتییەکان لە ڕووی زمان و نەتەوەوە بە خوررییەکانەوە پەیوەستن، خوررییەکان: یەکێکن لەگەلانی دێرینی کوردستان و ڕۆڵێکی ڕامیاری و فەرهەنگی گەورەیان لە ناوچەکەدا گێڕاوە، لەوە دەچێت نیشتمانی دێرینیان لەکوێستانەکانی ناوچەکانی قەوقاز بووبێت، بە بەڵگەی پەیوەندی زمانەوانی نێوان زمانی خورری و ئوڕاڕتی، هەروەها بوونی شێوە زارێکی تێکەڵ لە زمانی "خورری-ئوڕاڕتی بنە Proto Hurro-Urartian لە هەزارەی سێیەمی پێش زایین بە دواوە، ئەم زمانە هاوبەشە بۆ دوو لقی جیای خورری و ئوڕاڕتی گەشەی سەندووە (ئەحمەد، ٢٠٠٨، ٦٤). ئەم دوو زمانە چەندین هاو واتا و وشە و ناوی باویان هەیە، بۆ نموونە خواوەند تێشوبی خوررییەکان هاوتایە لەگەڵ خواوەندی پلەی دووەمی ئوڕاڕتییەکان تێیشیبا Teišeba، خواوەند هیبات (Ḫeba(t) لەگەڵ هوبا Ḫuba، هەروەها خواوەندی خۆر شیمیگی Šimigi هاوتایە لەگەڵ خواوەندی خۆری شوینی Šiuini (Van Loon, 1966, 4) بۆ زیاتر (دەرواندرێتە خشتەی ژمارە ١).

خشتەی ژمارە (١): هەندێک هاوواتای هاوشێوەی خوریی و ئوڕارتی، بەسوود وەرگرتن لەو زانیارییانەی لە (Zimansky, (2011), 556) دا هاتووە ،ئامادەکردن و وەرگێرانی توێژەر

خوریی	ئوڕارتی	واتاکەی لە زمانی کوردیدا
Ewri	Euri	سەروەر
Ḫurati	ḫuradi	سەرباز
Pab	Bab	شاخ
Ar	Ar	پێدان

دەرکەوتنی مێژوویی ئوڕارتییەکان:

١. ئوڕارتییەکان لە هەزارەی دووەمی پێش زایین:

ناوی ئوڕارتو Urartu بۆ یەکەمجار لە شێوەی ئوروواتری Uruaṭriدا لە تۆمارە مێخییەکاندا دەردەکەوێت کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئاشوری ناوەڕاست لە دەوروبەری سەدەی سیانزەهەمی پێش زایین، پاشای ئاشوری شالمانیسەری یەکەم (١٢٧٤-١٢٤٥ پ.ز.) (RIMA I A.0.77.1:22-29) ، دەڵێت:

"کاتێک خواوەند ئاشور منی هەڵبژارد بۆ ئەوەی بە دڵسۆزیەوە بیپەرستم، سەرەگورز و چەک و داردەستی پێدام بۆ ئەوەی بە باشی حوکمڕانی خەڵکی پێبکەم، تاجی ڕاستەقینەی دەسەڵاتی پێبەخشیم؛ لەو کاتەدا، لە سەرەتای وەرگرتنی دەسەڵاتدا. ، وڵاتی ئوروواتری Uruaṭri لە من یاخی بوون، نوێژم بۆ خواوەند ئاشور و خواوەندە مەزنەکان، گەورەکانم ، کرد."

زۆربە ڕوونی، لە چوارچێوەی دەقەکەدا دەردەکەوێت ئوڕارتییەکان بیرۆکەی سەروەری و دزەکردنی ئاشورییەکانیان لە خاکەکەیاندا بە تەواوی ڕەتکردۆتەوە، بۆیە بەردەوام لەگەڵیاندا لە ململانێدا بوون.

سەرەڕای ئەوەش، شالمانیسەری یەکەم بەپێی ئەوەی لە هەمان دەقدا هاتووە، توانی خاکی ئوروواتری بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە (RIMA I, A.0.77.1:40-47):

" لە ماوەی سێ ڕۆژدا هەموو خاکی ئوروواتریم لە ژێر پێی ئاشوردا ملکەچ کرد، گەورەم. کۆمەڵێکی هەڵبژێردراوی گەنجانم برد (و) خستنمە خزمەتی خۆمەوە. باجێکی قورسی هەتاهەتایم بەسەریاندا (ناوچە داگیرکراوەکان) سەپاند."

هەروەها لەدەقێکی مێخی پاشا ئاشور-بێل-کالا (Aššur-bēl-kala) (١٠٧٣ -١٠٥٦ پ.ز.) دا ئاماژە بە ناوی وڵاتی ئوڕارتو کراوە (RIMA II A 0.89.2: i 17-18) :

"ڕێگەیەکی باشم بۆ تێپەڕبوونی گالیسکەکەم دروست کرد، بەو شاخانەدا ڕۆیشتم. بە ڕووبارەکاندا پەڕیمەوە [...] ئوبدا (Í[D] x-x-ub-da) (و) ڕووباری سامانونا (ÍD sa-ma- nu-na)] چوومە ناو خاکی ئوروواتری]."

زیمانسکی ئاماژە بەوە دەکات لە چوارچێوەی چالاکییەکان و هەڵمەتەکانی شالمانیسەری یەکەمدا، هیچ ئاماژەیەک بەسروشت و بارودۆخی سیاسی ئوڕارتو نەکراوە (Zimansky, 1985 ,49)، جگە لەوەش

زۆرجار دەقەکان ئاماژە بە نائیرییەکان دەکەن، بە بۆچوونی هەندێک لە توێژەران، نائیری دەکەوێتە باکووری شاخی تۆڕۆس/ ڕووباری موراد و حەوزی دەریاچەی وان ,(Salvini, 2011, 78; Çifçi, (2013) 133)، سەبارەت بە شوێنی جوگرافی نائیری مارف دەڵێت " **خاکی نائیری زاراوەیەکی جوگرافی زۆر فراوان بوو بۆ ئەو هۆزانەی کە لە ڕۆخی سەرەوەی دیجلە تا دەریاچەی نائیری (حەوزی ورمێ)[٧] لەو ناوچەیەدا دەژیان لە تۆمارەکانی ئاشوری ناوەڕاستدا زەوی و هۆزە باسکراوەکانی نائیری ئەو هۆزانە دەگرێتەوە کە لە ناوچەی کەنارەکانی سەرەوەی دیجلە تا ناوچەی خوارەوەی دەریاچەی وان، تا کەنارەکانی سەرەوەی زێی سەرەوە دەژیان، لە تۆمارەکانی ئاشوری ناوەراست شوێنی نائیری و دەریاچەکەی لە ناوچەی کیروری تا دەریاچەی ورمێ دیاری دەکەن، لە تۆماەرکانی شەلمانیسەری سێیەمدا خاکەکانی نائیری زەویەکانی دایینو، هیمو، خوبوشکیا و ناوچەی دەریای نائیرییان گرتۆتەوە"**(Marf ,2016, 26-27)

لە ماوەی دوو سەدەی نێوان شالمانیسەری یەکەم و ئاشور- بێل- کالا دا، دەستەواژەی (نائیری) لە تۆمارە شاهانەیەکانی ئاشورییەکاندا لە سەردەمی توکولتی-نینورتای یەکەمەوە Tukulti-Ninurta I (١٢٤٤-١٢٠٨ پ.ز.) دەرکەوتووە، کە تیایدا زیاتر لە جارێک باسی (٤٠) پاشایان کراوە، بەو مانایەی ناوچەکە لە سەدەی سیانزەهەمی پێش زایین لە ئوراڕتو لە ڕووی سیاسییەوە پارچە پارچە بووە (Zimansky, 1985, 49) لە یەکێک لەدەقەکاندا هاتووە (RIMA I, A.0.78.26:7-16):

«**کاتێک خواوەند ئاشور منی نارد بۆ وڵاتەکانی [نائیری و] ئەو وڵاتانەی دەکەونە ڕۆخی دەریای [سەرەوە]،[٨] تووڕەیی خۆم بەسەریاندا ڕشت، هەموو [خاکەکانی] نائیری و ئەو خاکانەی دەکەونە کەناراوەکانی دەریای سەرەوەم داگیرکرد. (بەم شێوەیە) بووم بەگەورەی چل پاشایان، لەبەر پێمدا [کڕنوشیان برد]، کاری سوخرەم (بەسەریاندا) سەپاند."**

نائیری بەربەستێکی گەورە بوو لەبەردەم فراوانبوونی ئاشورییەکان بەرەو باکورکە ناوچەیەکی شاخاوی سەختە و شوێنی شەڕی چارەنووساز بوو لەگەڵ دەوڵەتی داهاتووی ئوراڕتودا، بەپێی ئەو دەقانەی بۆ توکولتی نینورتا یەکەم دەگەڕێتەوە، ئەم پاشایە سوور بوو لەسەر ئەوەی نازناوی پاشای نائیری بۆ خۆی دابنێ (Salvini, , 1967, 18) ، و ئەمەش بە ڕوونی لە چوارچێوەی ئەم دەقەدا دیارە-RIMA I, A.0.78.5:1) 9)

"توکولتی نینورتا، پاشای گەردوون، پاشای ئاشور، پاشای چوار لای جیهان، خۆر(خواوەند)ی هەموو گەل، پاشای بەهێزەکان، پاشای کاردونیاش، پاشای سومەر و ئەکەد، پاشای دەریای سەرەوە و خوارەوە، پاشای شاخ و دۆڵە فراوانەکان، پاشای وڵاتی سوباری و پاشای قوتی، پاشای هەموو وڵاتانی نائیری......".

هەندێ جار نووسەرانی پاشا، ناوی وڵاتانیان بە ناوە کۆنەکانیانەوە بەکار دەهێنا، لێرە ئاماژە بە سۆمەر و ئەکەد و کاردونیاش کراوە ئەمەش گرنگیدانی نووسەران بە دەقە مێژووییەکانی پاشاکانی سومەر و بابل

---

[٧] توێژەران (سالڤینی ، موسکاریللا) دەریای نائیری دەبەستنەوە بە دەریاچەی ورمێ (Salvini, 1982, 4 ; Muscarella, (2012), 267)

[٨] دەربارەی دەریای سەرەوە Elītu Tāmtu بە بۆچوونی هەندێ توێژەر پێدەچێت دەریاچەی وان بێت، بەڵام دوای نزیکەی چوار سەد ساڵ لە دەقەکانی سەنحاریبدا (٧٠٤-٦٨١ پ. ز.)، هەمان ناو بۆ دیاریکردنی دەریای ناوەڕاست بەکارهێنراوە (ساغز،٢٠٠٨ ، ٨٤) (Curtis, (2012), 428; Parpola & Porter 2001, Map.4; Yamada, (2005),33)

نیشان ئەدات (Marf, 2016, 79)، هەروەها لە بەر ئەوەی ناوی سومەرو ئەکەد و بابل سەنگی مێژوویيان هەبوو، ڕیشەی کۆنیان لەیادەوەریدا هەبووە، واتای ئەوە نیە شوێنە پیرۆزو مێژوویەکانیشیان بەدەستەوە بوویێت، ناو هێنانی نائیری لەم دەقەدا ئاماژەیە بە نیشاندانی دوورترین شوێنی سنووری وڵاتی ئاشور لەسەردەمی توکولتی نینورتای یەکەم.

دەبوایە ئاشوورییەکان شەڕ لەدژی سوپای ئەو هاوپەیمانێتییە بکەن کە دژی ئاشورە، وەک لە دەقێکدا باسکراوە کە مێژووەکەی بۆ سەردەمی تیگلات-بلێسەری یەکەم دەگەڕێتەوە و ئاماژە بە ٢٣ پاشا و ٦٠ پاشای تر لەپاشاکانی نائیری دەکات، دەڕواندرێتە (RIMA II A.0.87.1 iv 80- 100)، هەروەها دوای ئەوەی باجی بەسەریاندا سەپاند پاشاکانی ئازاد کرد و کوڕەکانیانی بە بارمتە لای خۆی هێشتەوە (RIMA II A.0.87.1 V.10-15).

"پاشاکانی نائیری زیندوون، بەزەیم بەو پاشایانەدا هاتەوە، لە بەردەم گەورەم خواوەند شەمەش لە کۆت و بەندەکانیان ڕزگارم کردن، وام لێکردن سوێندی وابەستەیی هەتاهەتایی بە خواوەندە گەورەکانم بخۆن. کورەکانی ئەوانم وەک بارمتە لای خۆم هێشتەوە. باجی ١٢٠٠ ئەسپ (و) ٢٠٠٠ سەر ئاژەڵم بەسەریاندا سەپاند، ڕێگەم پێدان بگەڕێنەوە بۆ وڵاتەکانیان."بۆ ڕوون کردنەوەی زیاتر لەسەر ململانێی ئاشورییەکان لەگەڵ وڵاتی نائیری و ئوراڕتو لەکۆتاییەکانی هەزارەی دووەمی پێش زایین (دەڕواندرێتە خشتەی ژمارە ٢):

خشتەی ژمارە (٢) خشتەیەک لەشکرکێشییەکانی ئاشوورییەکان بۆ سەر خاکی نائیری- ئوراڕتو لەکۆتاییەکانی هەزارەی دووەمی پێش زایین نیشان دەدات. ئامادەکردنی : توێژەر

ڕووداو	پاشایانی ئاشوری	ئوراڕتی -نائیری لەسەرچاوەی ئاشوری	سەرچاوە
یەکەمین جار ناوی ئورواتری (Uruaṭri) لە دەقێکی ئاشوری ناوەراست، هێرش کردنە سەر (٨) وڵات، وێرانکردنی (٥١) شار	شلمانیسەری یەکەم (١٢٧٤-١٢٤٥پ.ز.)	ئورواتری Uruarṭri	RIMA I, A.0.77.1:22-46
ملکەچ بوونی چل پاشا و سەربازەکانیان لە خاکی نائیری سەپاندنی باجی هەمیشەیی	توکلتی- ننورتای یەکەم (١٢٤٤-١٢٠٨پ.ز.)	٤٠ پاشا نائیری	RIMA I A.0.78.10 :23-47
دەست بەسەردا گرتنی ١٢٠ گالیسکەی جەنگی ٦٠ پاشای نائیری لەگەڵ ئەوانەی بە هانایانەوە هاتبوون	تیگلات بلیسەری یەکەم (١١١٤-١٠٧٦پ.ز.)	٦٠ پاشای نائیری ٢٣پاشای نائیری	RIMA II A.87.1:iv80-100
ئاماژە بۆ چونە ناو خاکی ئوراڕتو	ئاشور-بێل-کالا (١٠٧٣-١٠٥٩پ.ز.)	Uruaṭri	RIMAII A.0.89.2:18
ئاماژە بە چوونە ناو خاکی ئوراڕتو لە زێی خوارو-لوللومو Lullumu, خابخو Ḫabḫu- زاموا zamua، نامرو Namru، قومانو Qumanu	ئەدەد -نیراری دووەم (٩١١-٨٩١پ.ز.)	ئوراڕتو Uratru	RIMAII A.0 .99.2:23-25

٢. ئوڕارتییەکان لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین

ململانێی ئاشوری و ئوڕارتی لەسەر باکووری مێسۆبۆتامیا و باکووری خۆرئاوای چیاکانی زاگرۆس:

شانشینی بەهێزی ئوڕارتو بەسەر گۆڕەپانی سیاسی ناوچەکانی خۆی زاڵ بوو لەباکووری ئیمپراتۆریەتی ئاشوری، ئاشورییەکان کێبڕکێیان لەسەر دەکرد، هەرچەندە ماوەی دووری هەوایی لە نێوان نەینەوای پایتەختی ئاشوری و توروشبا (توشبا)ی پایتەختی ئوڕارتو تەنیا ٢٤٠ کم، بەڵام زنجیرە چیاکانی باکووری ڕۆژئاوای زاگرۆس و ڕۆژهەڵاتی تۆرۆس دووری نێونانیانی گەیاندبووە زیاترلە (٣٠٠٠ کلم)، جگە لە بوونی زنجیرەیەک لە دەوڵەت، شانشین یان هەرێمی پارێزراو، کە هەندێکیان سەربەخۆ بوون، و هەندێکی تریان لە ژێر کۆنترۆڵی ئاشورییەکاندا یان ئوڕارتییەکاندا بوون (Elayi,2017,115) (دەڕواندرێتە بەشی یەکەم، تەوەری یەکەم)

ئاشورناسرپالی دووەم لە دەقی لەشکرکێشییەکانیدا باسی وڵاتی نائیری کردووە (RIMA II, A.0.101.53:1-2)

"(خاوەنداریەتی) کۆشکی ئاشورناسرپال، پاشای گەورە، پاشای بەهێز، پاشای گەردوون، پاشای ئاشور، کوڕی توکولتی-نینورتا (دووەم)، پاشای گەردوون، پاشای ئاشور، ئەو... کوڕی ئاداد-نیراری [دووەم] (کە) هەروەها پاشای گەردوون بوو (و) پاشای ئاشور؛ داگیرکەری تەواوی خاکەکانی نائیری بوو، لە دەربەندەکانی چیای کیڕوڕییەوە Kirruri تا خاکی گیلزانۆGilzanu ".[٩]

لێرەدا مەبەستی چیاکانی کیڕوڕی، چیاکانی ڕۆژهەڵاتی دەشتی هەریرە، خۆرهەڵاتی شارۆچکەی هەریر، باکووری خۆرهەڵاتی هەولێر (Saggs, (1980), 79) مەبەستی گیلزانو، تەپەی حەسەنلویە لە باشووری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ و ناوچەکانی دەوروبەری (Narçın, 2013, 170)، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی وڵاتی نائیری لە سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەمدا دەکەوێتە نێوان چیاکانی خۆرهەڵاتی ناوچەی هەریر و باشووری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ.

لە ڕێگەی ئەم دەقە مێخیانەوە دەردەکەوێت، شانشینی ئوڕارتو لە ئەنجامی یەکگرتنی ئەو هۆزانەی لە سەدەی نۆیەمی پێش زایین لە بەرزاییەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ (نائیری ومیرنشینەکانی ئوڕارتو) ژیاون گەشەی کردووە و لە دەوروبەری سەدەی هەشتەمی پێش زایین، گەیشتووەتە لوتکەی دەسەڵاتی خۆی شانشینەکە لە کوردستانی باکوور لە دەوری دەریاچەی وان بووە، بەسەر ناوچەی خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵ و ناوچەی باشووری خۆرئاوای ئەرمینیا و ناوچەکانی باکووری ڕۆژئاوای ئێران (ڕۆژهەڵاتی کوردستان) زاڵ بووە (Çifçi, (2013), 130).

لە نێوان سەدەی نۆیەم و حەوتەمی پێش زایین، ناوچەیەکی بەرفراوانی باکووری ڕۆژئاوای ئێران بەشێک بووە لە شانشینی ئوڕارتو، لە پایتەختەکەیانەوە، توشپای سەر دەریاچەی وان، کە پاشاکانی ئوڕارتی تیایدا فەرمانڕەوایی ناوچەیەکی فراوانیان دەکرد، لە فوڕاتەوە تا ڕووباری ئاراس، تا مەهاباد تەبرێز، ئەردەبیل لە ئێران درێژبووەوە (Kroll (2020), 361).

---

[٩] گیلزانو بە سەرچاوەیەکی گرنگی دابینکردنی ئەسپ دادەنرا بۆ سوپای ئاشوری، لەڕێگەی وەرگرتنی باج یاخود بەشێوەی بازرگانی دابینی کردووە، بەحەسنلو دادەنرێت، بۆ زانیاری زیاتر دەڕواندرێتە (Reade, (1979), 175-181).

ناوچە کشتوکاڵییە دەوڵەمەندەکانی باکوور و خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ ناوچە بەپیتەکانی ئورارتو بوون لەوێ زیاتر لە سەد قەڵای گەورە و بچووکیان بۆ پاراستنی ناوچەکانیان و دانیشتووانیان لە هێرشی دوژمن دروستکردووە، بەو پێیەی ئورارتو لەململانێیەکی توندی ئاشور و شانشینی ماننادا لەباشووری دەریاچەی ورمێ بوو (Kroll, (2020), 361). دروستکردنی قەڵا نیشانەی دەسەڵات و فەرمانڕەوایی بووە، لەسەدەکانی هەشتەم و نۆیەمی پێش زایین لە ئورارتو، ئاشور باوبووە، فەرمانڕەوا یان جێنشینیان بۆحوکمی ناوچەکان دیاری دەکرد (دیاکۆنۆف، ٢٠٠٥، ٢٢٣).

یەکەم بەڵگە و ئاماژە باس لە یەکگرتنی سیاسی نائیری و ئورارتو دەکات، دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆیەمی پێش زایین کاتێک ئیمپراتۆریەتی ئاشور فشاری کەمتر و پچڕپچڕی بۆ ناوچەکانی باکوور دەکرد (Zimansky, 1985 , 49).

پاشا ئارامو Aramu (٨٥٨پ.ز.-٨٤٤پ.ز.)

یەکەم پاشای ئورارتی، ناوەکەی لە ڕێگەی دەقە مێخییە ئاشورییەکانەوە زانراوە، ناوی ئارامو و شارە شورەدارەکەی وەک یەکەم پایتەختی ئورارتییەکان (شاری ئەرزاشکون) لە تۆمارەکانی پاشای ئاشوری شالمانیسەرسێیەم (٨٥٨-٨٢٤ پ.ز.) دەرکەوتووە، لە پانزەهەمین لەشکرکێشی پاشای ئاشوری شالمانیسەری سێیەم، کە هێرشەکەی بۆ سەر شارەکانی سوگونیا Sugunia و ئەرزاشکونی پایتەخت لەخۆگرتبوو (Zimansky, 1985 ,49).

شایانی باسە پێکهێنانی دەوڵەتی ئورارتو و فراوانبوونی دەسەڵاتی بووە هۆی ململانێی ڕاستەوخۆ لەگەڵ دەوڵەتی ئاشور، بە تایبەت لە ناوچەی باکوری دیجلە و ناوچەی باشووری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ لە ماوەی نێوان (٨٦٠-٨٢٠ پ.ز.) (Radner, (2021), 381) کە لە دەقەکەدا هاتووە (RIMA III A.0.102.2. ii 47b-49):

" لە وڵاتی داییێنو[10] Daiēnu تێپەڕیم و لە شاری ئەرزاشکون نزیک بوومەوە، شاری شاهانەی ئارامو ئورارتی. ئارامو لەبریسکاندنەوەی چەکە بەهێزەکانم و هێرشە زریاناوییەکانم ترسا و شارەکەی جێهێشت، (و) بەسەر شاخی ئاددوروAdduru سەرکەوت".

دەوڵەتی ئاشور سوور بوو لەسەر هێرشکردنە سەر ئەرزاشکون، لەپێناو تێکدانی سەقامگیری دەوڵەت و ڕێگریکردن لە چەسپاندنی دەستکەوتە هەرێمییەکانی ئورارتو (Radner, (2021), 382).

ساردوری کوڕی لوتیپری Sarduri I (٨٤٠-٨٣٠پ.ز.)

پاشایەکی تری ئورارتییە، لە دەوروبەری ساڵی ٨٣٠ پ.ز. لە کۆتایی دەسەڵاتی درێژخایەنی شالمانیسەری سێیەمدا باسی لێوە کراوە، ساردوری یەکەم پاشای ئورارتییە کە تۆماری هەیە، بریتین لە شەش نووسینی دووبارە نوسراوو بەزمانی (ئەکەدی)ڕشێوە زاری ئاشوری، لەسەر گا بەردی ساردوربرج لە بەشی خۆرئاوای بەردەکەی قەڵای وان (Kroll, et al., (2012), 10). شایانی باسە، هەڵمەتە ئاشورییەکان دژی ئورارتو لە دەوروبەری ساڵی (٨٥٦ پ.ز.)دا ئەوە دەخاتە ڕوو، شاری توشپا (قەڵای وان) کە دواتر پایتەختی بیاینیلی بووە، لە پێش سەردەمی ساردوری یەکەم بنیاتنراوە (Išik, Geng, (2012), 72)، ناوی

---

[10] بە بۆچوونی هە ندێک، ناوچەکە هەمان دەشتی دیانای ئێستای نزیک ڕەواندوزە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی هەولێر (Marf, 2015, 135 ; القرەداغي، ٢٠٠٨، ٩٤)

توشپا بۆ یەکەم جار لە تابلێتێکی سەردەمی شالمانیسەری سێیەم دەرکەوتووە لە خوزیرینا Ḫuzirina سولتان تەپەی ئێستا دۆزراوەتەوە، باسی وەرگرتنی باج دەکات لە شاری توشپا، کە لای ئاشورییەکان بە (توروشپا) ناودەبرا (Işik, Geng, (2012), 72) ، لە دەقەکەدا نووسراوە:(RIMA III, A.0.102.17:57)

" باجەکانی ترم لە شاری توڕوشپا Turušpâ وەرگرت"

لە دەقەکەی ساردور برج ناوی توشپا نەهاتووە، لەگەڵ ئەوەشدا ساردوری چەندین نازناوی هەبووە :(CTU VA.1-1)

"لە ساردوری، کوڕی لوتیپری، پاشای گەورە، پاشای بەهێز، پاشای هەمووان، پاشای نائیری، ئەو پاشایەی وێنەی نییە، شوانێکی مەزن، چاونەترس لە شەڕ، ئەو پاشایەی بەسەر ئاژاوەگێڕاندا سەرکەوت، من ساردوری، کوڕی لوتیپری، شاهنشا، باجی لە هەموو پاشاکان وەرگرتووە ساردوری، کوڕی لوتیپری، وتی: ئەم بەردی بناغەیەم لە شاری ئالنیونوAlniunu[١١] **هێناوە، ئەم دیوارەم دروست کرد."**

بەکارهێنانی نازناوی شاهەنشا پێدەچێت ڕەنگدانەوەی سەرکەوتنی هەوڵەکانی ساردوری بێت لە یەکخستنی هۆزەکان یان یەکخستنی ئەو سیستەمە سیاسییە بێت کە پێش دروستبوونی شانشینی ئورارتو هەبوون، پاشای تریش هەبوون، بەڵام ئەوەندە بەهێز نەبوون، بەرەنگاری باڵادەستی ساردوری ببنەوە .(Çifçi, (2013),132)

لە ساڵی (٨٣٠ پ.ز.) لە سەردەمی شالمانیسەری سێیەمدا سوپای ئاشوری ڕووبەڕووی سوپای ئورارتی بووەوە بە سەرۆکایەتی ساردوری کوڕی لوتیپری، لە ساڵی (٨٢٠ پ.ز.) کاتێک سوپای ئاشوری گەیشتە ناوچەکانی خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ، ئەم ناوچانە لە ژێر دەسەڵاتی ئورارتییەکاندا بووە (Radner, (2021),382)). لە تۆمارەکانی شەلمانێسەری سێیەمدا ناوی ساردوری بەشێوەی سێدورو Sēduru هاتووە (RIMA III A.0.102.16 :224- 235)

"[لە] بیست و حەوتەمین ساڵی سەرۆکایەتیمدا گالیسکەکانم (و) سەربازەکانم کۆکردەوە. فەرمانمدا (و) دایان ئاشور فەرماندەی باڵای [سوپای ئاشوری]، سەرۆکی سوپا فراوانەکەم، نارد بۆ ئەوەی سەرکردایەتی سوپاکەم بکات." بۆ ئورارتو، چووە خوارەوە بۆ بیت زەمانی Bit-Zamani و چووە ناو دەروازەی شاری ئامماسەوە Ammas لەرێی ڕووباری ئارزانیAr)şani(کاتێک سێدوروSēduruی ئورارتی گوێبیستی (ئەمە) بوو، بە پشت بەستن بە هێزی سوپای بەهێزەکەی، هێرشی کردە سەر شەڕ و شەڕکردن" .

---

[١١] ئالنیونو: شارێکی ئورارتییە، بەستراوەتەوە بە ناوچەی لاوەکی گوموشدەرێ Gümüşdere ناوی پێشووی ئێدرمیت (Edremit)ی ناوچەی ناوەندی وان بەو شوێنە ناسراوە کە گرنگترین کانگای بەردەکانی ئورارتییەکان تێیدا هەڵکەوتوون، بەگشتی ئەو بەردانەی لە کانگاکان بەرهەم دەهاتن دەگوازرانەوە بۆ شوێنە پەیوەندیدارەکان بۆ ئەوەی لە بیناکاندا بەکاربهێنرێن، زۆربەی ئەو بەردانەی لە کانگاکە لە ئەلنیونو بەرهەم دەهێنران، گواسترانەوە بۆ توشپا (وان)ی پایتەختی ئورارتو(Narçın, 2013, 43).

ئیشپوینی کوڕی ساردوری (٨٣٠-٨٢٠پ.ز)، مێنوا کوڕی ئشپوینی (٨٢٠-٧٨٥پ.ز.)

سەرەڕای ئەوەی ساردوری نازناوی پاشای نائیری بۆ خۆی دانابوو، بەڵام ئیشپوینی جێنشینی، لە نووسینەکانیدا دەستەواژەی (پاشای بیاینیلی)ی بەکارهێناوە، ئەمەش لەئەنجامی گۆڕانی بارودۆخی سیاسی ئەم شانشینە تازە پێکهێنراوەدا (Çifçi, (2013), 133)، لەگەڵ ئەوەشدا نازناوی پاشای نائیری بەکارهێناوە وەک لەدەقی کێلە شیندا هاتووە (CTU V. A3-11) . (دەڕواندرێتە خشتەی ژمارە ٣)

خشتەی ژمارە (٣) چەند دێرێک لە دەقەکەی میلی کێلە شین بە هەردوو زمانی ئوراڕتو – زمانی ئەکەدی (شێوە زاری ئاشوری) ، ئامادەکردنی: توێژەر.

زمانی ئوراڕتو	شێوە زاری ئاشوری
[کاتێک] لەبەردەم خواوەند خالدی بۆ شاری ئا[ردینی، هات]ئیشپوینی کوڕی ساردوری پاشای بەهێز لە وڵاتی شوریلي (یان پاشای وڵات) پاشای وڵاتی بیاینیلي [گەورەی] شاری توشپا	بە ئامادەبوونی] خواوەند خالدی بۆ شاری موصا[صیر] ئیشپوینی، کوڕی ساردوری، پاشای بەهێز، پاشای گەردوون، پاشای خاکی نائیری، خاوەنی شاری توشپا.
CTU V A3-11 RO 1-4	CTU V A3-11 VO:1-3

کرۆڵ ئاماژە بەوە دەکات "کاتێک ئیشپوینی و مێنوا میلی دوو زمانەیان لە کێلە شین دانا، هەردوکیان ڕێگەی وان بۆ قوتور، سەڵماس، ورمێ، و شنۆیان گرتۆتەبەر بۆ ئەوەی بگەنە کێلەشین (Kroll, (2020) (365). لەسەر ئەم بنەمایە، ڕەنگە هەڵمەتێکی سەربازی گەورە و سەرکەوتوو لە باشووری خۆرئاوای ورمێ لەدژی شانشینی ماننایی،[١٢] لە باشووری خۆرئاوای ورمێ ڕووی دابێت (Kroll, (2020), 365). لە دەقێکی سەربازیی ئیشپوینی لە باشووری خۆرئاوای ورمێ باسی سەرکەوتنی خۆی بەسەر شاری مێشتا Mešta ، پارشوا Paršua [١٣] دەکات: (CTU V,A 3-9 RO:1-6)

"بۆ خواوەند خالدی، ئیشپوینی کوڕی ساردوری، (و) مێنوا کوڕی ئیشپوینی ئەم میلەیان دروستکردووە. خالدی (لە شەڕدا) بە ڕمەکەی / چەکەکەیەوە دەجووڵێت، بەسەر شاری مێشتا Mešta، وڵاتی پارشوا Paršua سەرکەوت".

[١٢] شانشینیماننا لە باشوور و باشووری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ دەرکەوت، هاوسنوور بوو لەگەڵ پارسوا و بیت-خەمبان لە ڕۆژهەڵاتی زاگرۆس، و لە زاموا لە ناوچەی سلێمانی، بۆ یەکەمجار ناوەکەی لە تۆمارەکانی شالمانیسەری سێیەم لە ساڵی (٨٤٣ پ-ز.) هاتووە و لە کۆتایی سەدەی هەشتەمی پێش زایین، ڕۆڵێکی گرنگیان لە ناوچەکەدا هەبوو، پایتەختەکەی شاری ئیزیرتو (شوێنی تەپە قەلایچی، لەخۆرئاوای شاری بۆکان) بۆ زانیاری زیاتر دەڕواندرێتە (Heidari, (2010), 147 ; Elayi, 2017, 130; Parpola & Porter 2001, Map 5)).

[١٣] لە دەقەکانی مێنوادا لە (تاشتەپە) ناوی مێشتاو پارسوا و ماننا هاتووە کەدەبێت نزیک بن لە باشووری دەریاچەی ورمێ-سالڤینیوە لەدەقەکانی ئوراڕتودا، مێشتا بەحەسنلو دادەنێت (Salvini, 2004, 66; Salvini , 2018, 434).

دڕندەیی شەڕی ئەو سەردەمە لە کەلاوەکانی حەسەنلو، لە باشووری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ دەبیندرێت، سەدان ئێسکە پەیکەری خەڵک بە سەربڕدراوی قوربانی فراوانخوازی ئوراڕتو، لە کاتی هەڵکۆڵینەکاندا دۆزرایەوە، زۆریان بەهۆی ئەوەی لەناو بینا سووتاوەکاندا گیریان خواردبوو گیانیان لەدەستدا، بەڵام هەموو کوژراوەکان قوربانی یەکەم هێرش نەبوون، هەندێکیان پێکەوە لەلایەن رفێنراوەکانەوە کۆکرابوونەوە و دواتر بە لێدانی کەللەسەریان و لە سێدارەدران (Zimansky, 1995, 1139). لەنێو پاشماوە گرنکەکان دەفرە زێرینەکەی حەسەنلویە کە لەناو داروپەردووی بینا سووتاوەکەدا دۆزراوەتەوە ، بۆ زنیاری زیاتر دەڕوانرێتە (Winter,(1989),87-106; Porada,1965,96-102)

هەڵمەتەکانی فراوانخوازی سەربازی ئوراڕتییەکان گەیشتە کەناری دەریاچەی سیڤان لە باکوور، ئوراڕتییەکان تا سەردەمی پاشا ئارگیشتی یەکەم (٧٨٥/٧٨٠-٧٥٦ پ. ز.) باشووری قەوقازیان داگیرنەکرد، سەرەڕای ئەوەی لەسەردەمی پاشا ئیشپوینی لە بەشی باکووری دۆڵی ئاراس بوونیان هەبوو (Özfirat, 2016,7)، لە ڕێگەی شاڵاوە سەربازییەکانی پاشا ئارگیشتی یەکەمەوە، لەگەڵ بنیاتنانی شاری قەڵای ئێربونی Argištḫinili لە بەشی باکووری دۆڵی ڕووباری ئاراس، ناوچەکە وەک هەرێمێکی شانشینەکە یەکخرا، ئوراڕتییەکان بەیەکجاری بەشی باشووری دۆڵی ئاراس، ناوچەی شاخاوی ئاگرییان داگیرکرد (Özfirat, 2016, 7).

هەرلە سەردەمی شالمانیسەری سێیەمەوە ململانێی نێوان دەوڵەتی ئاشوری و شانشینی ئوراڕتو ماوەیەکی زۆری خایاند، لە بەشێکی دەقێکی شەمشی-ئەدەدی پێنجەمدا هاتووە (RIMA III, A.0.103.1, i :53b-ii6a)

"لە یەکەم لەشکرکێشیمدا، داگەڕام بۆ وڵاتی ' نائیری '، باج و سەرانەی ڕەوە ئەسپم لە هەموو پاشاکانی ' نائیری' وەرگرت. لەو کاتەدا وەک تۆڕ بەسەر تەواوی وڵاتی' نائیری'دا کشام.."

شایانی باسە مێنوا دووجار لەگەڵ ئەدەدنیراری سێیەم لە ناوچەیماننا لە ٨٠٧-٨٠٦پ.ز پێنج جار لە خواروی دەریاجەی وان کە وتنە شەرەوە (دیاکۆنۆف ،٢٠٠٥، ٢٢٢).

ساڵنامەی ئارگیشتی یەکەم (٧٨٥/٧٨٠-٧٦٠پ.ز.) و ساردوری دووەم Sarduri II (٧٦٠- ٧٣٠ پ.ز.) :

هەر یەک لە ئارگیشتی یەکەم و ساردوری دووەم دەقی درێژیان بەجێهێشتووە، تیایدا دەردەکەوێت ساڵانە یەک یان چەند لەشکرکێشیان کردووە، بەهەمان شێوە لای پاشاکانی تر زۆرجار نووسینەکانیان لەسەر ڕووی ئەو بەردانە هەڵکەندووە کە ناوی شوێنی لەشکرکێشییەکەی تیادا دیاریکراوە، هیچ بوارێک بۆ بوونی گومان لە هێرشە سەربازییەکان ناهێڵێتەوە (Zimansky, 1995, 1139).

هەریەک لەو دوو پاشایە فراوانخوازییان لە ڕۆژهەڵات وباکووری ڕۆژهەڵاتدا ئەنجامدا، ئارگیشتی لەشکرکێشی لە دەوروبەری دەریاچەی ورمێ ئەنجامدا، وەک لە تۆمارەکەی جافان قەڵادا Javanqaleh نووسراوە هەروەها دەستی بەسەر ناوچەیەکی فراوانی ئەرمینیا گرت و شاری ئێریبونی (kroll, (2020), 365). لە تۆمارێکی ئارگیشتی یەکەم لە (سەردارئەلباد) لە نزیک ئارماڤیر دۆزراوەتەوە، تیایدا باسی دروستکردنی شاری ئارماڤیر Argištḫinili دەکات (CTU V. A 8-16). هەروەها لە دەقێکی تردا دەڵێت (CTU V A 8-3 ii 49-52):

"بۆ خواوەند خالدی ئەم کارانەم ئەنجام دا، خالدی بە چەکەکانیەوە بەڕیکەوت، لەشکرەکانی وڵاتی ئاشوری شکست پێهێنا، وڵاتی ئارسیتا KURArsita ی شکست پێهێنا و خستنە بەر پێی ئارگیشتی".

ململانێی سەربازی لە نێوان ئاشورو ئورارتو بەردەوام بوو، لە نێوان ساڵانی (٧٨١-٧٧٤پ.ز) دا، ململانێ لەسەر دوو هەرێم توندتر بووەوە، یەکێکیان لە باکووری ڕۆژئاوا پێ دەڵێن (گوتیۆم)[١٤] و ئەوی دیکەیان خاتی Ḫatti کە بە هیتییە نوێیەکان ناسراون و لە سنووری باشووری ئەنادۆڵ وباکووری مێسۆپۆتامیا بوون (Radner, (2011), 739) .

سوپاسالاری ئاشوری شەمشی-ئیلو Šamšī-ilu لە دەقێکدا باسی شکستی ئارگیشتی دەکات، لەسەر دوو پەیکەری شێر کە لە تل بارسیب[١٥] Tīl-Barsip هەڵکەندراوە، هەروەها باس لەوش دەکات چۆن ئۆردوگاکەی داگیرکردووە، گەنجینەکەی لێ بردووە، بۆزیاتر دەڕواندرێتە (RIMA III A.0,104.2010: 18—13b:لە دەقەکەدا ئاماژە بە سوپاکەی ئارگیشتی دەکات (RIMA III A.0,104.2010: 11b—13a):

"لەو کاتەدا ئارگیشتی ئورارتی، ژمارەی هێزەکانی وەک هەورێکی چڕی گەورە وابوو، ئەوەی هیچ پەیوەندییەکی لەگەڵ ("دەستی درێژنەکردووە بۆ") پاشایەکی پێشوودا نەبووە؛ (ئارگیشتی) یاخی بووان وخەڵکی لە وڵاتی گوتیەکان کۆکردەوە. ئەو (هێزەکانی بۆ) شەڕ لە دۆخێکی باشدا دانا (و دواتر) هەموو سەربازەکانی بۆ شەڕ ڕۆیشتنە ناو شاخەکانەوە".

ساڵنامەی ئارگیشتی شکستێکی دیکەی ئاشورییەکان باس دەکات لە ساڵی (٧٧٣ پ.ز.) لە ناوچەکانی دەوروبەری دەریاچەی ورمێ، دەرکردنیان لە سنووری خاکی پوشتو[١٦]، وڵاتی مانناییەکان (Radner, (2021), 386)، ئارگیشتی باس لە شکستی دوژمنەکانی دەکات (CTU V A 8-3iii18-22) :

"لەپێناو خالدی، ئەم کارانەم لە ماوەی ساڵێکدا بە ئەنجام گەیاند، خالدی بە چەکەکەی/ڕمەکەیەوە ڕۆیشت، شکستی بەسەربازانی ئاشوری و شکستی بە وڵاتی پوشتو KUR Buštu ، وڵاتی تاریو KUR Tariuهێنا " لەبەر پێی ئارگیشتی کەوتن". ئاماژەیەکی دیکەش هەیە بۆ داگیرکردنی وڵاتیماننا و وڵاتی ئیرکیۆنی[١٧] KUR Irkiuni لەلایەن ئارگیشتیەوە (CTU V A 8-3 iv. 14-20):

"خالدی بە چەک/ڕمەکەی چووە شەڕەوە، و وڵاتی مانناى بردەوە، و وڵاتی ئیرکیۆنی بردەوە و کەوتنە بەر پێی ئارگیشتی".

---

[١٤] لە دەقە ئاشورییەکاندا باس لە گوتییەکان کراوە وەک کۆمەڵێک کەسی هاوسەردەم کە لە ناوچەکەدا دەژین لە کەناری ڕۆژهەڵاتی زێی خوارەوە لە ناوچەیەکدا شانبەشانی یان لەگەڵ لولوبییەکان لە سەردەمی ئاشوری ناوەڕاست و ئاشوری نوێدا، هەندێک جاروڵاتی گۆتیۆم وەک ناز ناوێک بۆچیانیشینیان بەکاردەهێنرا (Marf, 2016, 31-33) .

[١٥] تل بارسیپ: ناوی شارێکە لە نووسینە مێخییەکاندا تۆمارکراوە، دەکەوێتە کەناری ڕۆژهەڵاتی فوراتەوە، بەشوێنەوارەکەی دەوترێت (تل ئەلئەحمەر) بۆ زیاتر دەڕواندرێتە (Yamada, (1998), 217).

[١٦] ناوی (بوشتو) لە دەقەکانی شلمانیسەری سێیەم وەک بەشێک لەوڵاتی (پارسوا) نزیک ماننا هاتووە ، لە نووسینەکانی ئارگشتی یەکەم وەک وڵاتێک لە نێوان پارسوا و ماننا هاتووە، لە دەقەکانی جێنشینەکانی مێنوا کە باس لە بوشتو دەکەن لەگەڵ ماننا، پێدەچێت ئەوە پیشان بدەن کە بوشتو و وڵاتانی دراوسێی لە نزیک ماننا هەڵکەوتوون، ڕەنگە لە باشووری بێت ، ئەوەی شایانی باسە ئارگشتی سێ جارلەشکرکێشی دژی بوشتو ئەنجامداوە لەساڵەکانی (٧٧٣،٧٧٢،٧٧٠پ.ز.) ,(Balatti, (2017) (124, note.25,30).

[١٧]ئیرکیونی :دەکەوێتە باکووری زاگروس پێدەچێت وڵاتی ئیرکیونی پێگەیەکی نێوانیان داگیرکردبێت، لە نێوان مانیا و ئاشوردا، ئارگیشتی یەک جار هەڵمەتی لەشکرکێشی بۆ بردووە لەساڵی (٧٧١ پ.ز.) (Balatti, (2017), 125, note. 30)

لە ساڵی (٧٥٤ پ.ز.) بۆمان دەردەکەوێت ساردوری کوڕی ئارگیشتی شکستی بە ئاشورییەکان هێنابوو لە ئارپاد Arpad (تل رفعەت) لە ڕۆژ ئاوای فورات (Radner, (2021) , 387)، ساردوری شکستی ئاشور-نیراری پێنجەم کوڕی ئەدەد-نیراری پشتڕاست کردەوە (دەڕواندرێتە (CTU5 9-1.1-10). بەڵام دوای دوانزە ساڵ، واتە لە ساڵی (٧٤٣ پ.ز.) تیگلات-پیلێسەری سێیەم Tiglath-pileser III (٧٤٤-٧٢٧ پ.ز.) شکستی بە سوپای ئورارتی هێنا (Radner, (2011) ,739).

دەقەکە باس لە شکستی ساردوری دەکات لە بەرامبەر تیگلات-پیلێسەری سێیەم (RINAP I 10:10-12) :

"بۆ رزگارکردنی ژیانی خۆی [ساردوری] بەشەو هەڵهات، دەرباز بوو، زۆر خێرا پێش خۆر هەڵهاتن [بەتیرێک کە] ژیان دەبرێت بەدوایدا ڕۆیشتم تاوەکو پردی سەر ڕووباری فوڕات، سنووری خاکەکەی،. وە جێگاکەی... گالیسکە شاهانەیەکەی ، مۆرە لولەیەکەی (کە لە ملی هەلواسراوبوو)، لێم سەندەوە لەگەڵ زۆر شتی تر لەژمارە نەهاتوو"

تیگلات-پیلێسەری سێیەم بانگەشەی ئەوە کرد کە دوای ساردوری کەوتووە بۆ تۆشپای پایتەختی ئورارتو، وەک لەم دەقەدا ئاماژەی پێدەکرێت (RINAP I 41:17b-25a).

"لە نێوان وڵاتی کیشتانKištan[18] و خالبی Ḫalbi[19]، ناوچەی کومموخ Kummuh[20] شکستم پێهێنا. هەموو ئۆردوگاکەیم لێ سەند. لە درەوشاوەیی ترسناکی چەکەکانم دەترسا. بۆ ڕزگارکردنی ژیانی سواری ئەسپ بوو بەرەو چیای سیزیر Sizi[r]، هەڵهات کە شاخێکی سەخت بوو، لەشارەکەی خۆی لەشاری تورشپای وڵاتی ئورارتو گەمارۆی ساردوریم دا، لەبەردەم دەروازەی شارەکەی زەرەرو زیانێکی زۆرم پێگەیاند، پەیکەرێکی شاهانەم لەبەردەم شاری توروشپا دانا"

ئەمە یەکەم و کۆتا جارە پاشایەکی ئاشوری بگاتە توشپا (توروشبا) ی پایتەخت (Radner, (2011), 740) بە دڵنیاییەوە لە ڕاست و دروستی ئەم پروپاگەندەی پاشای ئاشوری نازانین. شایانی باسە زۆربەی پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان ئاشور و ئورارتو بەدرێژایی مێژوو دوژمنکارانە بووە، شەڕی چارەنووسسازیش لە نێوان ئەو دوو لایەنەدا ڕووی دەدا، هەردوولا هەوڵیان دەدا پێگەی خۆیان لەزنجیرە شاخی تۆڕۆس و زاگرۆس فراوانتر بکەن، کە گرنگییەکی ستتراتیجی و ئابووریی زۆری هەبووە (Radner, (2021) ,377). لەدوای ساردوری دووەم دەتواندرێت تەنیا دوو لەشکرکێشی بسەلمێندرێت یەکێکیان لەلایەن ڕوسای یەکەم Rusa I، ئەوی دیکەیان لەلایەن ئارگیشتی دووەمەوەArgišti II (٧١٣پ.ز. -؟) (Zimnasky,1985, 54). لە نووسینی سەر میلی کۆڵەگران /تسۆڤینار Tsovinar/Kolagran لە کەناری باشووری دەریاچەی سیڤان، پاشا ڕوسا باسی ئەوە دەکات لە ماوەی یەک لەشکرکێشیدا کۆمەڵێک ناوچەی داگیرکردووە، بە گشتی ٢٣ پاشا بەدیلی ڕەوانەی بیاینیلی کراون بۆ زانیاری زیاتر (دەڕواندرێتە (CTU V A10-2).

---

[18] کیشتان لە دەقەکانی تیگلات-پیلێسەر سێیەمدا ئاماژەی پێکراوە وەک ناوچەیەک سەر بە کومموخی (Elayi,2017,107)، دەڕواندرێتە (Parpola & Porter, 2001, Map.3)

[19] خالبی لە دەقەکانی تیگلات-پیلێسەری سێیەمدا ئاماژەی پێکراوە وەک ناوچەیەک سەر بە کومموخی (Elayi,2017,107)، دەڕواندرێتە (Parpola & Porter, 2001, Map.3)

[20] کومموخی شانشینییەکی سەردەمی هیتی نوێ بوو، دەکەوێتە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی فورات لە دەقەکانی ساردوری بە ^{KUR}Qumaḫ نێوان گەرگەمیش و مێلید و بە کۆماجین ناسرابوو، لە باکوورمێسۆپۆتامیای سەروو بوو. لە ڕۆژهەڵاتەوە بە فورات دەورە دراوە، بە زنجیرە چیایەک لە شانشینی مێلیدی باکوور جیاکراوەتەوە (Parpola & Porter, 2001, Map 3) (Diakonoff, Kashkai, 181, 70; Elayi, 2017, 106).

ڕوسای یەکەم کوڕی ساردوری دووەم (٧٣٠-٧١٣پ.ز.)

ئورارتییەکان و ئاشورییەکان ئامادەیی بەردەوامبوونیان لە شەڕ لە نێوان خۆیاندا نیشان نەدا، ئەگەر ساڵانی ٧٢٢-٧٢٨ پشتگوێ بخەین، لەسەرچاوەکاندا تۆمار نەکراوە، بەپێی چەند تۆمار تۆمارێکی سارگۆنی دووەم دوایین شەڕی نێوانیان لە دەوروبەری (٧١٩پ.ز.) دەستی پێکردۆتەوە ,(Fuchs, (2012) (140 ، ئەمەش دوای ئەوەی کە دۆخێماننا گۆڕانکاری بە سەردا هات، بەهۆی فشاری ململانێی دوو دراوسێی بەهێزەوە (ئورارتی، ئاشوری) بووە هۆی پارچەبوونی سیاسی شانشینی ماننا بۆ دوو بەش بەشێکیان لایەنگرو لایەنگری هاوپەیمانی لەگەڵ ئورارتو هەبوو، بەشەکەی تریش هاوپەیمانی لەگەڵ ئاشورییەکان هەبوو (Elayi, (2012), 131) ، هەرلەم ڕوانگەیەوە سارگۆنی دووەم لە تۆمارەکانی باس لەپیلانی کوشتنی پاشا ئازا Aza[٢١] دەکات لەلایەن لایەنگرانی ڕوسا، دواتر دانانی ئولوسونو Ullusunu ی برای لەجیاتی، هەروەها ٢٢ قەڵای وەک دیاری بە ڕوسا بەخشی، بۆ زانیاری زیاتر (دەڕواندرێتە (RINAP II 7: 36b-39) .

لەگەڵ ئەوەشدا لەتۆمارەکانی سارگۆن دەردەکەوێت، کە ڕوسا دوای ئەوەی دەستی بەسەر ٢٢ قەڵای مانناییی گرت، دیاکۆی وەک فەرمانڕەوا لە ماننا دانا، ئەمەش لەو کاتەدا بوو کە روسا دژی ئولوسونو دەستی بە شەڕو شۆر کردبوو، وەک سەرەتایەکی تۆڵە سەندن بوو بەرامبەر لایەنگرتنی ئولوسونو بۆ ئاشورییەکان (دیاکۆنۆف، ٢٠٠٥، ٢٦٩)، بەڵام دواترسارگۆن دەستی بەسەرئەو٢٢ قەلایە گرتووە (Elayi, 2017, 133) وەک لەدەقەدا هاتووە (RINAP II 7: 101-104a)

"لە حەوتەم ساڵی حوکمڕانیمدا، ڕوسای ئورارتی، بە فێڵ و تەڵەکە لەگەڵ ئولوسونوی مانناییی دواو ٢٢ قەڵای لێ سەندەوە، وتەی خیانەتکارانەی لەدژی کردو سووکایەتی پێ کرد، بۆ دیاکۆ فەرمانڕەوای ماننا. کورەکەی وەک بارمتە وەرگرت، دەستی پاڕانەوەم بۆ خواوەند ئاشور(پاشای خواوەندەکان) بەرز کردەوە. ئەو بیست و دوو قەڵایەم گەمارۆدا (و) داگیرم کردن. کردمن بە بەشێک لە وڵاتی ئاشور. دایوکۆ و خێزانەکەیم دوورخستەوە [و] یاسام گەڕاندەوە بۆ وڵاتە سەرلەشێواوەکەی ماننا"

سارگۆنی دووەم سەرکردایەتی لەشکرکێشییەکی کرد بۆ خۆرهەڵات و باکووری خۆرهەڵاتی ئاشور دژی شانشینی ئورارتو، لەوێ ڕووبەڕووی دوو بەربەستی سەرەکی بووەوە، یەکەم: کاریگەری شانشینی ئورارتو لەوێ، دووەمیان: سروشتی تۆپۆگرافی ناوچە سنوورییە شاخاوییەکان (عقراوي ،٢٠١٦ ، ١١٠) ئامانجی ئەم لەشکرکێشییە لەناوبردنی ئەو پێگانە بوو کە بنکە سەربازییەکانی ئورارتی تیایدا بوو دژی دەوڵەتی ئاشوری لە باکوورو باکووری دەریاچەی ورمێ، پشت شاخی سەهەند بەرەو ڕۆژهەڵات ودەوروبەری دەریاچەی وان بەرەو باکوور (عقراوي ٢٠١٦ , ١١٠; Muscarella, (1986), 465) .

لە سەردەمی حوکمڕانی ڕوسادا ململانێی ئورارتی و ئاشوری تاوی سەند، لەگەڵ سارگۆنی دووەم (٧١٤پ.ز.)، شەڕێکی سەخت لەسەر شاخی ئواوش Uauš[٢٢]ڕوویدا (Radner, (2021), 389) وەک سارگۆن ئاماژە دەکات، دیارە ڕوسا خۆی بەشداری لەو شەڕە نەکردووە، بەڵکو نێردراوێکی ناردووە

---

[٢١] ئازا ناوی کەسیکی پاشای مانانیە کوڕی ئیرانزووە، یارمەتی ئاشورییەکانی داوە دژی ئەو هیزانەی پاشا ناوچەییەکانی سەر بە ئورارتی بوون بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە (ئەحمەد، ١٩٨٨، ٣٢٠-٣٢١)

[٢٢] چیای ئواوش بە چیای سەهەند لە ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی ورمێ داندراوە (Zimansky, (1990), 14).

(دەرواندرێتە ;RINAP II 65:96-111) . لە هەمان کاتدا لەدەقەکێکدا سارگۆن ئاماژە بەشکست و خۆ کوشتنی ڕوسا دەکات (RINAP II 84:17):

" من [شکستی ئورسا (ڕوسا)، ئوراڕتی، لە چیای] ئواوش، شاخێکی نارێک و نارێکم هێنایە ئاراوە. پاشان ترسی لە شەڕی توند لەگەڵ مندا گرت [و بە] [دەستەکانی] خۆی، بە خەنجەری ئاسنی پشتێنەکەی کۆتایی بە ژیانی هێنا"

مارف پێی وایە **"سارگۆنی دووەم بە ئاواتی هەڵمەتەکەی نەگەیشتووە، کە ڕوسا/ ئورسا پاشای ئوراڕتی بکوژێت یان بگرێت،چونکە ڕوسا (خۆی بەدوورگرت) لە بەشداریکردن لە هیچ شەڕێک لەگەڵ سوپای سارگۆن سارگۆنی دووەم چارەی دۆزیەوە بۆ پەردەپۆشکردنی هەر هەواڵێکی شکستەکەی و هەیبوو،دەقی هەڵمەتی هەشتەم پێداچوونەوەی بۆ کراوە، بۆ ئەوەی بڵێت کە ئەو پەرستگای خاڵدی موصاصیری تاڵان کردووە، کە پیرۆزترین شوێنە بۆ ئوراڕتییەکان، وەک تۆڵەیەک لە ئورسا/ ڕوسا، و سارگۆنی دووەم پروپاگەندەی کردووە کە دوای تاڵانکردنی پەرستگاکە، ڕوسا خۆی کوشتووە" (Marf, 2016, 126, note.863)** بۆ زیاتر (دەرواندرێتە: RINAP II 65:411-414) .

وەک دیارە لە هەڵمەتی هەشتەمی سارگۆندا ڕوسا پاشای ئوراڕتییەکان بووە، بەڵام نەبوونی هیچ ناز ناوێک لە پالیدا، گومانی دروست کردووە، ئایا ئەم پاشایە ڕوسای کوڕی ساردوری بووە یان ڕوسای کوڕی ئیریمێنا بووە، بە بۆچوونی رۆف، ئەو پاشایەی سارگۆن شکشتی پێهێناوە ڕوسای کوری ئیریمێنایە لە دوای مردنی ئەم پاشایە ڕوسا کوڕی ساردوری دەستی بەسەر تەختی پاشایەتیدا گرت و لە کاتی خۆیدا هێرشێکی بەرپەرچدانەوەی سەرکەوتووی دژی موصاصیر ئەنجامدا و جارێکی دیکە هێنایە ناو کایەی کاریگەری ئوراڕتی (Roaf, (2012), 216). بەڵام لە تۆمارێکی ڕوسای کوڕی ئیریمێنا، ئاماژە بە پێشکەشکردنی قوربانی بە خواوەند ئاشور دەکات (CTU A 14-1 Vo:12)، کە ئەمەش چەند بۆچوونێک دەخاتە ئاراوە دوور لە شەڕو پێکدان لەگەڵ دەوڵەتی ئاشور، دەرواندرێتە (بەشی پێنجەم، تەوەری یەکەم)

ساردوری سێیەم Sarduri III (٦٤٥ -٦٣٥پ.ز.)

ساردوری سێیەم دوا پاشای ئوراڕتییەکانە کە سەرچاوە ئاشورییەکان باسی دەکەن، دەقەکان ئاماژە بەوە دەکەن تەنیا وەک فەرمانڕەوایەکی سەر بە ئیمپراتۆریەتی ئاشوری ناوی هاتووە، بە پێچەوانەی هەموو پاشاکانی پێش خۆی کە پاشا ئاشورییەکان وەک هاوشانی خۆیان سەیریان کردوون، وا دیارە پاشا ساردوری خۆی ڕادەستی ئاشوربانیپال کردووە و باجی داوە بە ئاشور (Radner, (2021), 393) .

دەبێت ئاماژە بەوە بکرێت چەند سەردەمێکی ئارامی هەبووە، تیایدا ئەو دوو لایەنە شەڕیان نەکردووە، ئەمەش لەبەر پەیمانی ئاشتی یان هەر شتێکی لەو جۆرە نەبووە، بەڵکو لە ئەنجامی ئەو شەڕە وێرانکەر و تێچووی زۆرەی بووە بۆ هەردوو لا، لە ساڵانی (٦٤٨-٦٤٢پ.ز.) پەیوەندی دیپلۆماسی ڕاستەوخۆ لە نێوان هەردوو وڵاتدا هەبووە (Radner, (2021) ,378)

لە دەقێکدا ئاماژەی دیاری پێشکەش کردن بە نێردراوانی ئوراڕتو کراوە، کە بریتی بووە لە مەشخەڵی زیو، پارچەیەک جل و بەرگی ڕەش، کەوا و دوو جووت پێڵاوی (صەندەل) لە چەرم دروستکراو، دەرواندرێتە (SAA 7. 127:1-12). دوای ئەوە هیچ کام لەسەرچاوە ئاشورییەکان و سەرچاوە ئوراڕتییەکان هەواڵی لەشکرە سەربازییەکانیان بڵاو نەکردۆتەوە، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی ئوراڕتو نەیتوانیوە پێگەی

سیاسی و سەربازی پێشووی خۆی بگەڕێنێتەوە تەنانەت لەکاتی کۆتایی ئیمپراتۆریەتی ئاشوریدا (Radner, (2021), 393) ، (دەرواندرێتە خشتەی ژمارە ٤). شانشینی ئورارتی تا سالآنی (٥٨٥ پ.ز.) مایەوە لەلایەن میدییەکانەوە کۆتایی پێهات (Van Loon,1966, 23) . لە ساڵی (٥٤٧پ.ز.) کورش (Cyrus) هێرشی کردە سەر ئورارتو داگیرکردو تێکەڵی بە ئیمپراتۆریەتی هەخامینیشی کرد (Rollinger, (2008), 61). شایانی باسە لە نەخشەکەی بێستووندا کە بەسێ زمان نووسراوە و بۆ کۆتایی سەدەی شەشەم دەگەڕێتەوە ، ناوی ئورارتو Uraštu لەزمانی ئەکەدییەکەدا هاتووە، بەڵام لە فارسی و عیلامی کۆندا بە ئەرمینا و ئەرمینیا نووسراوە (Zimansky, (2011), 549).

خشتەی ژمارە (٤) خشتەیەکە کە دیارترین لەشکرکێشییە سەربازییەکانی نێوان شانشینی ئورارتو و دەوڵەتی ئاشوری نیشان دەدات. ئامادەکردنی توێژەر، سوود (وەرگیراوە لە: (Sagona & Zimansky, 2009, 322, Tab.9-1; Elayi, 2018, 94; Radner, (2021), 380, Tab,1) (Merhav, (1991), 2)

ڕووداو	پاشایانی ئاشوری	پاشایانی ئورارتی	ساڵ
شەڕ لە چیای ئورینا	ئاشورناسرپالی دووەم (٨٨٣-٨٥٩ پ.ز.)		٨٦٠پ.ز.
٨٥٩ پ.ز. هێرشی ئاشوری بۆ سەر ناوچەکانی ئورارتو گەمارۆدانی سەرکەوتووانەی قەڵای شاهانەی سوگونیا. ٨٥٦ پ.ز. شەڕی ئاشوری نزیک قەڵای شاری ئارزەشکونی پایتەختی ئورارتو. ٨٤٤ پ.ز.شەڕی ئاشوری لەناوچەکانی دیجلەو چەمی موراد-سو. ٨٣٠ پ.ز. هێرشی ئاشوری بۆ دۆڵەکانی چەمی موراد-سو بەسەرکردایەتی داییان-ئاشور، پاشان شەڕ لە دژی هێزەکانی ئورارتو بە سەرکردایەتی ساردوری پاشای ئورارتو. ٨٢٠ پ.ز.هێرشی ئاشوری بۆ سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیشپوینی لەئورارتو بە سەرکردایەتی سەرۆک عەشیرەت موتاریس-ئاشور	شالمانیسەری سێیەم (٨٥٩-٨٢٤ پ.ز.). شەمشی-ئەدەدی پێنجەم (٨٣٣-٨١١ پ.ز.)	ئارامو ساردوری کوری لوتیپری (٨٤٠-٨٣٠ پ.ز.) ئیشپوینی کوری ساردوری (٨٣٠- ٨٢٠ پ.ز.) بەهاوبەشی مینوای کوری (٨٢٠-٨١٠ پ.ز.)	٨٥٠ پ.ز.
هەڵمەتی ئورارتی لە ناوچەکانی دەوروبەری دەریاچەی ورمێ فراوانبوونی ئورارتو لەباکووردامەزراندنی شاری ئێریبوونی Eribuni ٧٨١-٧٧٤پ.ز. شانۆکانی جەنگ نێوان ئورارتی ئاشوری-لە باکووری ڕۆژئاوای ئێران بوون(گوتیوم)، خاتی (نێوان ئەنادۆڵ-سوریا) ٧٧٣پ.ز. دەرکردنی ئاشور لە خاکەکانی لە ناوچەکانی دەروبەری دەریاچەی ورمێ ، خاکی	ئەدەد نیراری سێیەم (٨١٠-٧٨٣پ.ز.)	مینوا کوری ئیشپوینی (٨١٠-٧٨٥/٧٨٠پ.ز.) ئارگیشتی کوری مینوا (٧٨٥/٧٨٠- ٧٦٠پ.ز.)	٨٠٠پ.ز.

بوشتوو کە هاوسنووربوو لەگەڵ خاکی ماننا. - سەرکەوتنی ئورارتی لە شەڕدا دژی ئاشوری لە ناوچەی-ئارپاد. ٧٤٣ پ.ز. سەرکەوتنی ئاشورییەکان لە شەڕدا دژی هێزەکانی ئورارتو بە سەرۆکایەتی پاشا ساردوری لە ناوچەی کوموخو Kummuḫu ، ناوجەی ئارپاد Arpad. ٧٣٥ پ.ز- هێرشی ئاشورییەکان بۆ سەر ناوچەکانی ئورارتو، سەرنەکەوتنی گەمارۆکردنی قەڵای شاهانەی توروشپا ٧٣٦ پ.ز. هەڵمەتێک بۆ دامێنی چیای نال[٢٣] لە سنووری ئورارتو	ئاشور-نیراری پێنجەم (٧٥٤- ٧٤٥ پ.ز.) تیگلات-بلیسەری سێیەم (٧٤٤-٧٢٤ پ.ز.)	ساردوری کوری ئارگیشتی (٧٦٠-٧٣٠ پ.ز.)	٧٥٠ پ.ز.
٧١٩ پ.ز. شەری ئورارتی -ئاشوری لە سەر خاکی وڵاتی ماننا. ٧١٤ پ.ز. شەڕ لە دژی هێزەکانی ئورارتی و هاوپەیمانان بە سەرکردایەتی پاشا ڕوسا لە چیای ئواوشUauš , هەشتەمین هەڵمەتی سارگۆن داگیرکاری کیمیرێیەکان ٦٩٧پ.ز. هەڵمەتی پێنجەمی سەنحاریب (شاخی نیپور-ئوککو (هکاری)	سارگۆنی دووەم (٧٢١-٧٠٥پ.ز.) سەنحاریب (٧٠٤-٦٨١ پ.ز.)	ڕوسا کوری ساردوری (٧٣٠-٧١٣پ.ز.) ئارگیشتی کوری ڕوسا(٧١٣-؟پ.ز.)	
دوای داگیرکردنی شوبریا، ئەسەرحەدون فەرمانی گەڕانەوەی هەموو هەڵاتووە ئورارتییەکان، لە شوبریا دەدات بۆ لای پاشا ڕوسا	ئەسەرحەدون (٦٨٠-٦٦٩ پ.ز.)	ڕوسای دووەم، کوری ئارگیشتی٦٧٣/٦٧٢پ.ز.	٧٠٠پ.ز.
نوێنەرانی ئورارتو کە لەلایەن پاشا ڕوساوە نێردراوە بەشداری دەکەن لە ئاهەنگی سەرکەوتنی ئاشورییەکان لەئەربائیل Arbail دوای ئەوە شکستی ئیلام، ساردوری پەیوەندی باش لەگەڵ ئاشورپانیپال دەبەستێت، باج وسەرانەی دەداتێ. دوا ئاماژە بە پاشایەکی ئورارتی لە (٦٣٩)	ئاشوربانیپاڵ (٦٦٨-٦٢٧پ.ز.) (٦٤٦-٦٤٢پ.ز.)	ڕوسای سێیەم، کوری ئەریمێنا(٦٥٢؟ ساردوری کوری ڕوسا (٦٤٣؟) ساردوری کوری ساردوری	٦٥٠پ.ز.
مادەکان کۆنترۆڵی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵیان کرد			٦٠٠پ.ز

[٢٣] لە ئەتڵەسی هیلسینکی شاخی نال بە یەکێک لە چیاکانی بادینان داندراوە، بەتایبەت چیای مەتین (Parpola & Porter, 2001,map.4).

تەوەری سێیەم
پێکهاتە و ڕێکخستنی سوپای ئورارتی

سوپای ئورارتو دامەزراوەیەکی سەربازیی ڕێکخراو بوو، چالاکییە سەربازییەکانی لە ژێر ڕۆشنایی کۆمەڵێک پاڵنەردا ئەنجام دەدا، لەوانە دابینکردنی ئاسایش، بەدەستهێنانی دەستکەوتی ماددی، بۆ پاڵنەری یەکەم، هەردوو کرداری هێرشکردن و بەرگریکردنی لە سنووری شانشینەکە لەخۆ گرتبوو، لەگەڵ فراوانکردنی سنوورەکەی، کەمکردنەوەی توانای سەربازی وڵاتان و میرنیشینەکانی دراوسێی (Zimansky, 1985, 53) . پاڵنەری دووەم بریتی بوو لە بەدەستهێنانی زۆرترین ژمارەی دەستکەوت ، کە دیل و مەڕومالاتی دەگرتەوە بە مەبەستی زیادکردنی بەرهەمهێنان و داهاتی زیاتر (Zimansky, 1985, 53).

پێش ئەوەی ئاماژە بە پێکهاتەی سەربازی ئورارتو بکەین، پێویستە باس لە ڕێکخستنی سەربازی ئەم سوپایەو ڕۆڵی پاشا بکرێت وەک خاڵێکی گرنگ لەم بوارەدا، لەهەموو دەقەکانی ئورارتودا، پاشا وەک فەرماندەی گشتی وەسف کراوە و دەبوایە لانیکەم ساڵانە یەک لەشکرکێشی ئەنجام بدات کە تیایدا سەرکردایەتی سوپاکەی بکات بۆ دڵنیابوون لە چەسپاندنی سەروەری خۆی (Konakçi& Baştürkk, (2009), 173).

بۆ نموونە لە دەقێکدا مینۆا باسی داگیرگردنی شاری مێشتای کردووە، قەڵایەکی تیادا دروستکردووە و وڵاتی ماننای داگیرکردووە (CTU V A-10:1-5):

" [لەسایەی پارێزی] خالدی، مێنوا، کوڕی ئیشپوینی ئەم قەڵایەی [لە وڵاتی (؟)]] لە شاری مێشتا دروست کرد. (سەرەتا) لێرەوە وڵاتی ما[ننا]ی داگیرکرد."

هەروەها ڕوسا لەدەقێکدا دەڵێت (CTU V A 10-2:1-3)

"ڕۆسای کوڕی ساردوری دەڵێت: **" لەسایەی پارێزی خالدیدا، لەیەک لەشکرکێشی سەربازیدا ئەم ناوچانەم داگیرکردوو ملکەچم کردن".**

لە تۆمارە سەربازییەکانی پاشاکانی ئورارتودا ناوی پاشا لەگەڵ ناوی خواوەند خالدی هاتووە، هاوشان لەگەڵ ناوهێنانی دوژمنەکانی (Çifçi, 2014,205)، دەتوانین نموونەیەک لەم بارەیەوە بهێنینەوە لە دەقێکی ساردوری دووەم لە کاتی داگیرکردنی مانندا (CTU V, A 9-3 I:1-8)

"خالدی بە چەک/ڕمەکەیەوە ڕۆیشت و ماننای داگیرکرد، شارەکەی فڕێدایە بەر پێی ساردوری کوڕی ئارگیشتی. خالدی سەرکەوتوو (؟)، ڕمی خالدی سەرکەوتوو (؟). ساردوری کوڕی ئارگیشتی چوو بۆ شەڕ، ساردوری دەڵێت: لەسەر خاکی بابیلو ڕۆیشتم، خاکی بابیلوم داگیر کرد، گەیشتمە شاری باروانە Baruata،[٢٤] بەهۆی گەورەیی خالدی ساردوری دەڵێت: سێ قەڵای شورەدارم لە شەڕدا داگیر کرد، لە یەک ڕۆژدا ٢٣ گوندم داگیرکرد؛ قەڵاکانم وێران کرد، گوندەکانم سووتاند، وڵاتم وێران کرد"

[٢٤] زەوی باروانا کە لەسەرچاوە ئورارتییەکان ناوی هاتووە، ڕەنگە هەمان بیت بارو Bīt-Barrû بێت، کە لە دەقەکانی ئاشوریدا ئاماژەی پێدراوە، دەڕواندرێتە (RINAP III 165: ii 41–50; Fuchs, (2012), 150)

دەقە ئاشورییەکان نموونەی سەرکردایەتیکردنی پاشاکانی ئورارتو لەشەڕدا دەخەنە ڕوو، بوو نموونە لەیەکێک لە دەقەکان ئاماژە بە شکستی پاشاکانی ئورارتو دەدەن بەرامبەر سوپای ئاشوری، لە لەشکرکێشیەکی شالمانیسەری سێیەمدا هاتووە لە شاری ئارزاشکون نزیک بووتەوە، شاری شاهانەی (پایتەخت)ی ئارامویی ئورارتی، و باس لەوە دەکات ئارامو شارەکەی جێهێشتووە و بەسەر شاخەکەدا سەرکەوتووە ، شالمانیسەر دوای کەوتووەو، و شەڕێکی توندی لەگەڵدا کردووە ٣٤٠٠ جەنگاوەری بە شمشێر کوشتووە، گالیسکەکانی لەشاخەکەدا هێنایە خوارەوە، ئەسپ و هێستر و دیل و کەلوپەلی گرانبەهای دەستکەوت (دەڕواندرێتە: RIMA III A.0.102.2 ii 47b- 56a) . هەر چەندە ئەم گێرانەوەیە بە دەر نییە لە پروپاگەندەی ئاشوری، بەردەوام باس لە دەسکەوت و شکستی لایەنی بەرامبەر دەکەن ، لە گەڵ ئەوەشدا چارەنووسی ئارامو بە نادیاری ماوەتەوە هەرچەندە شالمانیسەر ئاماژەی بەدیلگرتنی ئارامو نەکردووە.

یەکێکی تر لەو بەڵگانەی باسی سەرکردایەتیکردنی پاشاکانی ئورارتو دەکات لە سوپادا، تیگلات پیلیسەری سێیەم وەک پێشترئاماژەمان پێکرد، ئاماژەی بە شکستی ساردوری دووەم، گرتنی توشپای پایتەختی ئورارتو کردووە، دەڕواندرێتە (RINAP I 41:17b-25a)، وهەروەها شکستی سوپاکەی ڕوسا بەرامبەر سارگۆنی دووەم، هەروەک چۆن لە دەقی لەشکرکێشی هەشتەمی سارگۆندا هاتووە: (RINAP II 7 42b-44a)

"لە شاخی ئواوش Uauš کە شاخێکی سەخت و نارێکە، دوو سەد و پەنجا ئەندامی بنەماڵەی شاهانەی ئەوم گرت، شکستم بە ئورسا (ڕوسا)ی ئورارتی هێنا".

ڕوسا خۆی سەرکردایەتی سوپاکەی کردووە، تاوەکو یاخیبوونی فەرمانڕەوای ئاردینی (موصاصیر) کپ بکاتەوە (CTU V A.10-5 Vo:14-17)

"هێزە چەکدارەکانی [ئورزانا] لەدژی من بلاوەیان پێکرا، بەفەرمانی خالدی، ڕوسا، چوومە شاخی ئاندارتو Andarutu شکستم پێهێنا. ئورزانام بەدەستی خۆم گرت."[٢٥]

بەڵگەیەکی دیکەی فەرماندەیی پاشا لە سوپادا، دەقێکی ئارگیشتی کوڕی ڕوسایە لەسەر میلی ڕازلیق هەڵکەندراوە نزیکەی ١٣ کم لە باکووری سەراب لە ئازەربایجانی ئێران دوورە (CTU V A 11-4:1-4).

"ئارگیشتی کوڕی ڕوسا دەڵێت: لەبەر گەورەیی خالدی، چوومە لەشکرکێشییەکی سەربازی (؟) لە وڵاتی ئارخو Arḫu، لەم شوێنەدا. وڵاتی ئوشولونی Ušuluni ، بوقێی Buque دوژمن بەدەست هێندرا."

لە نامە سیخوڕییەکانی ئاشورییەکاندا تێدەگەین کاتێک پاشا دەچوو بۆ شەڕ، پارێزگاری شار و هەرێمەکان دەبوو لەگەڵیدا بچن و ببنە سەرکردەی باڵەکانی سوپا، هەر لەبەرئەوەشە لە نامە سیخوڕییەکانی ئاشورییەکاندا ئاماژە بەوە دەکات لە کاتی هێرشی کیممێرییەکاندا فەرمانڕەوا و پارێزگاری هەرێم و شارەکان زۆربەیان چوون بۆ شەڕەکە وتیایدا لە شەڕدا کوژراوە، لەوانە پارێزگاری وەیسی Waisi، (دەڕواندرێتە : SAA 1 30:4-r2).

لە دەقێکی ئاشوریدا ئاماژە بە هێرشی فەرمانڕەوایەکی ناوچەیی ئورارتو دەکات لەبری پاشا، کە ئاماژەیە بۆ ئەگەری دەستپێکردنی کردەوەی سەربازی کە ڕەنگە لە ئاستێکی خوارەوەدا بوو بێت (Zimansky, 1985, 54)، ئەمەش بەمانای ئەوە دێت، لەوانەیە پاشا لە هەندێک کاتدا لە سەرکردایەتیکردنی

---

[٢٥] سێ میلە دوو زمانەکەی ڕوسا، میلی توپزاوا، مێرگێ-کارڤان و مۆڤانا، هەموویان ئاماژە بەهاتنی ڕوسا بۆ شاری موصاصیرو پەرستگاکەی دەکەن، ڕوسا ئاماژە بەوە دەکات، ئورزانا دەرگای پەرستگاکەی داخست ویستی بەرەو ئاشور هەڵبێت، بەڵام ڕوسا گرتی و سزای نەدا، ڕێگەی پێدا وەک فەرمانڕەوای شارەکە بمێنێتەوە(Marf, 2016, 353)

هەڵمەتەکاندا ئامادە نەبووبێت یان ڕەنگە پاشا سەرقاڵی هەڵمەتەکانی دیکە بێت، ئەویش بەنوێنەرایەتی پاشا بڕوات.

بەڵگە نووسراوەکان ئاماژە بەوە دەکەن فەرمانڕەواکانی هەرێمە ئورارتییەکان لە لەشکرکێشییەکانیاندا سەرکردایەتی ژمارەیەکی زۆر لە سەربازانی ئورارتیان کردووە، یاخود یاوەری سوپای سەرەکی بوون لەشەڕدا، ئەمەش بەپێی ئامانجەکانی لەشکرکێشییەکە (Çifçi, 2017, 250)

لە پەیامێکی هەواڵگری ئاشوریدا، بەم شێوەیە باس لە جمۆجۆڵی سەربازییەکانی میرەکانی سنووری نێوان ئورارتی و ئاشوری دەکات (SAA V 87:4-12)

"[پێنج] فەرمانڕەوای ئورارتو چوونە وەیسی Waisi سێتینو Setinu، فەرمانڕەوای بەرامبەرمان، کاققادانو Kaqqadanu ، یەکێکیان بەرامبەر ئوکییەکان Ukkeans، ساکواتا Sakuatâ قانیون Qaniun، سیپلیا Siplia لە ئالزی Alzi ، توکی Ṭuki، ئارمیرالیو Armiraliu ئەمە ناوەکانیانە".

تۆماری ساڵنامەی ئورارتییەکان ئاماژە بەوە دەکەن، سوپا دەتوانێت لەشکرکێشی گەورە ئەنجام بدات بەبێ ئامادەبوونی پاشا (Zimansky, 1985, 54). ئاشورییەکان دەستەواژەی تورتانو ^{LÚ}turtānu یان بەکارهێناوە بۆ فەرماندەی گشتی سوپاکانیان، بۆ فەرماندە ئورارتییەکانیشدا بەکارهێناوە، لەگەڵ ئەوەی ئەم زاراوەیە لە ئورارتودا بوونی نییە، بەڵگەی ئاشورییەکان بۆ بوونی ئەمانە لە چەند دەقێکدا هەیە ئەویش دوو سەرکردە باسیان لێ کراوە ، کاققادانو وەک فەرماندەی باڵا و ئورصێنێ Urṣenê وەک جێگری فەرماندە ((Çifçi, 2014, 204

لە پەیامێکی هەواڵگری ئاشوریدا هاتووە کە لەلایەن ئاشور-ڕیصواوە Aššur-reṣuwa نێردراوە (SAA V 91:13-20).

"ئورصینا، جێگری فەرماندەی گشتی ^{LÚ}turtānu2، برای ئوپولیوگنو، لە توروشبا دەستگیرکرا. کاتێک ئوپولیوگنو هاتە توروشبا، (پاشا) لێپرسینەوەی لەگەڵ خۆی و براکەی کرد. شمشێرەکە هەڵنەکێشرا. ڕێگەیان پێدان بڕۆن".

بە گوێرەی پەیامی دەقە هەوالگیرییەکانی ئاشورییەکان، ئەوە دەردەکەوێت کە ئورارتییەکان خاوەنی سیستەمێکی سەربازی توکمە بوون بەتایبەتی لە ڕووی ڕێکخستن و پێکهاتەی سوپاکەیان ،چونکە وەک لە دەقەکەدا ئاماژەی بە دوو زاراوەی سەربازی کردووە ، ئەوانیش(^{LÚ}turtānu، ^{LÚ}turtānu2) ،ئەم دوو زاراوەیە دوو پۆست و پلەی سەربازی گەورە بوونە لە سوپادا بگرە لە سوپای ئاشوریەکانیشدا تورتانو جێگری پاشایە کەسی دووەمە لە پێکهاتەی هێزی سەربازی، تورتانوی دوو جێگری فەرماندەی گشتی سوپایە لە سیستەمی سەربازی دا، هەمیشە کوڕی تورتانو بووە یان یەکێک بووە لە کەسە نزیکەکانی دەرواندرێتە (عبدالله، ١٩٧٧، ١٩-٢١؛ Dezső, 2012, 218-221).

لە دەقێکی ئارگیشتی یەکەمی کوڕی مێنوادا ئاماژە بە ڕۆڵی سوپاسالارەکان کراوە وەک فەرماندە لە لەشکرکێشییەکاندا **"لە ڕێگەی گەورەیی خالدییەوە فەرماندەی سەربازیم نارد لە لەشکرکێشییەکەدا"**، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی بەرزترین پلە، پلەی فەرماندەی گشتییە، لەلایەن پاشا و جێگرەکانی یان جێگرەکانییەوە داگیرکرابوو (Konakçi& Baştürk, (2009), 173) .

جێگر و سوپاسالاری سوپاکان بە شێوەیەکی سروشتی فەرماندەی هەرێمەکان بوون، لە دەقێکدا بۆمان دەردەکەوێت کە ساردوری ئاماژە بەوە دەکات، سێ فەرماندەی هەرێمەکان لە سێ شوێن بانگ کران بۆ

ئەنجامدانی لەشکرکێشییەک، ڕەنگە ئەمە ئاماژە بێت بۆ ئەوەی فەرماندە لاوەکییەکان سەرۆک هۆز بوون یان پارێزگای هەرێم و شارەکان بوون (Konakçi & Baştürk , 2009 , 173).

لە دەقە مێخییەکانەوە دەزانین فەرماندەیەکی هێزەکانی ئورارتو ناوی، ئەنداریا[٢٦]بووەو بە فەرمانڕەوا یان فەرماندەی مەیدانی ئاماژەی پێکراوە، هێرشی بۆ سەر هەرێمەکانی ئۆپپومو Uppumu و کۆلیمێری Kllimmerui ئاشوری دەستپێکردووە، هەردووکیان لە دوای ئەوەی ئەسەرحەدون شکستی بە (ئێک تیشوب)ی شوبریا هێنا، لە ساڵی (٦٧٣پ.ز.) دامەزراون، هێرشەکە نادیارە، نازاندرێت لەخۆیەوە هەڵسوکەوتی کردووە یان بە فەرمانی پاشای ئورارتو کاری کردووە، بەڵام ئاشورییەکان سەریان بڕی، دوای ئەوە هیچ چالاکییەکی سەربازی دیکە لە دژی باکووری ئاشور(ئورارتو) تۆمار نەکراوە (RINAP V,20 لە دەقەکەدا هاتووە (RINAP V. 3: iv 6-14):

"(سەبارەت بە) ئەنداریا، فەرمانڕەوای وڵاتی ئورارتو، پێشڕەوی کرد (و) بە درێژایی شەو ڕۆیشت بۆ داگیرکردنی خاکی (شارەکان) ئۆبومو و کوللیمێری، ئەو خەڵکانەی لە شاری کولیمیری دەژیان، ئەو خزماتکارانەی سەر بەمنن، لە شەودا شکستێکی قورسیان بەسەردا هێنا، بەزەییان بەکەسدا نەهاتەوە، ئەنداریایان سەربڕی و هێنایانە بەردەمم لە نەینەوا."

جگە لەمانە، ئاماژەیەک هەبوو بۆ بوونی هێزی هاوپەیمانان لەناو سوپای ئورارتودا، لەنێویاندا سەرکردەی هۆزی دادا، کە پشتیوانی سەربازی لێ وەرگیرابوو، **"ئورزانا سوپا یارمەتیدەرەکانی (بۆ من) دابین کرد..... سوپا یارمەتیدەرەکان، بە فەرمانی خالدی، من، ڕوسا، هاتوومەتە سەر شارەکانی ئاشور، کۆمەڵکوژییەکم لەوێ دەستی پێکرد"** (Konakçi & Baştürk, (2009), 175).

پۆلێنکردنی سەربازی

دەقە ئورارتییەکان زانیارییان سەبارەت بە پێکهاتەی گشتی سوپای ئورارتیان دابوو، کە لە سێ یەکە یان لقی سەرەکی پێکهاتبوو: یەکەکانی گالیسکە GIŠGIRGIRMEŠ، سوارە PITḪALLUMEŠ و پیادە LÚÉRINMEŠ (Çifçi, 2014, 195).

هێزی گالیسکەی ئورارتی

سوارەی گالیسکەکان یەکەیەکی گرنگیان لە پێکهاتەی سەربازی ئورارتودا پێکهێناوە، پێدەچێت تەنها بۆ پیاوماقوڵان بوو بێت، بە هێمای دەسەڵات و پێگە و شکۆ هەژمارکرابێت، لیستێکی تابلێتێکی مێخی کارگێری لەتوبراک قەڵا دۆزراوەتەوە، ١١١٣ ئەسپسوار Mare- men ١٠٤ ئەفسەر Tardašḫe ١٠٠٩پلەو ڕێبەری گالیسکەکان و لێخوڕی گالیسکەکان Kirinei، لە سەرەوەی لیستەکەدا کەسایەتی دیکەی ناو کۆشکەکەشی لەخۆگرتبوو (Çifçi, 2014,195)

---

[٢٦] ناوی ئانداریا پەیوەست دەکرێتەوە بە ناوی چیای پیرۆزی ئانداڕوتتو Andaruttu وە، کە لە دەقە مێخییەکاندا وەک لوتکەیەکی نێوان شاری موصاصیر و شاری خیپتون(حەفتون) داندراوە، پێدەچێت چیای ئەنداروتو چیای هەندرێن ی ئێستا بێت (Marf, (2015), 138). لەلایەکی ترەوە رادنەر چیای ئەنداروتو هاوتا دەکات لەگەڵ زنجیرە چیای برادۆست (Radnar, (2012), 248)

ئەسپسوارە mare –men بە marianne-men ی خورریيەکان گرێدراوە، کە گالیسکەیان لێدەخوڕی، چینێکی جەنگاوەریان لە بنەماڵە دەسترۆیشتووەکانیان پێکهێناوە، واتە ئەو چینەی زۆرترین پلەو پایەیان لە کۆمەڵگەی ئوراڕتیدا هەبووە (Çifçi, 2014, 195).

هێزی ئە سپسواری ئوراڕتی:

پێش ئەوەی ئاماژە بە هێزی سوارەی ئوراڕتی بکەین، دەبێت باسی سوودەکانی ئەم یەکەیە بکەین لە شەڕدا، لەوانە خێرایی لە شەڕدا و توانای دواکەوتنی خێرای هێزە هەڵاتووەکانی دوژمن بەتایبەتی لە ناوچە سەختەکاندا کە جوڵەی گالیسکەکان تیایدا ئەستەمە (عبدالله، ١٩٧٧، ٥٣). لەلایەکی ترەوە چەند خاڵێکی لاوازی هەیە، گرنگترینیان ئەسپسوار ناتوانێت وەک پیادەڕەو نیشانە بپێکێ بە تەواوەتی ، هەروەها لەکاتی شکست و گۆڕینی دۆخی سەربازیدا ئامادەی هەڵهاتنی هەیە، ئەسپسوار زۆر بەئاسانی دەتوانێت ڕیزی پیادەی دوژمن ببڕێت، بەڵام بە زەحمەت دەتوانێت بگەڕێتەوە چونکە سەربازە پیادەکان بە ڕمەکانیان دەتوانن ئەسپەکان بپێکن و زامداری بکەن (عبدالله، ١٩٧٧، ٥٣). هەرچەندە شتی وا لەشەڕدا نەدە دەکرا چونکە شورەییە لە ئەسپ بدرێت ئاکاری شەر کردن وا بوو شەر لەگەڵ جەنگاوەر بکرێت ئەمەش لە دیمەنی شەڕی ئوراڕتی بەدی دەکرێت (دەڕوانرێتە؛ Seidl, 2004, 153, Abb 107). چەکی ئەسپسوارەکانی ئوراڕتی زۆرترین کۆمەڵەی وێنەکراوی ناو کەلوپەلە سەربازیە نمایشکراوەکانە و سێ هێندەی یەکەی پیادەیە (Konakçi & Baştürk, (2009), 178). دەتوانین بڵێین کە گرنگترین دابەشکردنی ناو سوپایە بە لەبەرچاوگرتنی زەوییە شاخاوییەکەی ئوراڕتو، لەگەڵ ئەوەشدا، شتێکی کەم لەبارەی قەبارە و ژمارەی سوارەی ئوراڕتییەوە دەزاندرێت، جگە لەوەی ئیشپوینی و ساردوری دووەم کە هەندێک تۆماریان لەم بارەوە بەجێهێشتووە (Çifçi, 2017, 243). (دەڕواندرێتە خشتەی ژمارە ٥).

خشتەی ژمارە (٥) ژمارەی گالیسکەو سەربازی پیادەو سوارە لەسەردەمی ئیشپوینی و ساردوری دووەم ، ئامادەکردنی توێژەر

ژمارەی عەرەبانە	ژمارەی سەرباز پیادە	ژمارەی سوارە	پاشا	دەق
١٠٦	٢٧٠٤	٩١٧٤ یان ٩٢٧٤	ئیشپوینی	CTU V A 3-9
٩٢	٣٥٢٠١١	٣٦٠٠	ساردوری کوڕی ئارگیشتی	CTU V A 9-3

بە پشتبەستن بە بەڵگەو دیمەنە هونەرییەکان، دەتواندرێت سوارەکان دابەش بکرێن بەسەر دوو تیمدا، تیمێک ڕم و قەڵغانی هەڵگرتووە، تیمەکەی تر لە تیرهاوێژەکان پێکهاتوون (Konakçi& Baştürk, (2009), 181). شایانی باسە پاشای ئاشوری سارگۆنی دووەم ئاماژەی بە سوارەی ئوراڕتی کردووە وەک پۆلێک لە جەنگاوەرەکان کە ڕەچەڵەکیان بۆ بنەماڵەی شاهانە دەگەڕێتەوە، لەدەقی لەشکرکێشی هەشتەمدا، ئاماژەی بە پیاوماقوڵە ئوراڕتییەکان داوە و ڕۆڵیان لە یەکەی ئەسپسوارەکاندا (Çifçi, 2014, 196)، وەک لەدەقەکەدا ئاماژەی بۆ دەکات (ARAB II , 154).

"٢٦٠ کەس لە(نەوەکانی) بنەماڵەی شاهانە، کە ئەفسەر و فەرمانڕەوا و سوارە (بوون)، بەسەر بەرەنگارییاندا زاڵ بووم وێرانم کردن "

هێزی پیادەی ئوراڕتی:

لە بەڵگەو دیمەنە هونەرییەکانی سەر پشتێنە برونزییەکان دەردەکەوێت، کە سەربازانی پیادە بە چەکی جۆراوجۆرەوە دەرکەوتوون، وەک قەڵغان ڕم ، تیر و کەوان، شمشێر، ئەمەش بەڵگەیە کە ئەمانە یەکەیەکی گرنگ و بەشێکی دانەبڕاوی سوپای ئوراڕتی بوون.

لە دەقێکی یوکاری ئەنزاف Yukarı Anzaf نموونەی دابەشکردنی چەک بەسەر هێزی پیادەدا باس دەکات، کە تیر کەوان و ڕم لەخۆدەگرێت لەگەڵ جیاوازی ژمارەی ئەو چەکانەی دراوە بە هەر تاکێک، بە لەبەرچاوگرتنی کە دەوڵەت بەرپرس بووە لە دابەشکردنی چەک (Çifçi, 2014,197)، ئەمە ئەوە دەسەلمێنێت کە هێزی پیادە بەشێکی گرنگ بووە لە سیستەمی دەکرێت بڵێین بەشێک لەمانە پاسەوانی پاشا وکوشک بوو بن. لە تابلێتیکی تۆپراک-قەڵا و کارمیر -بلور دەستەواژەی شورالی šurale کە لە šuri هاتووە، بە واتای (ڕم / پیاوانی شمشێر) دێت، ناوی وەک کۆمەڵێک لە کۆشکەکەدا هاتووە کە ئەرکیان قوربانیدانیان بووە لە پەرستگاکانی سوسی susi بە ئەگەرێکی زۆرەوە چینێکی بەرزی پاسەوانانی شاهانە یان جەنگاوەرانی دەستە بژێر و ناوازەی خزمەتی شاهانە بوون(Konakçi& Baştürk, (2009), 182). بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە ڕێکخستنی سەربازی سوپای ئوراڕتو (دەرواندرێتە خشتەی ژمارە ٦)

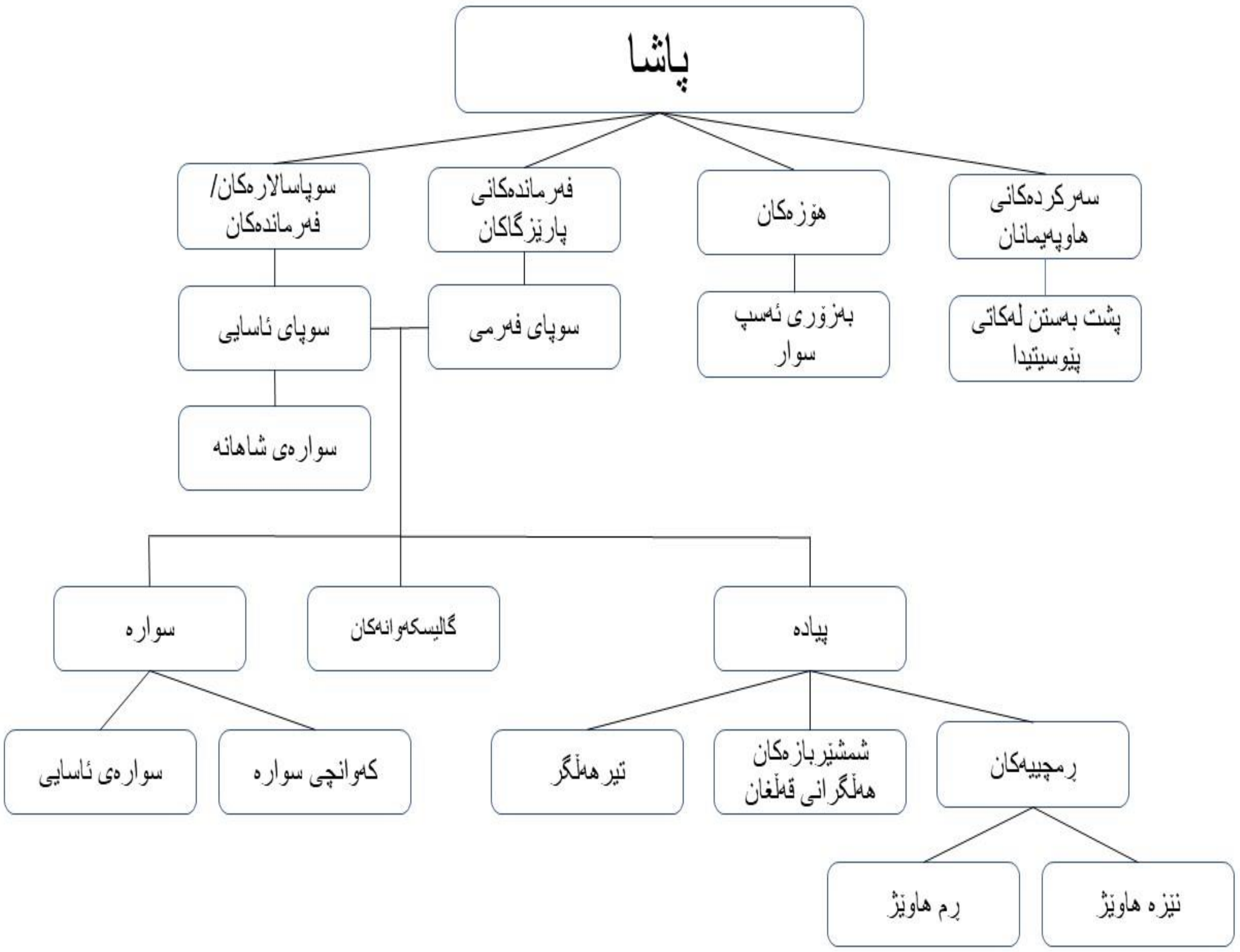

خشتەی ژمارە (٦) ڕێکخستنی سەربازی سوپای ئوراڕتو. (وەرگیراوە لە:Konakçi& Baštürk, (2009), 174,fig4) ,
وەرگێرانی: توێژەر .

بەشی دووەم

جلو بەرگی سەربازانی ئوڕاڕتو

بەشی دووەم
جلو بەرگی سەربازانی ئوڕاڕتو
تەوەری یەکەم
خودە (كڵاو)ی ئوڕاڕتی

پێش ئەوەی باسی جۆرەكانی خودەی ئوڕاڕتی بكەین، پێویستە ئاماژە بە گرنگی خودەی جەنگی جەنگاوەرە كۆنەكان بكەین، كە لە كانزا پێكهاتووە و بە چەند شێوازێک دروستكراوە.

ئامانجی سەرەكی دروستكردنی ئەو جۆرە خودانە، پاراستنی سەری جەنگاوەر بووە لە هەر لێدانێكی ڕاستەوخۆ یان ناراستەوخۆ لەكاتی شەڕدا، یاخود لەبەر هەر هۆكارێكی تر وەک كەوتن یان بەركەوتن بە كەرەستەیەكی بەهێز، جگە لەوەی شێوازی دروستكردنەكەی و ڕازاندنەوەكەی وەک نیشانەیەكی پلەی سەربازی یاخود جیاكردنەوەی لە سوپای دوژمن یان دەستەیەكی تایبەت لە سوپا وەک هێزی پیادە یاخود سوارە یان تیر ئەندازان بەكارهێندراون.

خودەكانی ئوڕاڕتو لە ڕووی شێوە و ڕازاندنەوە و كەرەستەكانیان جیاواز بوون، توێژەران (دان و كاستێللوچیا) بەسەر دوو گروپی سەرەكیدا دابەشیان كردوون، ئەویش خودەی تاجدارو قوچەكییە (Castelluccia & Dan, (2013), 278). لەلایەكی ترەوە توێژەرانی تریش وەک (دێزۆ، نیدەرڕەیتێرو بۆدنار) بەسەر سێ جۆر بە پێی ماددەو شێوازی خودەكە دابەشیان كردوون: - "خودەی بڕۆنزی قوچەكی،-خودەی ئاسنی قوچەكی، خودەی بڕۆنزی قوچەكی تاجدار" (Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021,129-130) بەڵام بە شێوەیەكی گشتی ئەگەر بڕوانینە دیمەنە برۆنزییەكانی بالاوات ئەوەمان بۆ دەردەكەوێت كە خودەی نیمچە گۆیی بنەچەی خودەی قەوقاز/ئوڕاڕتو پێكدەهێنێت لە كۆتایی سەدەی (٩پ.ز.) بە شێوازی قوچەكی و قوچەكی تاجدار گۆڕدران (Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021,128)، بەڵام شێوەی نیوە گۆیی تاجدار، لە باشوری ڕۆژئاوای ئێران لەحەسەنلو دووبارە بەكارهێندراوەتەوە، لە سەرەتای سەدەی (٨پ.ز.) لەهەموو ناوچەكەدا گۆڕدرا بۆ شێوەی قوچەكی (Dezső ,Niederreiter & Bodnár, 2021, 128). بۆ ناسینی تایبەتمەندی خودەی ئوڕاڕتی خودەكانمان لەسەر بنەمای شێوەو شێوازی دروستكردنیان جیاكردۆتەوە، ئەویش برتیین لە خودەی تاجدار و خودەی قۆچەكی :

خودەی تاجدار:

دیارترین نموونە لەسەر خودەی ئوڕاڕتییەكان لە شریتە برونزییەكانی دەروازەی بالاوات[٢٧] دەركەوتوون ئەم وێنانە كۆنترین نموونەن لە نموونەكانی هەزارەی یەكەمی پێش زایین، كە بۆ ناوەڕاستی سەدەی نۆیەمی پێش زایین دەگەڕێنەوە (Muscarella, 1988, 52). ئەم نەخشانە بۆ دوو سەردەمی جیاواز

---

[٢٧] بالاوات ئاوەدانیكی بچووكی ئاشوریە لەنزیک شاری نەمرود لەڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە و نزیكەی ٢٧ كیلۆمەتری باشووری ڕۆژهەڵاتی موسڵ ١٦ كیلۆمەتری باكووری ڕۆژهەڵاتی نەمرود، سێ دەروازەی تیا دۆزراوەتەوە كە بەتوڵی بڕۆنزی ڕازێنراونەتەوە، بە دیمەنەكانی جەنگ و وەرگرتنی باج، دیلەكان، ڕاوكردن، كە سەرچاوەیەكی گرنگە بۆ هونەری ئاشوری و ئوڕاڕتی بۆ زیاتر دەڕواندرێتە :(Curtis, (2008), 7)

دەگەڕێنەوە کۆنترینیان بۆ سەردەمی ئاشور-ناسرپالی دووەم (٨٨٣-٨٥٩ پ.ز.) دەگەڕێتەوە، دواتریشیان بۆ سەردەمی شالمانیسەری سێیەم (٨٥٨-٨٢٤ پ.ز.) دەگەڕێتەوە (Curtis, (2012), 429) .

وێنەکان پێکهاتوون لە هێرشی لەشکری ئاشوری بۆ سەر چیاکان تیایدا ئوراڕتییەکان بە چەکەکانیانەوە دەردەکەون، لە لایەکی دیکەشەوە ئوراڕتییەکان بە شکستخواردوو و بەبێ جلوبەرگ دەردەکەون، جگە لە خودە سەربازییەکەیان کە جیایان دەکاتەوە (Curtis , (2012), 429) .

زۆر بە ڕوونی دیارە خودەی ئوراڕتییەکان جیاوازە لە خودەی ئاشورییەکان، کە شێوەی قوچەکییە هێشتنەوەی ئەم خودانە وەک پێناسەیەکە، بۆ ناساندنی ئەو سوپایەی لەلایەن ئاشورییەکانەوە شکستیان خواردووە (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٤ و ٥)

وێنەی ژمارە (٤) ئوراڕتییەکان، لەیەکێک لە تولە برۆنزیەکان لە پەرستگای مامو لە بالاواتی ئاشورناسرپالی دووەم، (وەرگیراوە لە: Curtis , (2012), 429 fig. 31.1)

وێنەی (٥) وێنەی ئوراڕتییەکان لە بالاواتی شەلمانیسەری سێیەم، (وەرگیراوە لە: Curtis , (2012), 429 fig. 31.2

هەر سەبارەت بەم وێنانەی سەرکەوتنی سوپای ئاشوری نیشان دەدەن، لە بالاواتی شالمانیسەری سێیەم دەبینین، لەلایەکی ترەوە وێنەی دیلە ئوراڕتییەکان بەبێ جلوبەرگ، لەپشتەوە دەستیان بەستراوە ملیان بەند کراوە بە پارچەیەک کەبەدڵنیاییەوە، کانزایە وخودەی جەنگییان لەسەرە، دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٦).

ئەم جۆرە نمایشە هەمان شێوازی نمایشکردنی دیلی سەردەمی ئەکەدیمان بیردەخاتەوە (دەڕواندرێتە : مورتکارت، ١٩٧٥، لوح١٣٦) ئەمەش بەڵگەیە ئاشورییەکان هەمان شێوازی ئەکەدییەکانی پێش خۆیان پەیڕەو کردووە لە ستەم کردن لە دیلەکان ئەمەش بەڵگەی چونیەتی هەڵسوکەوت کردنی ئاشورییەکانە بەرامبەر دیلەکان هەروەها وەک ئامرازێک وایە بۆ شکاندن و ڕووخاندنی ورەی نەیارەکانیان .

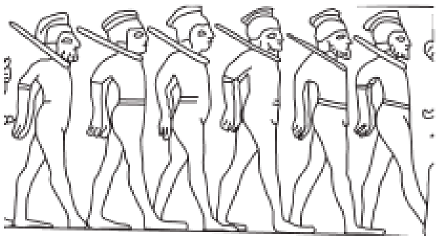

ب

آ

وێنەی (٦-آ) دیلی ئوراڕتییەکان لە سوگونیا دەروازەی بالاواتی سەردەمی شالمانیسەری سێیەم، (وەرگیراوە لە: (King, 1915, pl. lV)
(٦-ب)- هێڵکاری سەربازە دیلەکانی ئوراڕتی (وەرگیراوە لە : (Batmaz, (2012) ,48, fig.13)

ئەگەر سەیری ئەو وێنانە بکەین، دەبینین سەرەڕای ئەوەی لێکچوون لە خودەکاندا هەیە، هەندێ جار جیاوازیش لە نێوانیاندا هەیە، بەتایبەت لە شێوەی خودەکە، خودەی نەخشەی بالاوات لە سەردەمی ئاشور ناسر پاڵی دووەم بە دوو شێوە دەردەکەوێت، لە لا یەکەوە شێوە تاجدارەکە نزیکەی هەموو سەرەوەی خودەکە لە پێشەوە بۆ دواوە دادەپۆشێت، لەلایەکی ترەوە نیمچە گۆییەو شێوە تاجدارەکە هەموو خودەکە ناپۆشێت (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٧).

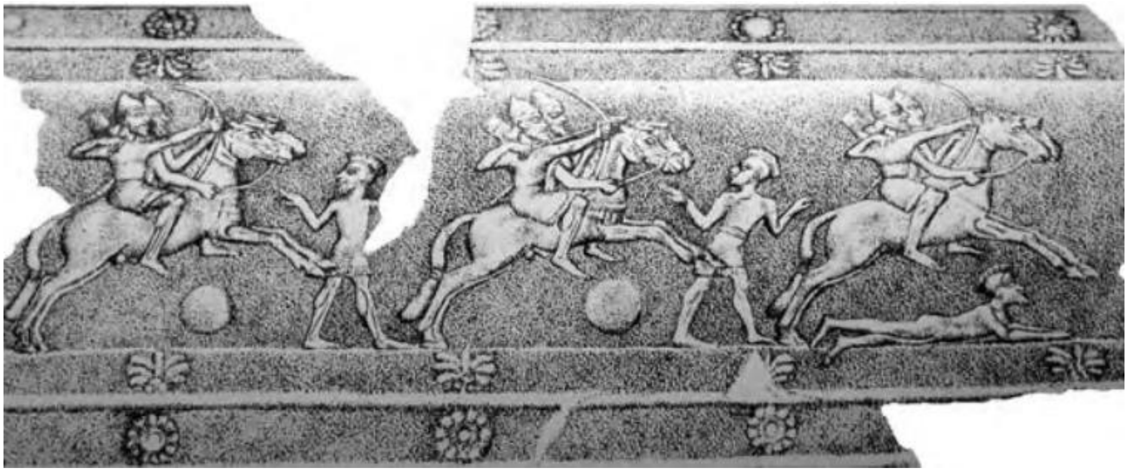

وێنەی ژمارە (٧) نەخشێکی سەر توڵی برونزی لەسەر دەروازەی پەرستگای مامو، شکستی ئوراڕتییەکان لەلان هێزی سوارەی ئاشورییەکان پیشان دەدات (وەرگیراوە لە: (Batmaz, (2012), 43, fig.8)

ئەمەیان لە شێوەی خودەی ئوراڕتی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شالمانیسەری سێیەم نزیکترە کە نیمچە گۆییە و شێوەی تاجە کە بە تەواوی خودەکە ناپۆشێت، هەروەها شێوەی خودەی قوچەکی دەبیندرێت لە نێو سەربازە دیلەکانی ئوراڕتی دەروازەی بالاواتی ئەم سەردەمە، کەواتە دەکرێت بگوترێت چەند شێوازیک لە خودەی ئوراڕتو لە ماوەی ئەم دوو سەردەمەدا هەن لەگەڵ هێشتنەوەی شێوە تاجدارەکەش، دەربارەی ئەم شێوە تاجە لەسەر خودەکان، فان لوون پێی وایە لەوانەیە **"پەڕی باڵندە بێت یان یاڵی ئەسپ بێت."**(Van Loon, 1966, 119) .

پیلیر پێی وایە **"لەبەرئەوەی، ئەو شێوە تاجە بەرەو دواوە دەڕوات، هەروەها دابەشکردنی شێوەی هێڵە ئەستوونییەکان وا نیشان دەدات کە مادەیەکی ئەندامی یە نەک کانزایی"** (Piller, (2012), 380-381). لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر نەخشی خودەکە زیاتر لێی ورد بینەوە، دەبینین ئەو پارچە کانزاییەی لەسەر خودەکە دەچەسپێنرێت لەسەر شێوەی کەوانی نیوە مانگە، لەوانەیە بتوانین ئەمە بەراورد بکەین لەگەڵ ئەو پارچە بڕونزییەی بە تاجەگوڵینکە ناسراوە، لەسەر لوتکەی سەری ئەسپ دادەنرا (دێزۆ ، نیدەرڕایتێر، بۆدنار) دەڵێن **"بەدرێژایی لێواری پارچەکە ڕیزێک کون هەیە بۆ بەستنی تەلی بڕونزی کە سەرەوەی یاڵی ئەسپەکە دەبەستێتەوە"** (Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021, 185)، هەرچەندە ئەمە نموونەیەکی جیاوازە، بەڵام پێدەچێت هەمان ڕێگە بەکار هێنرابێت بۆ چەسپاندنی ئەو یاڵەی کەلە سەرەوەی خودەکانە. لە نەخشەکەی بالاوات خودەی تاجداری ئوراڕتی گوێ پۆشینی هەیە (Muscarella, 1988, 52)، ئەمەش سوودێکی زۆری بۆ جەنگاوەر هەبووە لەوانە کەمکردنەوەی دەنگە دەنگ لە مەیدانی شەڕدا (عبدالله، ٢٦٨ ،١٩٧٧)، هەروەها گوێی جەنگاوەرانی لە بڕین یان بریندباربوون پاراستووە هەروەها دەکرێت بڵێین بۆ پاراستنی جەنگاوەر لە سەرما بەکار هاتبێت، چونکە وەک ئاشکرایە کە وڵاتەکەیان زۆر سارد بووە فێری شەری ناو بەفر بوون .

جێی ئاماژەیە گوێ پۆشین بۆ خودەی ئاشوری زیادکرا، لە کاتی فەرمانڕەوای تیگلات بلێسەری سێیەم (٧٤٤-٧٢٧ پ.ز.)، لە کاتی سارگۆنی دووەمدا (٧٢٦-٧٢٢ پ.ز) زیاتر باو بووە (عبدالله،١٩٧٧، ٢٦٨) ئەوەش زۆردیارو ڕوونە لە و نەخشانەی کە سەربازی ئاشوری بەو جۆرە خودەوە نیشان دەدات، بەڵگەش بۆ ئەمە نەخشە هەڵکەندراوەکانی ئاشورییەکانە (دەڕواندرێتە: Collins, 2015, 74)، ئەمەش بەڵگەیە کە ئوراڕتییەکان لە پێش ئاشورییەکان گوێ پۆشینیان بۆ خودەکانیان بەکارهێناوە، لەوانەیە ئاشورییەکان ئەم بیرۆکەیان لە ئوراڕتییەکان و زاگرۆسەوە وەرگرتبێت .

موسکارێللا پێی وایە ،**"خودەی تاجدار بە گشتی لە ڕۆژهەڵاتی نزیک لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین بەکارهێنراوە، زۆربەیان هێمایەکیان هەبووە کە لکێنراوە بە سەری خودەکەوە."** (Muscarella, 1988, 52).

بەهەر حاڵ جیاوازی دەبیندرێت لە شێوازی ئەو هێمایە، سەرەڕای لێکچوونی چوارچێوەی گشتی بیرۆکەکە. دوو نموونەی خودەی تاجدار لە حەسەنلو دۆزرایەوە، لەگەڵ سێ لوتکەی جیا کە لەسەرخودەکاندا دادەنران، وا دیارە خودە تاجدارەکان پارچەی گوێ پۆشینی بەجیا پێدا لکێنراوە (Muscarella, 2013, 258)

لوتکەی خودەیەکیان لە کانزا دروستکراوە بە هێڵی ستوونی ڕازێنراوەتەوە، بە دڵنیاییەوە لاسایی کردنەوەی لوتکەی ئەو خودانەیە بە قژی ئاژەڵ کۆتایی دێت (Piller, (2012), 383). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارەی ٨)

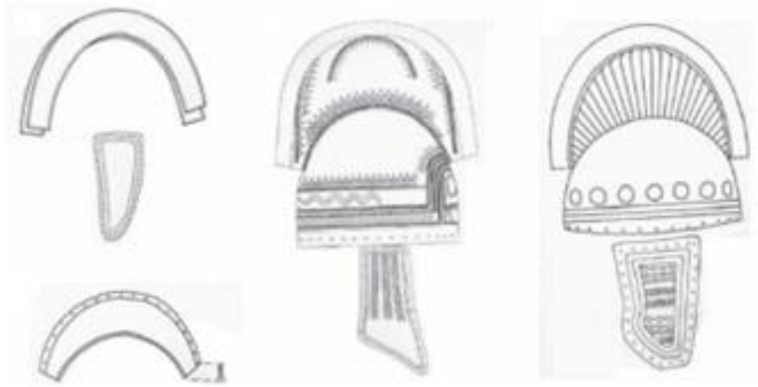

وێنەی ژمارە (٨) هێڵکاری دوو خودەی برونزی لە حەسەنلو دۆزراوەتەوە (وەرگیراوە لە:Castelluccia, Dan, (2013), 282, fig.5)

لێرەدا موسکەرێلا دەڵێت: **"بارنێت Barnett و فالکنەر Falkner جەخت لەوە دەکەنەوە کە خودە تاجدارەکانی حەسەنلو ئورارتیین، ئەم بۆچوونە لەلایەن بۆرخاردتەوە Borchhardt پشتگیری کراوە بێگومان هۆکاری ئەم پێشنیازە بەڵگەی وێنەکانی دەروازەی بالاواتە"**(Muscarella, 1988, 52).

هەر لە حەسەنلو لەسەر پارچەیەک عاج جەنگاوەرێک نەخشێنراوە، سەری خودەکەی پەڕدارە (Muscarella, 1988, 52). جێی ئاماژەیە سەرەرای ئەوەی خودەکە شێوەی تاجداری هەیە، بەڵام سەری خودەکە شێوەی ڕووتەختەو ئەمەش لە خودەی ئورارتیدا نابینرێت. لەم بارەیەدا دەتوانین بۆچوونەکەی (پیلەر) زیاد بکەین **" کە ئەم وێنەیە گوزارشت لە جەنگاوەرەێک دەکات کە کەرەستە جەنگییەکەی هاوشێوەی ئورارتییەکانە، بەڵام هەڵکۆڵینەکەی بە شێوازی ناوخۆیی ئەنجام دراوە"** ,(Piller, (2012), 385).

بەڵگەی زۆر هەیە کە ئورارتییەکان قەڵاکەی حسەنلویان تێکشکاندووە، پشکنینی تاقیگەی ڕادیۆکاربۆنی بۆ نمونەی ئەو دانەوێڵە و ناوکە ترێیانەی لە باڵەخانە سووتاوەکە وەرگیراون و پێمان دەڵێت کە وادەی پێشنیارکراوی لەناوبردنی حەسەنلو لەگەڵ سەردەمی ئیشبوینی و مێنوای کوڕی دایە (دایسون، ١٣٨٨، ٤٩) بۆیە مەحاڵ نییە کە ئەم خودانە لەلایەن هێزەکانی ئورارتو بەجێهێڵدرابن (Muscarella, 1988, 52)، لەگەڵ ئەوەشدا بەڵگە عاجەکەی کە لە سەرەوە باسمان کرد، وا پیشان دەدات کە ئەو خودانەی بە پەڕ ڕازاوەتەوە بە ڕواڵەت بەشێک بوون لە کەرەستە ئاساییەکانی جەنگاوەرانی حەسەنلو، هەر بۆیە ئەو پرسیارە دروستە کە ئایا خودە کانزاییەکانی حەسەنلو هی دانیشتوانی ناوچەکە بووە یان هی ئورارتییە داگیرکەرەکانە (Muscarella, 1988, 52). ئەوەی جێی باسە، لەهەندێ ناوچەی قەوقاز وەک لۆری-بێرد Lori-Berd و لچاشێن Lchashen ، چەند پەیکەرێکی جەنگاوەری برونزی دۆزراوەتەوە، خودەی تاجداریان لەسەرە هەروەها لەسەر پشتێنە برونزیەکانی قەبرەکانی لۆری-بێرد، ئاستخی-بلور Astkhi-blur لەناوچەی قەوقاز دیمەنی جەنگاوەر بە خودەی تاجدار دەبیندرێت هەمووی بە گشتی بۆ سەردەمی ئاسنی زوو دەگەڕێتەوە (Castelluccia, (2013), 281). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٩)

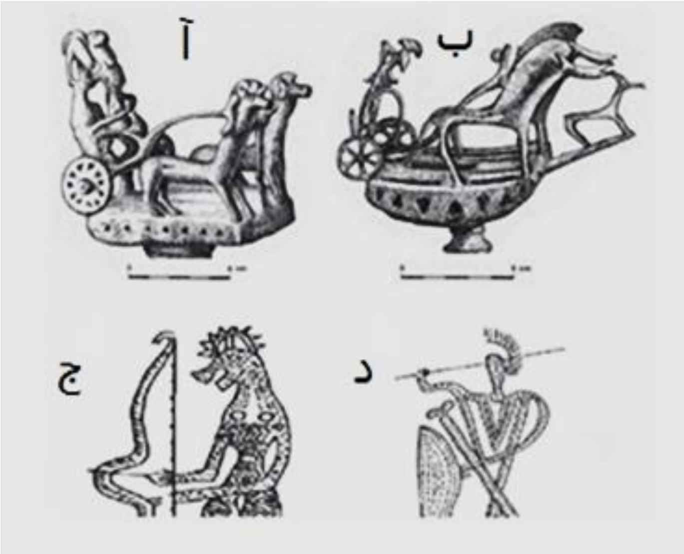

وێنەی ژمارە (٩:آ-ب) دوو پەیکەری بڕونزی لە لچاشێن و لوری-بێرد
ج-د :وێنەی دوو جەنگاوەر لەسەر پشتێنی بڕونزی (وەرگیراوە لە:(Castelluccia, Dan, (2013), 282, fig.4) .

لەگەڵ ئەمانەشدا، نموونەی تر لە پەیکەری بڕونزی خودەی تاجداریان لەسەرە لە تۆپراک قەڵا Toprakkale دۆزراوەتەوە (Castelluccia, (2013), 280). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٠).

وێنەی ژمارە (١٠): سێ پەیکەری بڕونزی لە تۆپراک قەلا، خودەی تاجداریان لەسەرە ، (وەرگیراوە لە: ,(Castelluccia, Dan , (2013) 281,fig. 3)، هێڵکاری : کاری توێژەر

شایانی باسە خودەی شێوە لوتکە تاجدار بە گوێپۆشین، لەسەر سەربازە بەزیوەکەی سەر دیواری کۆشکی باشووری ڕۆژ ئاوای نەمرود دەبینرێت، ، کە بۆسەردەمی تیگلات پلێسەری سێیەم دەگەڕێتەوە، بەجەنگاوەرێکی میدی لەقەڵەم دەدرێ (Ghirshman, 1974, 37)، لە هەمان کاتدا دەتوانریت بەراورد بکرێت لەگەڵ خودە تاجدارەکانی پەیکەرەکانی خورڤین وزێوێ کە هەمان شێوە تاجدار لە سەر لوتکەی کلاوەکان بەدی دەکرێن (دەڕواندرێتە: Ghirshman, 1974, 37,pl.IV a,b,c,d).

موسکاریللا ئاماژە بەوە دەکات، لە دەقێکی نوزی ئاماژە بە خودەی تاجدار کراوە کە گوێپۆشێنی هەبووە (Muscarella, (1988, (52, note.1)، شایانی باسە دەستەواژەی خورری *tegipu* بۆ وەسفکردنی خودە بەکارهاتووە، کە پێدەچێت چەند مانایەک بە دەستەوە بدات، لەوانە تاجدار، پەڕدار، ڕازاوە ,Kendall). 1981, 208). لە سەردەمی خورریەکاندا تاجی شێوە پەردار هەبووە ، ئەمەش لە نموونەکانی جێ مۆری ئورکیش دەبینرێت (دەرواندرێتە ;Nadali, (2014), 229 ,fig.3)، بۆیە دوور نییە شێوەی تاجدار بەردەوامی هەمان نەریت بێت، بەتایبەتی کە خورری و ئورارتی زۆر تێکەڵ بوون ، ئەگەر هەمان گەل نەبن . هەروەها لە نەخشەکەی ئانوبانینی لە سەرپیل-زەهاپ ،سەرۆکی دیلەکان تاجی پەڕداری لەسەرە، ئەمەش لە چەند نموونەیەکی برۆنزەکانی لورستان بەدی دەکرێن (Porada, 1965, 42).

بەهەر حاڵ بێتێری پێی وایە، بیرۆکەی ئەم جۆرە خودانە ئاشورییەکان لە ئورارتییەکانیان وەرگریانگرتووە، هیچ خودەیەکی لەم جۆرە پێش تیگلات پیلێسەری سێیەم نەزانراوە (Buttery, 1974, 60)، لەگەڵ ئەوەشدا، بە دووری نازانین لە میدییەکانەوە وەریان گرتبێت، بەپێی نەخشەکەی سەردەمی ئەو پاشایە کە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، بۆیە قورسە بۆ ئێمە ئەمە بە تەواوی دیاری بکەین لە بەر بڵاوبوونەوەی خودەی تاجدار هەر لەئورارتو و زاگرۆس (میدیا –ماننا). لە یەکێک لە نەخشەکانی سەردەمی تیگلات پیلێسەری سێیەم جەنگاوەرێک دەبینرێت، خودەیەکی گوێ پۆشینی لەسەرکردووە لوتکەی خودەکە لە شێوەی باوەشێن دەچێت (Buttery ,1974, fig. 70)، لە هەمان کاتدا جۆرە خودەی تریان هەیە لووتکەی خودەکە لە شێوەی پۆپنەی کەڵەشێرە (عبدالله، ١٩٧٧، ٣٥٥، لوح ٣٣.ب). لە نەخشەیەکی سەردەمی سەنحاریب کە بۆ ساڵی (٧٠١ پ.ز.) دەگەڕێتەوە ، جەنگاوەران خودەی تاجداریان لەسەرە (دەرواندرێتە Collins, 2015, 91) .

ئەم شێوازە بەردەوام بوو تاکو سەردەمەکانی دواتریش، بۆنموونە لەسەردەمی ئاشور–بانیپال (٦٦٨-٦٣١ پ.ز.) خودەی لوتکەدار (تاجدار)ی لە سەری سەربازەکاندا دیارە، وەک لە نەخشەکاندا دەبیندرێت (دەروانرێتە :Collins, 2015, 99)، ئەمەش لەوانەیە بەڵگە بێت لەسەر بەردەوامی ئەم شێوازی خودانە لە نێو ئاشورییەکاندا بۆ ماوەیەکی زۆر.

خودەی قوچەکی

وەک ئاشکرایە ئورارتییەکان لە بواری پیشەسازی کانگادا پێشکەوتنیان بەدەستهێنابوو، بەناوبانگترین پیشەی کانزاکاری ئورارتی خودەیە (Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021,128). وەک پێشتر ئاماژەی پێکرا، لە کۆتایی سەدەی (٩پ.ز.) گۆڕانکاری لە شێوەی خودەی ئورارتی کراو خودەی قوچەکی تیژیان دروستکرد (Piller, (2012), 383). لە سەردەمی ئاسندا ئەم جۆرە خودانە لە هەموو خۆرهەڵاتی نزیک بڵاوبوونەوە، لە زۆر کاری هونەریدا دەردەکەوتن، بە تایبەتی لەکارە هونەرییەکانی سەردەمی ئاشوری نوێ، لەسەدەی نۆ و دواتردا (Castelluccia & Dan ,(2013), 283). زیاتر لە نیوەی خودەکانی خۆرهەڵاتی نزیک، خودەی ئورارتییە، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت ئورارتییەکان خودەی زیاتریان بەکارهێنابێت، بەڵکو لەبەر ئەوەی خودەکان لە ژێر بینا وێرانکراوەکاندا بەجێماون بەهۆی جەنگی ئورارتی وسکیثییەکانەوە (Dezső, Niederreiter, Bodnár, 2021, 13).

لەلایەکی ترەوە هێرشی سکیثییەکان زۆر خێراو لەناکاو بووە، شارە ئورارتییەکان یەک لەدوای یەک دەکەوتن (Akgün, (2014), 76)، ئەمە جگە لەوەی هەندێک جار بەهۆی بوومەلەرزە بەشێک لە پاشماوەکان لەژێرداروپەردوی بیناکان کەوتوون، دواتر دۆزراونەتەوە بۆوردەکاری زیاتر (دەڕواندرێتە: بەشی چوارەم قەڵاو قایمکارییەکانی ئورارتو)

(دێزۆ، نیدەرڕایتێر، بۆدنار) پێیان وایە، **"بەپێی بەڵگە شوێنەواریەکان، خودەی ئورارتی بە ئاشکرا و بە ڕێژەیەکی زۆر لە دوو شوێندا دۆزراونەتەوە، ئەوانیش کۆگای قوربانییەکانی پەرستگای ئورارتی بۆنموونە لە ئالْتین –تەپە Altintepe،وجبەخانەی کۆشکی شاهانە بۆ نموونە لە کارمیر-بلور Karmir Blur** (Dezso, Niederreiter & Bodnár, 2021,128)، لەگەڵ ئەمانەشدا ژمارەیەکی زۆری خودەکان لەچاوشتەپە Çavuştepe و ئوچکال Uçkale لەڕێی کنەوپشکنین لەنێوان کەلاوەکاندا دۆزرانەوە، ئەم بەڵگانەش نیشانەی ئەوەن کە پێدەچێت شەڕی قورس ڕوویدا بێت، لەوانەیە ئەو خودانە خودەی سەربازەکانی ئورارتی بن کە لە جەنگدا کوژراون (Dezső,Niederreiter& Bodnár, 2021,128) .

خودەی شێوە قوچەکی لەلایەن (کاستێللوچیاِ و دان) بۆ سێ بەشی لاوەکی دابەش دەکرێن، خودەی قوچەکی شێوە سادە، خودەی قوچەکی ڕازاوە، خودەی شێوە قوچەکی لوتکەدار (Castelluccia& Dan, (2013), 278).

تێبینی ئەوەش کراوە، لێکچوونێکی زۆرهەیە لە نێوان خودەی قوچەکی سەربازانی ئورارتی و سەربازانی سوپای ئاشوری لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین (عبدالله،١٩٧٧، ٢٦٨). جێگەی سەرنجە ئەم جۆرە خودە لەسەرنەخشی دیوارێک لە ئیریبونی Erebuni دەردەکەوێت (Castelluccia& Dan, (2013),286) ، (دەڕوانرێتە وێنەی ژمارە ١١)

وێنەی ژمارە (١١) نەخشێکی سەر دیوارلە ئیریبونی دۆزراوەتەوە، بریتیە لە ئەسپسوارێک خودەی قوچەکی لەسەرە ، وەگیراوە لە: (Castelluccia & Dan, (2013), 287,fig.9) ، هێڵکاری : کاری توێژەر

لەکنەو پشکنینەکانی کارمیر-بلوردا، بیست خودەی قوچەکی بڕونزی دۆزرانەوە (Castelluccia & Dan (2013), 278) ، هەشت دانەیان نووسینی پیرۆزی دوو پاشایان هەڵگرتبوو، پێنجیان بۆ پاشا ساردوری دووەم وسێیان بۆ پاشا ئارگیشتی یەکەم دەگەڕێنەوە (Van Loon, 1966, 119)، بە چەندین دیمەنی

جۆراوجۆر و چەند بیرۆکەیەک لە دیمەنی ڕێوڕەسمی سەربازانەوە ڕازاوەتەوە، هەندێکیان هێمای چەتاڵی بروسکەی خواوەند تێیشیبا Teišebaی لەسەرە (Dezső ,Niederreiter & Bodnár, 2021,127) . بۆچوونی ترێش هەیە لەسەر ئەم هێمایە، کە شاخی ئاسک یان شاخی هەر ئاژەڵێکی تر بێت (Van Loon 1966: 119) هەروەها (زایدل) پێی وایە ئەمە شێوەیەکی بەرجەستەی خۆری باڵدارە (Seidl, 2004, 65). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٢)

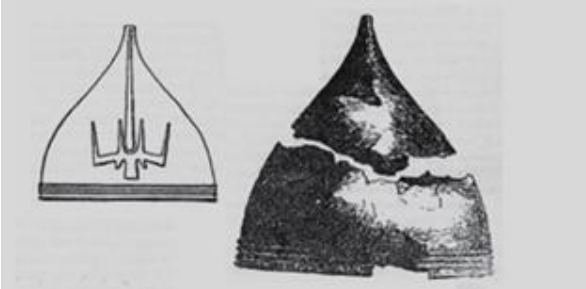

وێنەی ژمارە (١٢) :خودەیەکی قوچەکی برونزی ئارگیشتی یەکەم، لە کارمیر- بلور دۆزراوەتەوە (وەرگیراوە لە: Castelluccia, Dan (2013) 297, fig.23

ئەگەر ئەم هێمایە بەراورد بکەین لەگەڵ هێمای خواوەند تێیشیبا، بەتایبەتی ئەوەی لەسەر قەڵغانی ئەنزافە دەبینین زۆر جیاوازە بەڵکو لێکچونێکی زۆر هەیە لە نێوان ئەم هێمایەی خواوەند تێشیبا لە گەڵ هێمای خواوەند ئەدەد لە نەخشەکەی ئەرسەلان تاش سەردەمی ئاشوری نوێ (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٣).

ب آ

وێنەی ژمارە (١٣) آ- وێنەی خواوەند تێیشیبا خواوەندی هەورە بروسکە لەگەڵ هێماکانی کە بە دەستییەوەتی لە سەر قەڵغانی ئەنزاف (وەرگیراوە لە: Roaf, (2012), 365, Fig. 24.16). ب- وێنەی خواوەند ئەدەد لە نەخشێکی هەڵکەندراوی ئەرسەلان تاش وەرگیراوە لە (Black &Green , 2004, 111,fig,89)

وەک دیارە ئەم خودانە تایبەتمەندی سەربازییان هەبووە، لەکاتی شەڕدا بەکار هاتوون، خالدیش پیرۆزترین خواوەند بووە لە ناو خواوەندەکانی ئوراڕتیدا، وەک خواوەندی شەڕ پەرستوویانە، لەگەڵ

ئەوەشدا بە خواوەندی سەرکەوتن لەجەنگەکان ناسراوە (Dara, (2014), 98-9)، بەڵام لەزۆر وێنەدا هەر بە گریمانەیی دەمێنێتەوە، لەبەر ئەوەی بەشێوەی ناسروشتی نەخشێنراوە وەک (دێزۆ، نیدەرڕایتێر، بۆدنار) ئاماژەی بۆ دەکەن **"لەوانەیە کالمایەر ڕاست بوو بێت کاتێک نووسیبووی ناسروشتیبوون تا ئەو ئاستە ڕۆیشتووە کە وا لە ئێمە بکات مەحاڵە ڕەسەنەکە بناسین**(Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021, 130).

جێی ئاماژەیە زایدل دەڵێت: **"ئەم هێمایە بۆ خودەکانی سەر بە دەوڵەت تەرخان کرابێت، لە هیچ شوێنێکی تر بەکار نەهێنرابێت"** (Seidl, 2004, 65). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٤).

وێنەی ژمارە (١٤): خودەیەکی قوچەکی نووسینی پاشا ئیشپوێنی لەسەرە، (وەرگیراوە لە:(Seidl, 2004, TAF. 6) هێڵکاری: کاری توێژەر.

هەر لەم ڕوانگەیەوە لەوانەیە ئەو نەخشە یان ئەو سیمبولە، هێمایەکی سەربازی بێت تایبەت بە چینێکی سەربازی دیاریکراو. لە مۆزەخانەی ڕەزا عەباسی لە ئێران، نموونەیەک هەیە پێکهاتووە لە پارچە برونزێکی شکاو لەناوڕاستدا بووە بە دوو بەشەوە، درێژی٢٦,٣ سم وپانی٢٤,٥ سم، لەناوەڕاستیدا وێنەیەکی هەڵکەندراوی لەسەرە بریتیە لە خواوەندێک لەسەر پشتی گایەک وەستاوە، هەروەک نمایشی خواوەندەکانی سەر قەڵغانەکەی ئەنزافە ئەمەش لەوانەیە نموونەی خواوەند تێیشبیا بێت (Grekyan& Kashani, (2015),154)، دوو بۆچوونی جیاواز سەبارەت بەم جۆرە پارچەیە هەیە، بەبۆچوونی (گریکیان، کاشانی) بۆ پارێزگاریکردن لە شان دروستکراوە (Grekyan& Kashani,(2015) ,154)، بەڵام لەم جۆرە شێوازە لەلایەن شارەزایانی تر وەک (زایدل، میرهاف) بەقەڵغانی ئەسپ دانراوە، دەڕواندرێتە (Seidl, 2004,TAF.32; Merhav (1991),99, fig.13.5) ، هەر لەو ڕوانگەیەوە، ئەو وێنە هێڵکارییەی نمایشی سەربازێک بە پارێزەری شانەوە دەکات، دوورە لە دیزاینی پارچەکە کە گریمانە کراوە وەک پارێزەری شان بێت، بۆیە زیاتر دەتوانرێت بە قەڵغانی ئەسپ بژمێردرێت (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٥ آ-ب):

ب   آ

وێنەی ژمارە (١٥) : آ-پارچەیەکی کانزایی مۆزەخانەی رەزا عەباسی (Reza Abbasi) کە گریمانە کراوە وەک پارێزەری شان بەکار هاتبێت. (وەرگیراوە لە: (Grekyan & Kashani, (2015) 250, Tab. XXXIII)
ب-وێنەیەکی هێڵکاری بۆ ئەو پارچەیە لەسەر شانی سەربازێک. (وەرگیراوە لە: (Grekyan & Kashani, (2015),252 Tab XXXV)

ئەم خودانە وەک کەلوپەلە جەنگییەکانی تری ئورارتییەکان نووسینیان لەسەرە، ئاماژە بۆ پاشایانی ئورارتو دەکات، وەک ئیشبوینی، مێنوا، ئارگیشتی یەکەم، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێکی تریان نووسینیان لەسەر نییە. (Calmeyer, (1991), 124). ئەو خودانەی نووسینیان لەسەرە، بەشێوەیەکی ئاسایی یەک ڕیز نووسینان لەسەر نووسراوە، بە درێژایی لێواری خوارەوەی خودەکە، کە هەمیشە بە ناوی خواوەندی سەرەکی شانشینی ئورارتو خالدی دەستپێدەکات (154: (Grekyan & Kashani (2015) . (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٦):

وێنەی ژمارە (١٦) : خودەی قوچەکی نووسینی پاشا مێنوای لەسەرە، سەدەی (٨ پ.ز.)، میونخ. (وەرگیراوە لە: ,(1991) , Calmeyer) (131, fig.16)

سەبارەت بە خودەی قوچەکی ئورارتی بەگشتی بەبۆچوونی (دێزۆ، نیدەرڕایتێر، بۆدنار) **"زۆرترین ڕێژەی خودەی ئورارتی ناسراو لەم جۆرەیە و نیشانەی خاوەنداریەتی شاهانە بووە، لەبەر ئەوەی ناوی پاشاکانیان لێ نووسراوە، گریمانەی وا لێ دەکرێت ئەم جۆرە خودە خودەیەکی هێزی شاهانە یان پاسەوانی پاشایەتی بوو بێت، نەک تەنها تۆخمێکی قوربانی"** (Dezső ,Niederreiter & Bodnár, 2021, 129). هەر سەبارەت بە خودەی ئورارتی، شێوەیەکی ناوازە هەیە بریتییە لە خودەیێکی قوچەکی ئاسنین

پارچەیەکی لە سەر شێوەی کەوان پێوە چەسپێنراوە، لە لێواریدا ڕیزێ کون هەن کە لەوانەیە قژ یـان پەڕی پێـوە بەنـد کـرا بێـت، هەروەکـو خودەکـانی پێشـوو، نووسـینی لەسـەرە بـۆ سـاردوری دووەم دەگەڕێـتەوە، پێشـکەش بە خواوەنـد خالـدی کـراوە (Grekyan, kashani, (2015), 156). وەک دیـارە پـانێلە پـانەکەی ڕوومەت، لەڕێگەی ئەو سێ کـونەوە جێگیرکـراوە کە لە لێـواری خـوارەوەی خـودەکە دەردەکەون (Seidl, 2004, 67). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٧):

وێنەی ژمارە (١٧) خودەێکی سەردەمی ساردوری دووەم، مۆزەخانەی رەزا عەباسی ، ئێران. (وەرگیراوە لە: Grekyan & Kashani (2015) 253 ,Tab. XXXVI)

خودەی شێوە قوچەکی ڕازاوە بە دیمەنی ڕێوڕەسمی سەربازی

لە سەردەمی ئارگیشتی یەکەمدا، گۆڕانکاری لە ڕازاندنەوەی خودەکاندا ڕوویدا، وەک دەرکەوتنی چەند شێوەیەک: بونەوەری باڵدار، ئەسپسوار، گالیسکەی جەنگی (Dezső, Niederreiter Bodnár, 2021, 130) . ئەم جۆرە خودانە لە دوو شوێن دەست کەوتووە لە ئایانیس Ayanis و کارمیر- بلور لەگەڵ دوو پارچەی تر لە چاوش تەپە، بۆرماگێچیت Burmageçit، چەند نموونەیەک لەوانە نوسینی لەسەرە کە لەلایەن پاشایان ئارگیشتی یەکەم و ساردوری دووەم پێشکەشە بۆ خواوەند خالدی (Seidl, 2004, 68). نووسینەکان هاوشێوەی یەکن و بەختەی مێخی نووسراون، بۆ نموونە لە نووسینی سەر خودەی ئارگیشتی یەکەم هاتووە :(CTU IV , B 8-10)

DḪal-di-e e-ú -ri-e i-ni ku-bu-še-e mar-gi-iš-ti-še mmi-nu-a-<hi->ni-se [uš-tú]-ú-ni

"بۆ خواوەند خالدی، پەروەردگاری (ئەو)، ئەم خودەی ئارگیشتی، کوڕی مێنوا ، تەرخان کردووە"

خودەکەی ئارگیشتی یەکەم، لەناو کوپەڵەیەک دۆزراوەتەوە بەرزییەکەی (٣٠سم)، هیچ گوێ پۆش و قایشێکی چەناگەی پێوە نییە (Castelluccia & Dan, (2013), 298).خودەی دووەمی ساردوری دووەم بەرزییەکەی (٢٠سم) دەبێت، لەگەڵ کەلوپەلی تری برونزی و ئاسنی وەک شمشێر، چەقۆی ئاسنی چەماوەو تیژ کەرەوەو مۆری تەختی ئاشوری شوشێنراو دۆزراونەتەوە. ,(Castelluccia & Dan, (2013) 298). سەبارەت بەوردەکاریەکانی تر هەردوو توێژەر (کاستێللوچیا و دان) پێیان وایە جیاوازی لە نێوان هەردوو خودەکەدا هەیە، ئەویش لە چۆنیەتی نەخشەکردنی سەری شێرەکان و شێوەکان و درەختی پیرۆز (Castelluccia & Dan, (2013) :300).

نەخشی خودەکان لەهەشت سەری شێر پێکدێت، دەمیان کراوەیە ملێکی درێژی چەماوەیان هەیە، بۆ دووبەشی یەکسان دابەشکراون، شێوەی شێری مل درێژ شێوەی ئەو پارچەیەمان بیر دەخاتەوە کە لکێنراوە بە کتیلە گەورە برونزییەکەی کارمیر-بلور، کە نووسینی ساردوری دووەمی لەسەرە، دەڕواندرێتە (Van Loon, 1966, 112, fig.12). جێی باسە یانزە درەختی پیرۆز نەخش کراوە، دوو مرۆڤی ڕیشداری باڵدار و بێ ڕیش و بێ باڵ لەملاولایەتی، جلێکی درێژی ریشوەداریان لەبەرە ، کە چەند شێوازێکی تیا دەبینرێت جۆرە خودەێکیان لە سەرە کە شاخدارە لوتکەکەی بەتۆپێک کۆتایی هاتووە (Seidl, 2004, 70)

درەختەکە لەناو شێوەیەکی داخراوە، کەسەکانیش بەدەستی چەپیان سەتڵێکی بچووکیان بەدەستە، دەستی ڕاستشیان درێژ کردووە پەنجەکانی کراوەیە (Van Loon, 1966, 120). (کاستێللوچیا و دان) پێیان وایە کە قوچەکیان پێیە (Castelluccia & Dan, (2013), 300) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٨و ١٩).

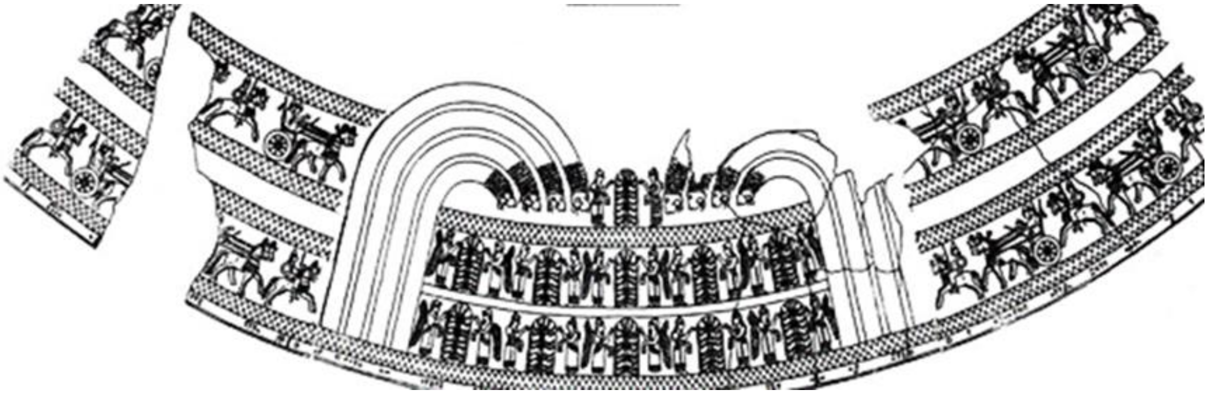

وێنەی ژمارە (١٨) : دیمەنی خودەی قوچەکی ڕازاوەی ئارگیشتی یەکەم، وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004, 69, Abb. 29)

وێنەی ژمارە (١٩): دیمەنی خودەی قوچەکی ڕازاوەی ساردوری دووەم (وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004, 69, Abb. 30) .

خودەکان لە پشتەوەو لاکانییەوە ڕازاونەتەوە بە کاروانێک، پێکهاتوون لە دە ئەسپسوار و هەشت گالیسکە لە پشتەوە دەستپێدەکەن بەرەو پێشەوە دەڕۆن (Van Loon ,1966 ,120). ئەم شێوازە لە نیشاندانی ڕێکردنی ئەسپەکان، هاوشێوەی ڕێکردنی ئاژەڵەکانن، وەک شێرو گاکانی سەر قەڵغانەکانن کە قاچەکان بە شێوەیەکی یەکسان بۆشاییان هەیە و سنگیان بەرزە و لێرەدا چەناگەی ئەسپەکە کێشراوە بۆ ناوەوە (Van, Loon,1966,120). دیمەنی درەختی پیرۆز و کەسەکانی ئەملاو ئەولای، هاوشێوەی بیرۆکەی نمایشکردنی درەختی پیرۆزی هونەری ئاشوریە، بەیەکێک لە توخمە گرنگەکانی ئاشوری دادەنرێت، لە نەخشی دیواربەندەکانی کۆشکی باکووری خۆرئاوای ئاشورناسرپالی دووەمدا هەیە (Porter, (1993), 129).

بەشێوەکی گشتی جیاوازی لەشێوەی درەختەکەدا هەیە، زۆر جار درەختە ئاشوریەکان پێک دێن لە قەدێک تاجێکی پەلکی لەسەرە لە لاکانیدا هێڵی ئاسۆیی و یەکتر بڕ هەیەو کۆتاییەکانی بە لاسکی خورما یان قوچەکی سنەوبەر یان هەنار تەواو دەبێت (Parpola, (1993), 164) .نەخشی درەختی خودەکان،

بریتییە لە: قەدێک لقەکانی یەکتر بڕ نین و ڕووی لە سەرەوەیە، کۆتاییەکەی لە شێوەی گۆپکەیە Van Loon, 1966, 120). شێوەی نەخشی ئەم درەختە لە کارە هونەرییەکانی ئورارتو دووبارە دەبێتەوە، هاوشێوەی لە قەڵای ئایانیس دۆزراوەتەوە، لەسەر سەکۆی بەردینی هۆڵی پەرستگاکە نەخشکراوە، هەروەها لەم شێوەدارە لەسەر پارچە زێڕێک دەبیندرێت بۆ شاژن کاکولی[28] دەگەڕێتەوە (دەڕواندرێتە: Batmaz ,(2013),71 fig. 11,12). هەروەها لەم شێوە درەختە لەسەر مۆری تەخت دەبیندرێت (دەڕواندرێتە Van Loon, 1966 ,157,fig. E7,8).

ئەگەر دیمەنی درەختی پیرۆز لەگەڵ درەختی ئاشوری بەراورد بکرێت، چەندین ڕاو بۆچوون لەخۆ دەگرێت، هەندێ لەبۆچوونەکان بە هەند وەردەگیرێت و هەندێکی تریشی بەهەند وەرناگیرێت، یەکێک لەو بوچونانە دەڵێت، پەیوەندی بە پیتاندنەوە هەیە (Porter, (1993), 132)، بەڵام ئەم بۆ چوونە لەلایەن هەندێکی ترەوە بەهەند وەرنەگیراوە، چونکە ئەم بیرۆکەیە لەسەر درەختەکانی تر پەیرەو ناکرێت، لەسەر بنەمای ئەوەی هەندێ دیمەنی تر هەیە کە فریشتەیەک هەڵدەستێت بە ئاراستەکردنی سەری سنەوبەرەکە بەرەو ڕووی پاشا یان گاکان، هەندێ جاریش خۆی بە تەنیا دەبیندرێت و سەتڵەکەی بە دەستی هەڵگرتووە (Giovino, 2007, 78).

لێرەدا دەتوانین بڵێین، ئەو دیمەنە ڕێوڕەسمێکە پەیوەندی بە خواوەند خالدیەوە هەیە بەبەڵگەی ئەو نووسینەی لە سەریەتی، چونکە هەر ئاهەنگێک ببەسرێتەوە بە درەختی پیرۆزەوە، لەوانەیە سەربەخۆ نەبێت لە پەرستنی خواوەند خالدی (Batmaz, (2013), 65) ، چونکە خالدی خواوەندی فەڕ بووە، جگە لە وەی کە خواوەندی جەنگیش بووە (Dara, (2014), 99) .

---

[28] کاکولی یەکێکە لە شاژنە ئورارتییەکان، هاوسەری ڕوسای دووەمە Rusa II (٦٨٥-٦٤٥پ.ز) (Çavuşoglu, ,Gōkck, Išik (2014), 239-40).

تەوەری دووەم

پشتێنە بڕۆنزییەکان

ئەم پشتێنانە لە بڕۆنز دروستکراون، مس یەکێک بووە لەو سەرچاوە سەرەکییانەی، کە لە سنوری ژێر دەسەڵاتی ئوراڕتییەکاندا زۆر بوو، بەڵام ناوچەکانی ئەنادۆڵ و ڕۆژهەڵات و دراوسێکانی بە مادەی (تۆتیا) ئەوەندە دەوڵەمەند نەبوون، تاکو بتوانێت پێداویستییەکانی بەرهەمهێنانی ئاوێتەی برونز بە بڕێکی گەورە دابین بکات، هەر بۆیە ئەوەی پێویست بوو بۆ بەرهەمهێنانی کەلوپەلە برونزیەکان لەوانەش پشتین، ڕەنگە لە ئەفغانستانی ڕۆژهەڵاتەوە هاوردەی ئوراڕتو کرابن (Belli, 1991, 24).

پشتێنەکان[٢٩] لەلایەن جەنگاوەران و خەڵکی ئاسایی و تەنانەت ژنانیشەوە بەکارهێندراون قەبارەیان جیاوازە، بەتایبەت لەڕووی پانییەوە، هەروەها دیمەنە هەڵکەندراوەکانی سەریشیان جیاوازبوون (Çavuşoğlu, 2014, 20). پشتێن بە یەکێک لە گرنگترین کەلوپەلە کانزاییەکانی ئوراڕتی دادەنرێن، نموونەی زۆریان لێ دۆزراوەتەوە، هەروەها دەوڵەمەندن بە چەندین نەخش و نیگاری هەمەجۆر کە سوودێکی زۆری هەیە بۆ تێگەیشتن و ناساندنی هونەری کانزاکاری و دەرخستنی لایەنی سەربازی و هونەری شانشینی ئوراڕتو و پێشکەوتنی هونەری کانزاکاری لە ئوراڕتو (Kellner, (1991), 142). کۆڵۆن دەڵێت:**"لەوانەیە ئەم پشتێنە کانزاییانە کۆنترین نموونە بن لە ماوەی نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایینیدا، کە لە باکوورەوە لە ناوچەکانی قەوقازەوە بڵاوبوونەتەوە "** (Collon, (1993) , 125).

جێی ئاماژەیە سەرهەڵدانی بەکارهێنانی پشتێن لە قەوقاز لە قۆناغێکی سەرەتاییدا لە چارەکی کۆتایی هەزارەی دووەمی پێش زاییندا دەرکەوت، زۆربەی ئەم جۆرە پشتێنانە کاریگەری ناوچەکانی سوریا و هیتییەکانی لەسەربووە لە گۆڕەکاندا دۆزرانەوە (Çavuşoğlu, 2014 ,18). (چاوش ئۆغلو) پێی وایە، هاتنی پشتێنی کانزایی بۆ وڵاتی ئەنادۆڵ لە هەزارەی دووەمی پێش زایینەوە ڕویداوە لە دەرئەنجامی پەیوەندی بازرگانییەوە لەگەڵ مێسۆپۆتامیا لە سەردەمی نشینگە بازرگانییە ئاشورییەکانەوە (١٩٥٠-١٧٥٠پ.ز.) (Çavuşoğlu, 2014,16).

لە ناو پاشماوەکانی گۆڕ و پەرستگاکانی ئوراڕتو پشتێنی برونزی دۆزراونەتەوە، کە جۆرەها نەخشیان لەسەرە، شایانی باسە لەناو لیستی تاڵانییەکانی شاری موصاصیر، پەرستگەی خالدی لەو شارەدا، وشەیەکی ئاشوری بۆ پشتێن دەستنەکەوتووە، دیاری نەکراوە، بۆیە ئەکرێت ئەمانە بە بڕێکی زۆر وەک پاشکۆی جلی زرێپۆش و جلی پیرۆز هەبووبن (Kendall, (1977) , 30). شایانی باسە پشتێنی خوری لە دەقە مێخیەکانی ئاشوریدا بە زاراوەی *išrû* ئاماژەی بۆ کراوە، دەڕوانرێتە (CAD, I, 261)

دیارە ئەم جۆرە پشتێنانە تەنها تایبەتمەندییەکی جلوبەرگی سەربازی یان سەرکردەکانی ئوراڕتی نەبوون، بەڵکو چین و توێژەکانی کۆمەڵگای ئوراڕتو ئەم پشتێنانەیان بەکارهێناوە، تەنانەت وەک

---

[٢٩] بەڵگە شوێنەوارییەکان ئەوە دەسەلمێنێنن کە پشتێنی کانزایی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی کۆنتر لە سەردەمی پشتێنە برۆنزییەکانی ئوراڕتی هەزارەی یەکەمی پێش زایین، دۆزراوەکان ئەوە دەخەنەڕووکە سەرەتایان دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژهەڵاتی نزیکی دێرین، سەردەمی سەرهەڵدانی بنەماڵەی سەرەتاییەکانی دووەمی سومەری لە گۆڕستانی شاهانەی ئور، بۆ زیاتر دەڕواندرێتە (Rubinson, (2012), 392)

کەلوپەلێکی تایبەتییان لەکاتی مردنیاندا پشتێنەکان لەگەڵ خاوەنەکانیان بەخاک سپێردراون (Kendall, (1977), 30).

هەندێک لە پشتێنە بڕۆنزییەکان نوشتێندراونەتەوە و قەدکراون و لەناو گۆڕەکاندا داندراون، هەتا کەسی تر بەکاری نەهێنێتەوە (Çavuşoğlu, 2014, 13). لەگەڵ ئەوەشدا ڕێگەیەکی تری مردووناشتنیان بەکارهێناوە، ئەویش ئەوەبووە کە لاشەی مردووەکەیان دەسووتاند، و دواتر خۆڵەمێشەکەی خراوەتە ناو گۆزەیەک یان کوپەیەکەوە، هەندێک لەوکەلوپەلانەش لەگەڵی دادەندرا و دەمەکەی دادەخرا، پاشان لەناو ژوور یاخود زەویدا دادەنرا (Çavuşoğlu, 2014, 12). باشترین نموونە لەسەر ئەم جۆرە ڕێوڕەسمە، دۆزینەوەیەکی شوێنەواری گرنگە لە کنەوپشکنینەکانی نزیک وان لە ئاڵتین تەپە دۆزرایەوە، تیایدا مردووەکە بە پشتێنەکەیەوە سووتێنرابوو (Çavuşoğlu, 2014, 12).

دیمەنە نەخشێندراوەکانی سەر پشتێنەبڕۆنزییەکان بە ڕێگەی repoussé دروستدەکران (Collon, (1993), 125)، ئەویش بە پیاکێشانی قەڵەم و چەکوشی هونەری تایبەت لەسەر دیوی پێچەوانەی پشتێنەکەوە هەڵدەکەندران، لەژێریانەوە مادەی قیر دادەندرا بۆ ئەوەی بەئاسانی دیمەنەکە هەڵبکەندرێت و پشتێنە بڕۆنزییەکەش کون نەبێ .

پشتێنەکان لێوارەکانیان کونی تێدایە، ئەمەش بە مەبەستی دورینەوەی بووە بە پارچەی چەرم یاخود لبادەوە(Collon, (1993) ,125). پێوەدوورینی لباد یان چەرم بۆ ئەوەبووە پشتێنە بڕۆنزییەکە سکی ئەوکەسەی لەبەری دەکات ئازارنەدات، هەروەها کانزای بڕۆنز سەرما و گەرما زوو وەردەگرێت، و لەبەرئەوە ئەو لبادە یاخود چەرمە دەبێتە پارێزەرێک بۆ لەشی ئەوکەسەی پشتێنی بڕۆنزی لە گەرمای هاویندا و لە سەرمای زستاندا لەبەردەکات.

زۆربەی پشتێنەکان ئەڵقەی داخستن (ئاغزونە) یشیان لە لای ڕاستەوەیە، لەو شوێنەدا لەلای پێشەوە کە پشتێنەکە دەسوڕێتەوە و کۆتایی دێت، زۆر جار ئاغزونەکان بە شێوەی باڵندە کۆتاییان دێت (Collon, (1993),125)). بەگشتی پێوانەی پشتێنەکان جۆراوجۆربوون، درێژییەکەیان لەنێوان (٧٠-١٢٠سم) و پانییەکەیان لەنێوان ٥,٥ -١٧سم (Çavuşoğlu, (2003), 21).

دیمەنی سەربازی لە سەر پشتێنی ئورارتی

پێدەچێت هەندێک لەم پشتێنانە تایبەت بن بە بەرگی سەربازانی ئورارتو، چونکە لەسەر دیمەنە هەڵکەندراوەکانی سەر پشتێنەکە وێنەی سەربازە ئورارتییەکان دەبینیرێت، کە کەمەریان شریتێکی پانی لەسەرە، هەرچەندە تەنها لە وێنە و دیمەنێکەوە ناتواندرێت جۆری مادەی پشتێنەکە دیاری بکرێت و نازاندرێت ئەم پشتێنانە کانزایی بوون یاخود لە مادەی تردروستکراون یاخود کەمەربەند بووبن (Rubinson, (2012), 392.

شایانی باسە لە دیمەنی سەربازە ئورارتییەکاندا، کە لە سەر تولە برۆنزییەکانی دەروازەکانی بالاوات لەسەردەمی پاشای ئاشوری شالمانیسەری سێیەم هەڵکەندراون، سەربازە ئورارتییەکان دەبینین پشتێنێکی پانیان لەکەمەریان بەستووە، بێگومان پشتێنی سەربازی کەمێک پێش ئەم سەردەمەش بەپێی بەڵگە شوێنەوارییەکان بەشێک بووە لە نەریتی جلوبەرگ، چونکە لە گۆڕستانە دوورەکان لە سەرەتای چاخی ئاسن لە قەوقاز، گۆڕی پیاوان دۆزراونەتەوە کە پشتێنی کانزاییان بەنەخشی سادە لەبەردا بووە (Kendall, (1977), 32.

بەهۆی نەبوونی زانیاری سەبارەت بەشوێنی دۆزینەوەی ئەو پشتێنانە گرفت بۆ توێژەران دروست دەکات، چونکە نموونەی کەم هەیە کە شوێنی دۆزینەوەکەیان زاندرابێت، یاخود لەکاتی کنەوپشکنینی شوێنەواری لە ناوچەیەکی شوێنەواری ئورارتییەکاندا دۆزرابنەوە (Kellner, (1991), 142) لەگەڵ ئەوەشدا توێژەرکێلنەر(Kellner) لەساڵی (١٩٩١) پێرستێکی بڵاوکردەوە بۆ ئەو پشتێنانەی کە توانیبووی لە مۆزەخانەکانی جیهان یان لە کۆمەڵە تایبەتییەکان(Private Collections) لە توێژینەوەیەکی فراواندا کۆیانبکاتەوە، تیایدا ئەو پشتێنانەی دابەشکرد بەسەر دوانزە کۆمەڵەوە بەپێیی جۆر و دیمەن و شێوەی هونەرییان (Kellner, (1991), 142; Seidl, 2004, 133) .

کۆمەڵەی یەکەم بۆ سەدەی (٨ی پ.ز.) دەگەڕێنەوە، پەیوەندی بەکۆمەڵەی دووەمەوە هەیە کە زیاتر دیمەنی پشتێنەکانی سەربازانی هێزی پیادەن، هەروەها پەیوەندی بە کۆمەڵەی سێهەمیشەوە هەیە کە بریتییە لە دیمەنەکانی پشتێنی سەرباز و ڕاوچی لە سەر ئەسپ و گالیسکە، هەندێ جار دیمەنی جەنگیان لەسەریان هەڵکەندراوە بۆ (٧٧٠-٧٤٠پ.ز.) دەگەڕێتەوە (Collon, (1993) ,125; Kellner ,(1991) ,142).

کۆمەڵەی چوارەم (نزیکەی٧٥٠پ.ز.) لەگەڵ کۆمەڵەی پێنجەم هەندێک تایبەتمەندی هاوبەشیان هەیە، وەک زیادکردنی ئاژەڵە ئەفسانەییەکان، خۆری باڵدار، هەروەها دوو دیمەن لە یەک پشتێندا دەردەکەون سەردەمەکەی بۆ ساڵانی نێوان (٧٤٠-٦٥٠پ.ز.) دەگەڕێتەوە (Kellner, (1991), 150; Collon, (1993), (125)

نەخشەکانی سەر ئەو پشتێنانەی کە لێرەدا ئاماژەیان پێکراوە زیاتر پەیوەندی بەلایەنی سەربازییەوە هەیە زیاتر دیمەنی کەلوپەلی چەک وسوپای ئورارتو نیشان دەدەن، (کێلنێر) دیمەنەکانی گالیسکە و ئەسپسواری لەسەر پشتێنەکان بە کۆنترین کۆمەڵە داناوە، بۆ ئەمەش پشت بەو ڕاستییە دەبەستێت، کە شێوازی چەرخەی هەشت تولی لەگەڵ ئەو چەرخەی گالیسکانەی سەر پێکهاتە برۆنزییەکانی سەردەمی پاشای ئورارتی ئارگیشتی یەکەم (٧٨٦-٧٦٤پ.ز.) گونجاوە، هەروەها وێنەی درەختی پیرۆز هەمان شێوازی وێنەی درەختی پیرۆزە کە لەسەر خودە برۆنزییەکانی سەردەمی پاشایانی ئورارتو ئارگیشتی

یەکەم و ساردوری دووەم (٧٨٦-٧٦٤پ.ز.) هەڵکەندراون (Kellner, (1991), 142). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە:٢٠: آ-ب).

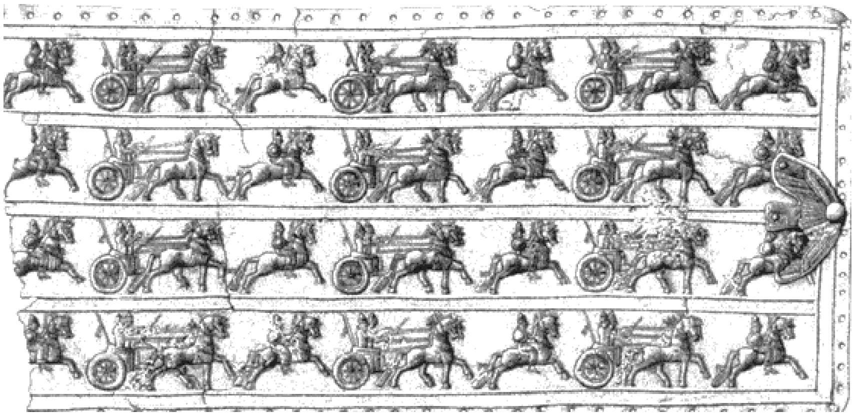

ا

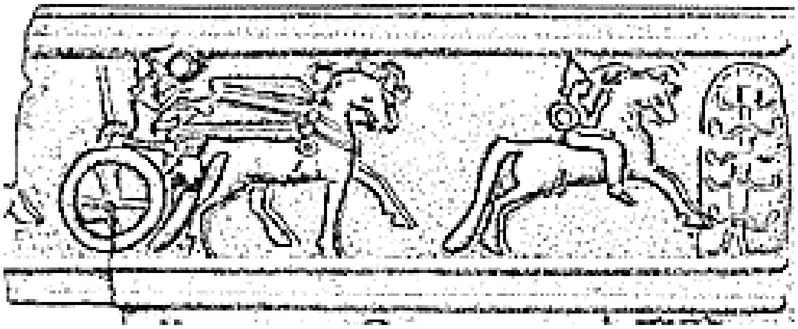

ب

وێنەی ژمارە (٢٠) آ: پارچەیەک پشتێنێ برۆنزی سەردەمی ئورارتو لە مۆزەخانەی میونخ پارێزراوە، دیمەنی کاروانی گالیسکە و ئەسپسوارە ئورارتییەکان، (وەرگیراوە لە: (De Brestian, (2007), 32, fig.7).

ب: پارچەیەک پشتێنی برونزی ئورارتو دیمەنی ئەسپسوار و گالیسکەی سەربازی و درەختی پیرۆز، مۆزەخانەی ئەدەنە ـئەنادۆڵ. (وەرگیراوە لە: De Brestian, (2007), 32, fig.8).

شایانی باسە لە نەخشی سەر پشتێنەکاندا دیمەنی سەربازانی پیادەش بۆ کاروانی ئەسپسوارەکان و گالیسکەکان زیادکراون، وەک دیارە چەندین جۆر چەکیان هەڵگرتووە کە پێکهاتووە لە تیردان، کەوان و ڕم و قەڵغانیشیان هەڵگرتووە، و شمشێریشیان بە کەمەریانەوە هەڵواسیوە (Kellner, (1991) ,144)، هەروەک لە دیمەنەکانی سەر ئەم پارچە پشتێنەدا دەبیندرێت (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٢١).

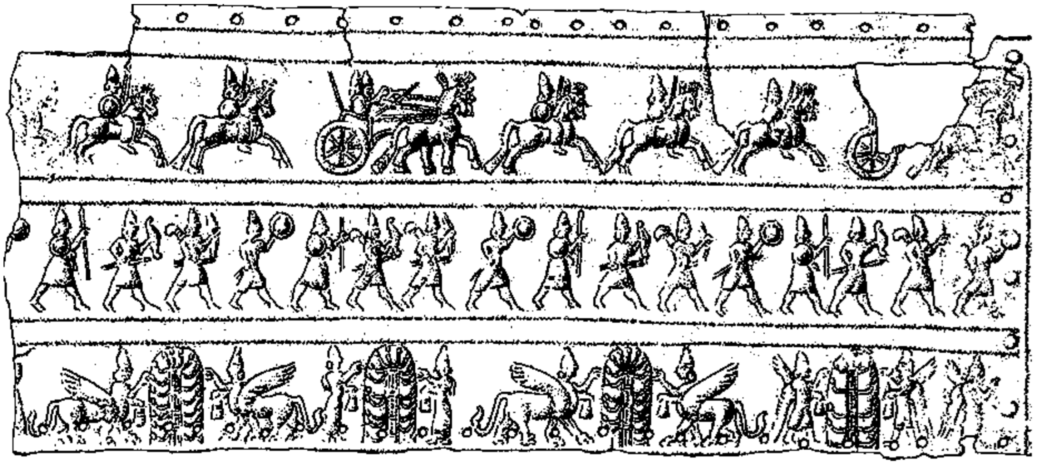

وێنەی ژمارە (٢١): پارچەیەک لە پشتێنێکی برۆنزی ، لە سێ ڕیز دیمەن پێکهاتووە، یەکەم لە سەرەوە: کاروانێک هێزی سوارە و گالیسکە نیشاندەدات. ڕیزی ناوەڕاست: کاروانێکی هێزی پیادە بە کەلوپەل و کەرەستەی جەنگییەوە نیشاندەدات. ریزی سێیەمیان لە خوارەوە، ئاهەنگەکانی بوونەوەرە ئەفسانەییەکان بەدەوری درەختی پیرۆزدا نیشان دەدات.مۆزەخانەی میونخ (وەرگیراوە لە:(Kellner, (1991), 144, fig.1).

شایانی باسە لە ڕێگای ئەم دیمەنانەوە ئەتوانین زیاتر ئاشنابین بە یەکە شەڕکەرەکانی سوپای ئورارتو کە لە هێزی گالیسکە و هێزی پیادە و هێزی ئەسپسوار پێکدێن، لەگەڵ ئەوەشدا بەڵگەی هەمە جۆری کەلوپەلی جەنگی ئورارتو پیشان دەدا، گرنگی هەر یەکەیان کەمترنییە لەوەی تر، هەموویان بەیەکەوە لەمەیدانی شەڕدا بەکارهاتوون، وەک ئەوەی لە دیمەنێکی دیواربەندی هەڵکۆڵدراوی کۆشکەکەی ئاشوربانیپاڵ لە شاری نەینەوا دەبیندرێت، کە دوو جانگاوەر بە ڕم شەڕ دەکەن، و لەهەمان کاتدا تیرهاوێژێک پارێزگاری لە جەنگاوەرەکەی هاوڕێی دەکات (Dezső, 2012, 22).

ئەوەی لێرە بەدیدەکرێت ئەوەیە جلی سەربازە پیادەکان بەدوو جۆر نەخشێندراون یان ئەوەتا لە بەرگێکی یەک پارچەیی پێکدێت یان جۆرە هێڵێکی تیایە. نمایشکردنی ئەم کەلوپەلانەی سوپای ئورارتو بەتەواوەتی پێچەوانەی هەندێ وێنەی دەروازەی برۆنزی بالاواتی هونەری ئاشورییەکانە کە تیایدا نمایشی سەربازە ئورارتییەکان دەکات، کە تەنها ڕمێکیان پێیە. لەبەراوردکردنێکی نێوان سوپای ئورارتو و ئاشوری لە دەروازەی بالاوات، کێرتس ئاماژە بەوە دەکات کە:**"...سوپای ئاشوری ئەسپ و گالیسکەی هەیە خۆشی چاک ئامادە کردووە بە سەبەتە/تورەکەی تیر و کەواندان، بەڵام ئورارتییەکان تەنیا ڕمیان پێیە پێ دەچێت مەبەستەکە جەختکردنەوە بێت لەسەر سروشتی هەژار و کەم گەشەسەندنی سەربازی ئۆرارتی"** (Curtis, (2012), 429). لێرەدا ئێمە ئەتوانین چەند تێبینییەک لەسەر ئەم بۆچوونەی کێرتس بدەین سەبارەت بەو دیمەنانە و ئەو ڕاستییە بسەلمێنین کە ئەم شانشینە لە بواری کەلوپەلی جەنگیدا زۆر دەوڵەمەند و پێشکەوتووبووە، لە کۆندا سوپای گەل و دەوڵەتەکان شێواز، جۆری چەکەکانیان جۆراوجۆربوون، لەبەرئەوە بەکارنەهێنانی تیروکەوان یان دەرنەکەوتنی لەدیمەنەکانی جەنگاوەرانی تیرهاوێژی ئورارتودا، واتای ئەوە نادات سوپای ئورارتو هەژار بوون، بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتر تەنها نابێت پشت بەو دیمەنانەی کە لە سەرپشتێنە ئورارتییەکان ببەستین، هەرچەندە ئەم پشتێنەیان مێژووەکەی بۆ سەردەمێکی دواتر لە بالاوات دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی هەشتەمی پ. ز. (Kellner, (1991), 143)، بەڵکو لە نووسراوەکانی خودی پاشا ئاشورییەکانیشدا هاتووە، چەندین جۆر چەک و کەلوپەلی جەنگییان لە وڵاتی ئورارتو بە تاڵانی

بردووەتەوە بۆ ئاشور، ئەوەتا ئاشورناسرپالی دووەم لە ساڵی (٨٨٢ پ.ز.) دا، لە پاشایانی نائیری باجی ئەسپ و گالیسکەی وەرگرتووە (Curtis, (2012), 428). هەروەها لە ساڵی (٨٥٦ پ.ز)، کاتێک شالمانیسەری سێیەم لە ناوچەیەکی شاخاوی لەگەڵ ئاراموی پاشای ئورارتو شەڕیکرد، وەک خۆی دەڵێت سەرکەوت بەسەر ئورارتییەکاندا، گالیسکەکانی ئارامو و چەک و ئەسپی بە تاڵانی لەگەڵ خۆی بردەوە بۆ وڵاتی ئاشور، هەروەها لە تۆمارەکانیدا ئاماژە بەچەندین چەکی سوارە کراوە، ئەوەش بەڵگەیەکی ئاشکرایەکە ئورارتو وڵاتێکی گرنگی بەخێوکردنی ئەسپ بووە لە ناوچە شاخاوییەکاندا و سەرچاوەیەکی گرنگی ئەسپ بووە، لەوانەیە زۆرتر سوارچاکیان بەکارهێنابێت لەناو سوپادا، ئەمە جگە لەوەی گالیسکەی جەنگیان بەکارهێناوە (Dezső, 2012, 16) ، وەک لە دیمەنی کەژاوەی پشتێنەکان دەردەکەون، بەپێچەوانەی دیمەنەکانی بالاوات، پێدەچێت هێزی سەربازی ئورارتو لە بنەڕەتدا نەیان ویستبێت باری خۆیان بە چەک و کەلوپەلی زیادە قورس بکەن، چونکە ئەوان جەنگاوەری ناوچە شاخاوییە سەختەکان بوون، وەک دیارە لە نەخشەکەی بالاوات لە کاتی بەرگریدان قەڵغانیشیان بەدەستەوەیە لە مەیدانی جەنگ، لە هەمان کاتدا تێبینییەکی گرنگ هەیە کە دەبێت ئاماژەی پێبکەین، ئەویش دەرکەوتنی جەنگاوەرانی ئورارتو لەسەرقەڵایەک، کە کەلوپەلی جەنگییان پێیە، پێکهاتووە لە تیروکەوان، ڕم و قەڵغان، کاتێک بەرگری لە شاری سوگونیا دەکەن (دەڕواندرێتە: بەشی چوارەم، وێنەی ١١٥) ئەمەش هەمان ئەو کەلوپەلە جەنگییانەیە کە لە پشتێنەکاندا دەردەکەوێت، هەر بۆیە نمایشکردنی ئەم جۆرە دیمەنانە لەلایەن هونەرمەندی ئاشوری، زیاتر بۆ مەبەستی دەرخستنی شکۆ و توانا و دەسەڵاتی هێزی سەربازی ئاشوری بەرامبەر نیشاندانی کەمتوانایی و بێ هێزی سوپای دوژمنەکەیان بووە.

دیمەنی گالیسکە جەنگییەکان پانتاییەکی فراوانی لە خۆ گرتووە، هەرچەندە پشتێنەکان بە کەژاوەی سەربازی زۆر دەگمەنن، زۆربەشیان پارچە پارچەن، ئەوەی ڕوونە تیایدا کە گالیسکە و سوارچاکەکان بەدوای یەکدا وێنەیان دەکێشرا، هەندێک جار ئاوێتەدەبوون لەگەڵ درەختی پیرۆز (De Berstian, (2007), 31). لە ڕیزی خوارەوەی نەخشەکە دیمەنی درەختی پیرۆز وێنەکراوە، شێوەی وەک درەختەکانی نەخشی خودە قوچەکییەکانی ئورارتییە، لەلایەک بە دووبونەوەری باڵدار دەوردراون، سەتڵیان بە دەستەوەیە، دەستەکەی تریشیان بەرزکردۆتەوە، لەلایەکی ترەوە بە دوو مرۆڤ دەور دراوە، بەهەمان شێواز دەرکەوتوون، لە نێوانیاندا دوو بونەوەری ئەفسانەیی هەن، بە شێوەی شێر و سەری مرۆڤ کە بە سفنکس [30] (phinx) ناسراوە. (Kellner, (1991), 144).(دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٢٢)

[30] سفنکس : ناوێکی یونانییە و گیانەوەرێکی ئەفسانەیی کۆنە کە لە دێر زەمانەوە نەخشێنراوە، لێرە تێکەڵکردنی لاشەی ئاژەڵی جیاواز لەلایەن هونەرمەندی ئورارتی، تایبەتمەندییەکە لە سوریاوە هاتووە، چونکە لە میسرەوە ئەبولهول(سفنکس)، خەپلەی باڵدار) لە رێی سوریاوە هاتنە ڕۆژئاوای ئاسیا، هەروەها ئەم توخمانە لە سوریا ولای هیتییەکانیش باوبوون (Van Loon, 1966, 174)، بەڵام لە ڕاستیدا دەکرێت ئەمە لەڕێگەی کاریگەری هونەری خورری و میتانییەکانەوە بووبێت، هەم لەبەرئەوەی خوررییەکان لەگەڵ ئورارتییەکان یەک بنەچەیان هەبوو، و هەروەها بەشێک لە خاکی ئیمپراتۆرییەتی میتانی بە میراتی بۆ ئورارتییەکان مایەوە دەڕواندرێتە (Wilhelm, 1989, 119, fig 21, 121, fig. 24).

وێنەی ژمارە (٢٢) هێڵکاری دوو بونەوەری باڵدار، دوومرۆڤ، دوو بونەوەری ئەفسانەیی ناسراو بەسفنکس لە نێوانیاندا درەختی پیرۆز ،کاری توێژەر

لە دیمەنی پشتێنەکان، چەند ئەسپسوارێک دەبیندرێت، دەم و چاوی سوارەکان لە سەر لایە (لەسەر تەنیشتە)، خودەی قوچەکییان لەسەرە و چاوێکی گەورەی شێوە بادام و لووت و لێوێکی باریکیان هەیە، چەکەکانیان پێکدێت لە تیردان، تیرو کەوان ،یەک دوو ڕم و قەڵغان (De Berstian,(2007), 26) هەندێ جار جیاوازی لە جلوبەرگی ئەسپسواران دەبیندرێت، کە پێکهاتووە لە جلێکی سادە یان شەرواڵێکی خەتدار، بەشێوەی خەتی ستوونی لەسەر ڕانیان شۆردەبێتەوە و خەتی ئاسۆییش لەسەرقولەپێیانە، شەرواڵەکانیان بەپشتێنێک بەستراوە کە بەشێوەی دوو هێڵ وێنەکراون (De Berstian, (2007), 27) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٢٣)

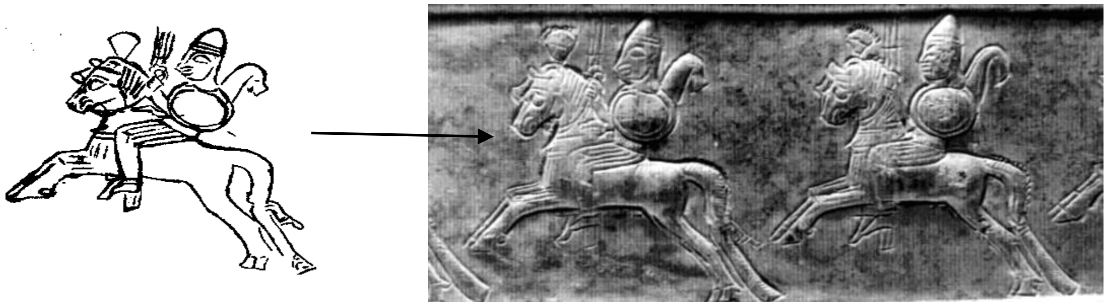

وێنەی ژمارە (٢٣) وێنەی دوو ئەسپسواری چەکدار شەرواڵی خەتداریان لەپێدایە، لە سەر پشتێنێکی بڕۆنزی، مۆزەخانەی هونەرو شوێنەوار زانکۆی میسوری Missouri وەرگیراوە لە (De Berstian, (2007), 27 fig.5)، هێڵکاری یەکێک لە ئەسپسوارەکان ، کاری توێژەر

هەندیک جار شەرواڵەکان سادە دەردەکەون، دەلینگێکی باریکیان هەیە، کە بە کۆمەڵێ خەت نەخشێنراوە، دەکریت بڵێین ئەم شەروالانە کۆنترین نموونەی شەرواڵن، کە لە بەڵگە هونەریەکاندا دەرکەوتوون تەنانەت لە نموونە سکیثیەکان[٣١] و میدیەکان کۆنترە (دەڕواندرێتە :دیاکۆنۆف، ٢٠٠٥ ،٥٧٠)، (Razmjou, (2005), 302,fig.3)، لە نموونەی تری پشتێن، یەکێک لە ئەسپسوارەکان کراسێکی کراوەی شێوە کەوای لە بەردایە یەخەکەی نەخشێنراوە، لچکی کراسەکەی تاسەر ئەژنۆی درێژ بووەتەوە ،لە لایەکی تر ئەسپسوارێک جلێکی شێوە تەنورەی لە بەردایە بە سەر شەرواڵە دەلینگ باریکەکەیدا تاسەر ئەژنۆی هاتۆتە خوارەوە، لەسەر کەمەری بە ڕیزێک خەتی شەپۆلدار نەخشێندراوە،لەدوو قەراغەوە بە دوو ڕیز

[٣١]سکیثیەکان : هۆزێکی هندوئەوروپیە لە ناوەڕاستی ئاسیا کۆچیان کردووە بۆ باکووری ئەنادۆل ، ناوچە فراوانەکانی دەریای قەزوین لە (٧٠٠پ.ز.) (Johnson, (159) , 250).

کورتە خەتی ئاسۆی نەخشێندراوە، و دامێنی کراسەکە بە ڕیزێک خەتی ستوونی لەناو دوو خەتی ئاسۆیدا نەخشێندراوە (دەروانرێتە وێنەی ژمارە ٢٣-ب).

وێنەی ژمارە (٢٣-ب) هێڵکاری چوار ئەسپسوار بە جلوبەرگی جیاواز لە ناویاندا شەرواڵی خەتدار، سادە، خودەی جۆراوجۆر (وەرگیراوە لە (Çavuşoğlu, 2014, pl.VII, 5,7 , 8, 10)

سەربازە پیادەکانیان هەمان کەلوپەلی جەنگی هاوشێوەی سەربازە ئەسپ سوارەکانیان هەبووە کە لە ڕم و قەڵغان، تیرکەوان، پێکهاتوون، بەڵام جیاوازی لە جلوبەرگەکانیاندا هەیە کە پێکهاتووە لە بەرگێکی درێژی ئاودامان ، و شەرواڵیان لە پێدا نییە، هەروەها لە دیمەنەکاندا بۆمان ڕوون نییە، پێڵاوەکانیان چ جۆرێک بووە (De Berstian, (2007), 28). کە پێدەچێت پێڵاوێکی تۆکمە بووبێت.

ئەم جیاوازییە لە جلوبەرگی سەربازەکاندا ئاماژەیە کە جیاوازییەک لەنێوان جلوبەرگی ئەسپسوارەکان و پیادەکان هەیە بە ڕچاوگرتنی گونجاوترین جل بۆ ئەسپسواری کە پێ دەچێت پلەداربێت (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٢٤). لە وێنەکاندا دەردەکەوێت کە تیرهاوێژان چەند جۆر جلوبەرگیان لەبەردا بووە، یەکێکیان لەوانە جلێکی لەبەردایە تا خوار ئەژنو ڕازێنراوە بە دوو ڕیز ریشوەدار لەناو قەد و دامێنی کراسەکەی، هەروەها شێوەی جلێکی درێژی کراوەی ڕیشوەدار لەبەر تیر هاویژێکی تر دەبیندرێت (دەڕواندرێتە بەشی سێیەم ، تەوەری یەکەم ، تیرو کەوان، وێنەی ژمارە ٥٣). ئەگەر هاتوو ئێمە باسی دیمەنی ئەسپەکان بکەین دەبینین، کلکی ئەسپەکان وەک پرچ هۆنراونەتەوە و کۆتاییەکەی تەختە، هەروەها هەمیشە بە چەندین کەلوپەلی تایبەت بەئەسپ وەک لغاو، تاجە گوڵینکە ڕازاونەتەوە، ئەمانەش ئەو

تایبەتمەندییانەن لە ئەسپی شاهانە و ئەسپی سەرکردە سەربازییەکان بەدی دەکرێن کە لە دیمەنە ئاشورییەکاندا دەبینرێن (De Berstian, (2007), 28).

وێنەی ژمارە (٢٤) هێڵکاری چوارجەنگاوەری پیادە لە سەر چەند پشتێنێکی نەخشکراو (وەگیراوە Çavuşoğlu, 2014, pl.VIII ,159, 5,6,7,8)

دیمەنی ڕاوشکاری سەربازانی ئورارتی

لە گۆرستانێکی شوێنەواری ئاڵتین تەپە نوسینێک دۆزراوەتەوە بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی پاشای ئورارتو ئارگیشتی دووەم (٧١٤-٦٦٥پ.ز.) دەگەڕێتەوە، لەگەڵ پشتێنێک کە درێژییەکەی (٩٠سم) و (پانییەکەی ١٠سم) بە شێوەی قەدکراو لەناو کتیلەیەکدایە (Van Loon,1966, 121). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٢٥).

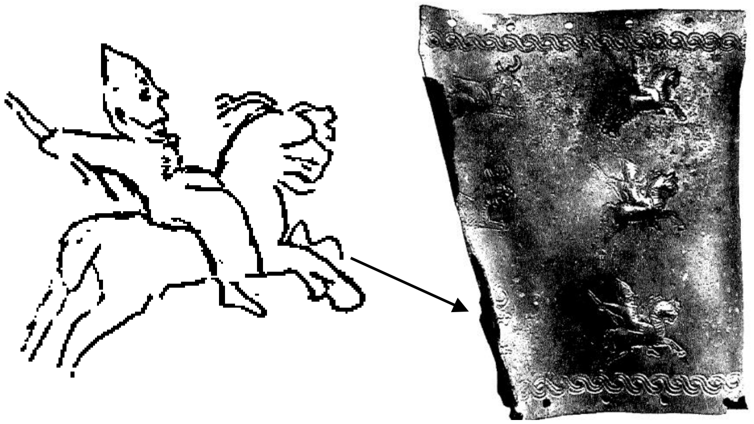

وێنەی ژمارە (٢٥): لایەکی پشتێنێکی برونزی لە ئاڵتین-تەپە دۆزراوەتەوە کە دیمەنی سوارچاک و ئاژەڵی ئەفسانەیی لەسەر هەڵکەندراوە، (وەرگیراوە لە:;(Van Loon,1966, PL XXX)، هێلکاری یەکێک لە ڕاوچیەکان : کاری توێژەر

پشتێنەکە ژمارەیەک دیمەنی لەسەر نەخشێندراوە لە سێ ڕیزی ئاسۆیی بازنەییدا بە ٤٥ یەکە ڕازێندراوەتەوە، دیمەنەکە بریتییە لە یەکەیەکی سەربازی ئەسپسواری ئورارتو،خودەیان لەسەرە،

ڕمەکانیان بەرزکردۆتەوە لەگەڵ دیمەنی چەند ئاژەڵێک وەک بزنە کێوی، گا، ئەسپی باڵدار، شێر لەکاتی نەڕاندندا، گای باڵدار، شێری شاخدار (Van Loon ,1966, 121) .

جێگای سەرنجە هونەرمەندی ئوراڕتو لە زۆربەی دیمەنەکاندا یەک ڕێبازی لە ڕازاندنەوەی دیمەنی ئاژەڵەکانیدا گرتووە، ئەویش ئەوەیە قاچەکانی پێشەوە لە زەوی بەرز بکاتەوە، وەک ئەوەی ئەوەندە خێرا غاربدەن کە خەریک بێت بفڕن، ئەم شێوازە لە نەخشکردنی ئەم ئاژەڵانە لەگەڵ نەبوونی قەڵغان بە دەست ئەسپسوارەکانەوە تەنها ڕمێکیان پێیە، پێشنیاری ئەوەمان بۆ دەکات ئەمە دیمەنی ڕاوی ئاژەڵی کێوی نیشان بدات (Azarpay, 1968, 47).

لێرەدا ئەوەی تێبینی دەکرێت، خودەی ڕاوچییەکان وەکو خودەی سەربازەکان قوچەکییە، ئەمەش بەڵگەیە ئەو شێوە خودانە تەنها لە کاتی جەنگدا بەکارنەهێندراون، بەڵکو ئەتوانین ئاماژە بەوە بکەین سەربازەکان ڕۆڵی ڕاوچییشیان بینیوە، هەمان جۆری چەکیان بەکارهێناوە لەکاتی ڕاوکردندا. چوارچێوەی ئەم پشتێنە بە نەخشی شێوە پرچی لولپێچی بەیەکداهاتوو ڕازێندراوەتەوە لە دوو پەتی پێچراو یان زیاتر پێکهاتوون لەناوەڕاستیدا ڕیزێک بازنەی بچووک هەن (Albenda, 2005, 101). ئەم شێوازە لە وێنە کێشراوەکانی سەردەمی ئاشوری لە سەدەی (٩پ.ز.) وەهەروەها لە هونەری نەخشەکانی سەر ڕووی عاجە نەخشێندراوەکان وەک دابەشکەر یان ڕازاندنەوە و چوارچێوەی دیمەنەکان بەکارهێنراون (Albenda, 2005, 104).

هونەرمەندانی ئوراڕتو ئەم شێوەیان وەک توخمێکی گرنگ لە کارەکەیاندا بەکارهێناوە لە نەخشی سەر کارە هونەرییەکانیاندا وەک لە پشتێنەکاندا دیارە. نموونەیەکی تر، لەسەر پشتێنێک بە دیمەنی سوارچاک و گالیسکە ڕازێندراوەتەوە لەگەڵ وێنەی شێر وگوڵ، دیسان هەمان نەخشی شێوە پرچی لولپێچی بەیەکداهاتوو دەبینین، کە بۆ دیاریکردنی سنووری سەرەوەی پارچەکەیە بەکارهاتووە (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٢٦).

وێنەی ژمارە (٢٦): پارچەیەک لە پشتێنێکی برۆنزی، دیمەنی سوارەی ئوراڕتو نیشان دەدات کە بە گالیسکەکانیانەوە سەرقاڵی ڕاوەشێرن ، (وەرگیراوە لە: Seidl, 2004, TAF. 50, C).

شێوەی شێرەکان هەمان دیمەنی شێرمان بیردەخاتەوە، کە لەسەر قەڵغانە ئوراڕتییەکەی ئەنزاف نەخشێندراون، ناوی هەردوو پاشای ئوراڕتو ئیشپوینی و مێنوای لەسەرە (Kroll, et al.,(2012), 30) (دەڕواندرێتە: Seidl 2004 :85, Abb. 48).

شایانی باسە تارۆنتسی Tarontsi پێی وایە "شێر یەکێک بووە لە ئاژەڵە پیرۆزەکانی شانشینی ئورارتو، وەک پاشای دڕەندەکان دەپەرسترا" (Tarontsi, (2017), 134)، بەڵام لە وڵاتی ئورارتو، لە ناوچەکانی زاگرۆس و مێسۆپۆتامیاش بەهیچ شێوەیەک هیچ ئاژەڵێک نەپەرستراوە، بەڵکو وەک هێمای خواوەندەکان لە هێز و توانای ئەو ئاژەڵانەیان ڕوانیبیوە[٣٢] هەروەها وەک لە زۆربەی کۆمەڵگا کۆنەکاندا ئاژەڵە ماڵی و کێوییەکان وەک هێمای ئایینی گرنگ بوون (Kendall, 1977, 40).

شێرەکان بە زۆری لە ئورارتو و ئەنادۆڵ و زاگرۆس وخۆرهەڵاتی نزیک دەژیان، لەلایەن پاشاو پیاو ماقوڵانەوە ڕاوکرابن یان لە باخەکانیانداماڵیکرابن (Tarontsi, (2017), 134)، لەوانەشە وەک ئاشوربانیپال (٦٦٨-٦٢٧ پ.ز.) پاشای ئاشوری، ئەمانیش شێرەکانیان ڕاوکردبێت و وەک قوربانی پێشکەشی پەرستگایانکردبێت (Black & Green, 2004, 33). دەشکرێت ڕاوی شێر وەک وەرزشێکی شاهانەیی بووبێت (بارو،١٩٨٠، ٧٠). بەهۆی ئەوەی نەخشی ئاژەڵی شێر یەکێک بوو لە توخمە بەربڵاوەکانی نەخشی ئورارتو، بۆیە زیاتر لە ئاژەڵەکانی تر لە نەخشی سەر پشتێنەکان دەبیندرێت (Tarontsi, (2017), 134). ئەمە جگە لەوەی شێر وەک هێمایەکی شاهانەی ئورارتو بە زۆری لەسەر چەک و کەلوپەلە سەربازییەکان وێنە دەکرا، لە دوای شێر، گا دووەم ئاژەڵی پیرۆز بووە لای ئورارتییەکان، لەسەر پشتێنی برونزی ئورارتو وێنەکەی نەخشێندراوە (Tarontsi, (2017), 134).

لە سەر پشتێنێکی شوێنەواری زێویە[٣٣] نموونەی ئەم ئاژەڵە دەبیندرێت، هاوشێوەی نەخشی گاکانی هونەری ئورارتویە لە سەرکەلوپەلی ئەسپ کە نووسینی سەردەمی پاشا مێنوای لەسەرە، هەروەها لە نەخشێکی ناوەڕاستی خەپلەی گالیسکەی سەردەمی پاشا ئیشپوینی و قەڵغانی کارمیر-بلور نووسینی پاشا ئارگیشتی یەکەمی لەسەرە، بەبەراوردکردن، ئەم پشتێنەی زێوێ بە کەلوپولی جەنگاوەر و ڕاوچییەکان دەژمێردرێت بۆ سەدەی (٨-٧ پ.ز.) دەگەڕێتەوە (Nobari, et al., (2015), 191) . (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٢٧).

---

[٣٢] لە بیرو باوەڕی گەلانی مێسۆپۆتامیا وزاگرۆسدا، شێروەک ئاژەڵی هێمایی چەند خواوەندێک بووە وەک ننگرسو، ننلیل، عەشتار، دەمگالونا Damgalnuna لە کاتێکدا ئەسپ، لەسەدەی (٧پ.ز.) وەک ئاژەڵی خواوەند شەمەش بووە (Black & Green, 2004, 40)

[٣٣] شوێنەواری زێویە دەکەوێتە دووری ٤٢ کیلۆمەتر ڕاستەوخۆ لە باکووری ڕۆژهەڵاتی سەقز و تەنیشت گوندێکی بە هەمان ناوەوەیە و یەکێکە لە شوێنە سەرەکییەکانی سەردەمی ئاسن لە باکووری ڕۆژئاوای ئێران کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی هەشتی پێش زایین و تا سەدەی حەوتەمی پێش زایین بەردەوام بوو(Hassanzadeh, (2022), 21).

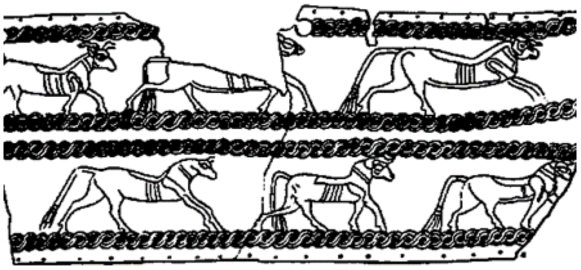

وێنەی ژمارە (٢٧): بەشێک لەپشتێینێکی برۆنزی زێوی، دیمەنی گامێش و ئەسپی لەسەرە (وەرگیراوە لە: ,(Nobari, et al.,(2015)
(189, fig.3

لە نموونەیەکی تردا لەسەرپشتێنێکی برۆنزی دیمەنی ڕاوی شێر بە ڕم لەلایەن ڕاوچییەکی ئەسپسوارەوە نیشان دەدات، لەنێوانیاندا خۆری باڵداردەبیندرێت، لەلایەکی تری پشتێنەکە دیمەنی ڕاو بەکەرەستەی تیروکەوان دەبیندرێت پێدەچێت خواوەند بێت ، بەپێی بۆچوونی کێڵنێر ئەم جۆرە شێوازە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی (٧ پ.ز.)، تیایدا خۆری باڵدار و دوو بابەتی نەخش دەبیندرێن (Kellner 150:(1991) (دەڕواندرێتە: وێنەی ژمارە ٢٨).

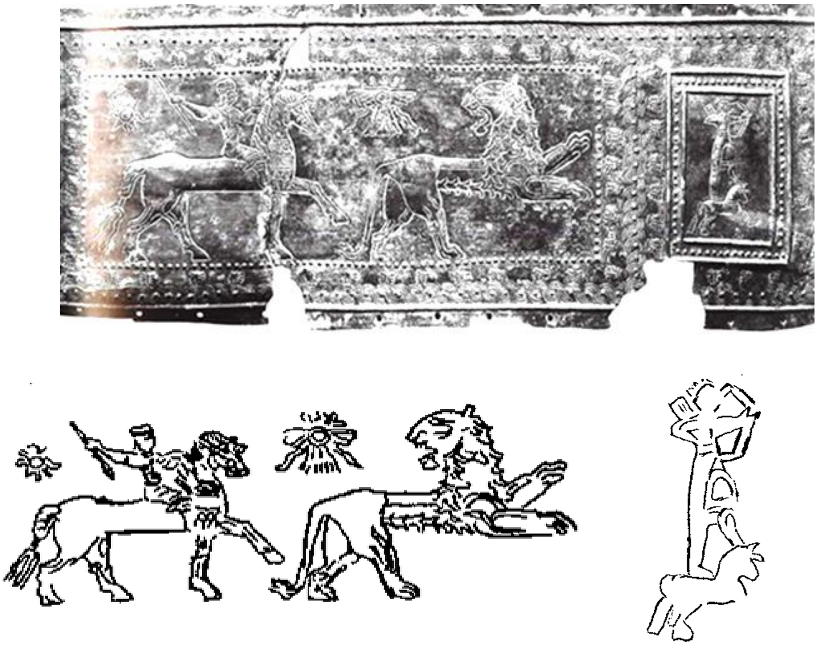

وێنەی ژمارە (٢٨): پشتێنێکی برۆنزی دوو دیمەنی ڕاوی تیا دەبیندرێت لە لای ڕاست بە تیروکەوان ڕاودەکات ، و لەلای چەپ بە نێزە ، مۆزەخانەی لوڤەر، (وەرگیراوە لە: (Kellner, (1991), 151 fig.10) ، هێلکاری دیمەنی لای ڕاست و چەپی پشتێن : کاری توێژەر

لە سەر پارچە پشتێنێکی کانزایی مۆزەخانەی دیاربەکر(ئامەد) ، نەخشی دیمەنێکی ڕاو نەخشێندراوە، تابلۆکە دەکەوێتە لای ڕاستی پشتێنەکە، بریتییە لە ڕاوە شێر تیایدا کەسایەتییەک ڕۆڵی ڕاوچییەک دەبینێت و ڕمێک بە سکی شێرەکەدا دەچەقێنێت، لە بەرامبەریدا کەسێکی باڵدار ڕمێک بە لاملی شێرەکەدا دەکات، و

له سەرویانەوە وێنەی دوو داڵ هەن لەلای چەپیشەوە وێنەی درەختی پیرۆز نەخشێنراوە (Çavuşoğlu, (2003), 21

ڕاوچییەکە خودەیەکی قوچەکی لەسەرە هەروەکو سەربازەکانی ئورارتو لە نەخشەکانی پێشوودا دیارە، ڕیش و سمێڵی نییە، کراسێکی قۆڵکورتی لەبەردایە درێژییەکەی تا ئەژنۆیەتی، تورەکەی تیردانی لەشاندایە، کەسە باڵدارەکە گەورەتر وێنە کراوە، و کراسێکی کورتی پەڕپەڕەدار، و چاکەتێکی لەبەردایە کە بە بازنەی بچووک ڕازێنراوەتەوە، خودەێکی قوچەکی لەسەرە لەوانەیە خواوەند یان کەسایەتییەکی ئەفسانەیی بێت لەبەرئەوەی خودەکەی شاخدارە (Çavuşoğlu, (2003), 22). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٢٩).

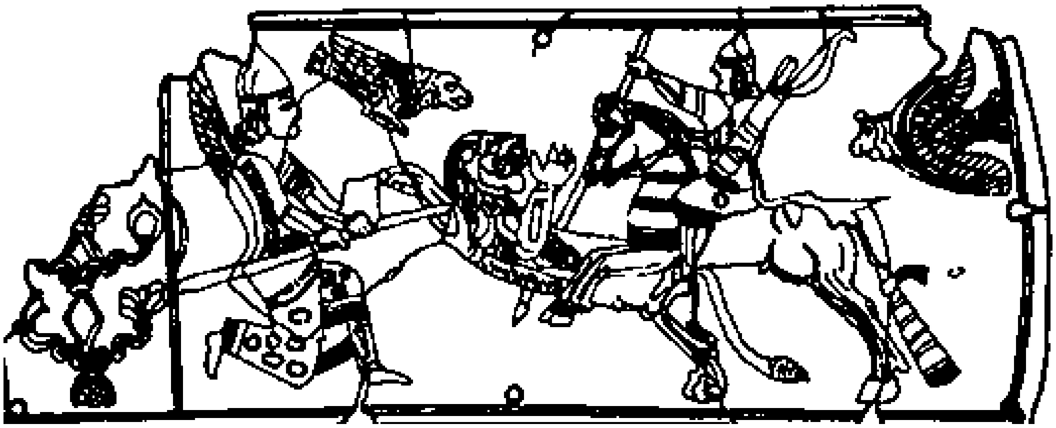

وێنەی ژمارە (٢٩): پشتێنێکی برونزی لە مۆزەخانەی دیاربەکر، دیمەنێکی ڕاوکردنی شێری لەسەرە. (وەرگیراوە لە: (Çavuşoğlu , (2003), 23, fig3)

هەروەها لە نەخشی جۆراو جۆری تایبەت بە سەردەمی ئاشوری نوێ نموونەی هاوشێوەی شێرێکی ئەشکەنجەدراو و بریندار دەبینین، سەر و چەپۆکی چەپی لە حاڵەتی ئاوڕدانەوەدایە، ئەم دیمەنە ئاشورییە لە نەینەوا لە ناوەڕاستی سەدەی ٧پ.ز. نەخشێندراوە (Çavuşoğlu, (2003), 24)، پاشاکان ڕۆڵێکی گرنگیان لەم جۆرە ڕاوانەدا بینیوە، لە دیمەنە هونەرییەکاندا بە تایبەت لە هونەری ئاشوری نوێدا، لەسەر دیواربەندی کۆشکەکان نەخشێندراوە (دەڕواندرێتە (بارو،١٩٨٠، ٧٤ شکل ٦٥).

جێی سەرنجە دیمەنی باڵندەی نێچیرخۆر لە داڵ دەچێت، چەندین جار دووبارە بۆتەوە بەتایبەت لەو نەخشانەی دیمەنی مەیدانەکانی جەنگ یاخود ڕاو نیشاندەدەن، هەر وەک ئەوە وابێت ئەو باڵندانە لە ئەرکێکدا بن، ئەویش بەدەستهێنانی سەرو لاشەی دوژمنە (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٣٠)

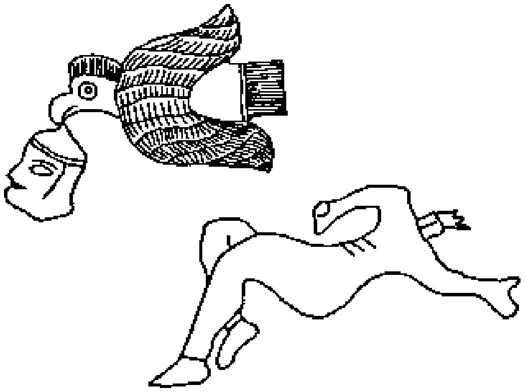

وێنەی ژمارە (٣٠) دیمەنی داڵێک لەکاتی بردنی سەری دوژمنی ئوڕارتی (وەرگیراوە لە: (Çavuşoğlu, 2014 , 157, pl.VI ,12)

ئەم دیمەنانە گوزارشت لە چارەنووسی دوژمنانی شکستخواردوو دەکەن، لەلایەن ئوڕارتییەکانەوە بایەخێکی گرنگیان پێدراوەو لە هونەرەکەیاندا ڕەنگیداوەتەوە، هەروەها دەربڕینی سروشتی داڵە لە کۆتایی شەڕەکان یان ڕاودا بە ئاسمانی ئەو شوێنەدا دەسوڕایەوە و بۆ ئەوەی لاشەی کوژراوەکان یان کەلاکەکان بخوات. دیمەنی لەم جۆرە دیمەنی میلی داڵمان بیردەخاتەوە، کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایەتی بنەماڵەکانی سومەری ، تیایدا دەبینرێت لاشەکانی سەربازانی شاری ئوmma لە لایەن باڵندەی گۆشت خۆر (داڵەکان) دەخورێت (دەڕوانرێتە: Winter, 1985,17, fig.9).

سەبارەت بەو درەختە پیرۆزەی لە نەخشی ئەم پشتێنە دەبیندرێت، وەک دیارە کە لە قەدێک پێکهاتووە لقەکانی بۆ سەرەوە کۆتایی دێت بە شێوەی خونچە و پەلک و گەڵای خورما (palmette)، ئەمەش جیاوازە لەگەڵ شێوە دارەکەی لە نەخشەکانی پێشووی سەر پشتێنەکان دەرکەوتووە، بێجگە لەوەش لە لای چەپ نەخشکراوە بەپێچەوانەی پشتێنەکانی تر کە لە ڕاستەوەیە (Çavuşoğlu, (2003), 21) .

لە شریتێکی برۆنزی کە لە شوێنەواری نور-ئارێش دۆزراوەتەوە لە نزیک ئارین –بێرد، دیمەنی ڕاوکردنی شێر و گا لەلایەن سوارەکان لەسەر ئەسپ و گالیسکە دەبینرێن، شێوازی نەخشی هونەری شێرەکان، و درەختی پیرۆز لە هونەری سەردەمی پاشا ئارگیشتی یەکەم و ساردوری دووەم دەچێت (Azarpay 1968, 47). لە هەر لایەکییەوە ئاژەڵی ئەفسانەیی هەڵۆی لاشە شێر (Griffin) دەبیندرێن ئاژەڵێکی ئەفسانەییە نموونەی لێ دۆزراوەتەوە لە تۆپراک-قەڵا (Aparzay, 1968,169, fig. 54) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٣١).

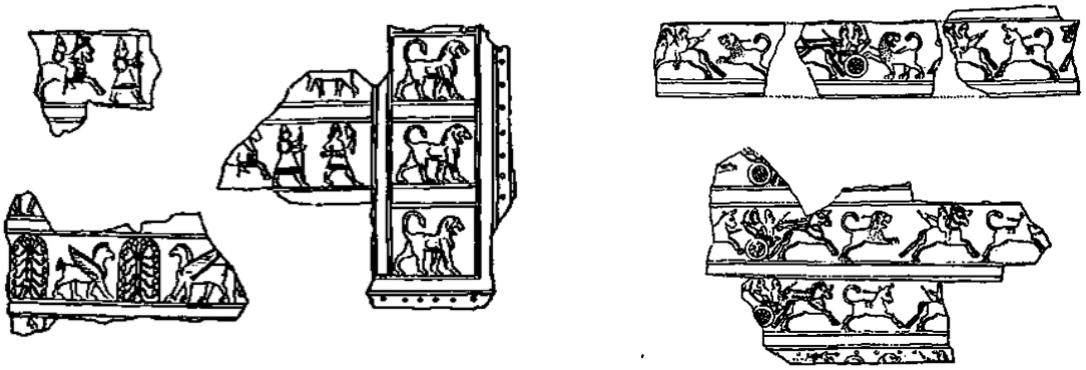

وێنەی ژمارە (٣١): چەند پارچەیەک لەپشتێنێکی بڕونزی لە شوێنەوار (وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004, 152, Abb.106).

لەم دیمەنی ڕاوەدا، سوارچاکی گالیسکەکان دوو جۆرە چەکیان بەکارهێناوە، یەکێکیان ڕمە، ئەوی تریان تیرە، لەحاڵەتی ئاوڕدانەوە بۆ دواوە، ئەمەش لێهاتوویی لە بەکارهێنانی چەک لە ڕاوکردندا نیشاندەدات، دەبینین ڕم و تیرەکانیان گرتووەتە جەستەی ئاژەڵەکانەوە و تێی چەقیوە، ئەوەی جێی سەرنجە لەم دیمەنەدا کاریگەری هونەری ئاشوری زاڵە، کەتیایدا لە دیمەنێکی نەخشی سەر دیواری کۆشکی ئاشورناسرپالی دووەم لە شاری کەلخو دیمەنی ڕاوکردن لە سەر گالیسکەکەی بە تیر ڕاوی شێر دەکات (بارو، ١٩٨٠، شكل ٦٤).

ڕاستە ئەم دیمەنانە گوزارشت لە دیمەنێکی دوور لە سروشتی و زیادەڕەویکراو لە وێنەکردندا لە مەیدانی جەنگ دەکەن، بەڵام سوارچاک و ڕاوچییەکان کەرەستەکانیان وەک یەکن، یاخود هەر هەمان کەرەستەیە، لێرەدا دەتوانین ئەوە بڵێین چالاکی ڕاوکردن گرنگییەکی تایبەتی هەبووە، بێجگە لەوەی کە وەک خولیا بوو‌بێت، بە بۆچوونی بارو **"باشترین ڕاهێنان بووە بۆ مەیدانی جەنگ"** (بارو،١٩٨٠،٧٠).

تەوەری سێیەم
زرێ و باسکپارێز

زرێ :

پۆشاکێکە سەربازەکان لەبەریان کردووە، تاوەکو جەستەیان لەشەڕدا لەچەکی دوژمن بپارێزێت، جا ڕم بێت یان شمشێر یا تیر (عقراوي ،٢٠١٥، ١٤٢) ، لە کنەو پشکنینەکانی کارمیر- بلوردا دوو کۆمەڵە زرێ دۆزرایەوە، لە چەند ڕیزێک پولەکە برونزی لاکێشەیی بچووک پێکهاتبوون، درێژییەکەیان نزیکەی ٥ سم و پانییەکەیان نزیکەی ٢ سم دەبوو، بەسیرمە دورابوون (Van Loon, 1966, 116)، هەر یەکێک لەم پلێتانە دوو کونی گەورە و جووتێک کونی بچووکی تێدایە، پەتەکە جارێک بە کونە بچووکەکاندا تێدەپەڕێت و دووجاریش بە کونە گەورەکاندا تێدەپەڕێت بەجۆرێک پەتەکە بە تەواوەتی نابینرێت، لە دەوری لێوارەکەیدا نووسراوێک هەیە تیایدا هاتووە، پاشا ئارگیشتی یەکەم ئەم کۆمەڵە زرێپۆشەی تەرخانکردبوو بۆ خواوەند خالدی (Van Loon, 1966, 116)، پولەکەی زرێکە بە نەخشی گوڵی دەرتۆقیو ڕازێنراوە (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٣٢)

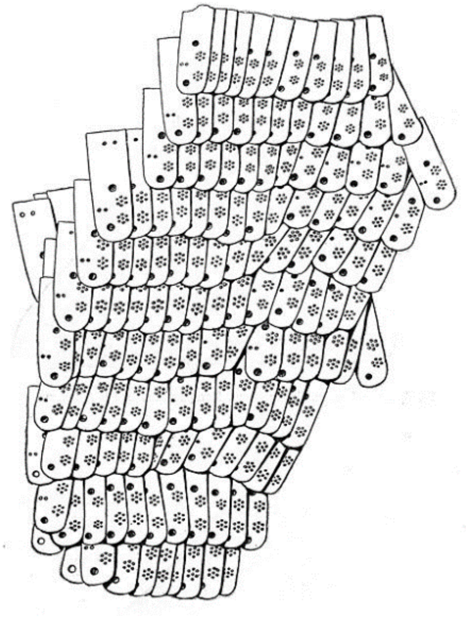

وێنەی ژمارە (٣٢) وێنەی هێڵکاری زرییەک لە توتیا- برونز دروستکراوە، کارمیر-بلور، مۆزەخانەی ئیریبونی (Erebuni) (وەرگیراوە لە : (پترۆفسکی،١٩٦٠، ٢٤١، شکل ٢٨)

لەنێو دیمەنە وێنەکراوەکانی سەربازە ئورارتییەکاندا، چەند سەربازێک زرێی قۆڵ کورتی تا کەمەریان لەبەردایە، (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٣٣):

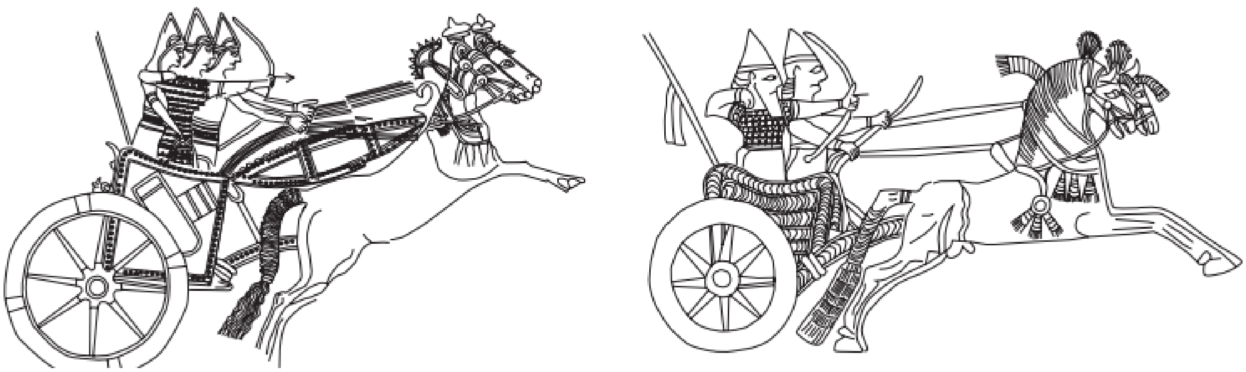

وێنەی ژمارە (٣٣) وێنەی چەند سەربازێکی زرێپۆشی ئورارتی لەسەر عەرەبانەی جەنگی وەرگیراوە لە: (Gökce, (2018), 37, 1: A-B)

لەڕێگەی نەخشە ئاشورییەکان دەتوانین لەم جۆرە زرێیە بەدی بکەین، (دەڕواندرێتە عبدالله ,١٩٧٧، لوح ٦٠-ب) لەگەڵ چەند شێوازێکی تر لەوانە زرێکە تا قولە پێیان درێژ بووەتەوە (دەڕواندرێتە ,Dezső (2012 pl. 28 ,90)

باسکپارێز

باسکپارێز بریتییە لە پلێتیکی پتەو بەمەبەستی پارێزگاری باسکی چەپ لەکاتی گەڕانەوەی پەتی کەوان بەکارهاتووە (Seidl, 2004 ,79). درێژی ئەم پارچانە لەنێوان (١٥سم و ١٨.٤ سم) دان، هەرچەندە زوربەیان بەشێوەی نایاسایی دەست کەوتوون، لەگەڵ ئەوەشدا، دوان لە کارمیر-بلور دۆزراونەتەوە لە ڕێگەی کنەوپشکنینەکانەوە، یەکێکیان ناوی پاشا مێنوای لەسەرە (Seidl , (1991), 116). هەروەها دووانی تریش لە گیمیلی (Giymili) ئەنادۆڵ دۆزراونەتەوە، نووسینەکە بەشێوەی ئاسۆییە ، لەگەڵ ئەوەشدا ڕازێنراوەتەوە بە شێوەی ڕووەکی چەقیو بەشێوەی ستوونی ئەگەر هاتوو دابنرێت لەسەر لا چەماوەکەی (Seidl, (1991), 116) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٣٤).

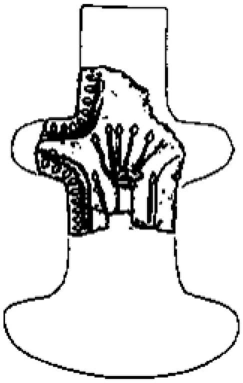

وێنەی ژمارە (٣٤): پلێتیکی باسکپارێز لە گیمیلی دۆزراوەتەوە (وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004, 80, fig. 41)

له دەرەوەی ئورارتو، تەنها چەند نموونەیەکی باسکپارێزی ڕەسەن ناسراون، هاوشێوەکەی لەشوێنەواری مارلیک،[٣٤] له گۆڕێکەوە دێت کە دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی هەزارەی دووەم، دەکرێت وەک پێشەنگی باسکپارێزی ئورارتی شێوە کەمانجە تەماشا بکرێت (Siedl, 2004, 80).

شایانی باسە زۆر جار نمایشکردنی تیر هاوێژە ئورارتییەکان زۆر بچووکە ئەمەش ڕێگرە لە بینینی وردەکارییەکان وەک باسکپارێز، نموونەیەکی دەگمەنمان هەیە ئەویش نەخشی ڕاوچییەکە لەسەر بەرچاوگە، لە باڵی چەپی هەندێ درز هەیە بە بۆچوونی زایدل ئەگەری ئەوەی هەیە باسکپارێز بێت کە لەشێوەی کەمانداییە (Seidl, (1991) ,119) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٣٥).

وێنەی ژمارە (٣٥): وێنەی تیرهاوێژێک لەسەربەرچاوگە نەخشێنراوە، لەدەستی چەپی باسکپارێزی بەستووە (وەرگیراوە لە (Seidl (1991), 119 fig.4)

شایانی باسە نموونەی باسکپارێز لەلایەن تیرهاوێژەکانی ئاشورییەکان لە نەخشە هەڵکەندراوەکانی سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم دەرکەوتووە، هەروەها لەلایەن بابلییەکانیش بەکار هێنراوە (Seidl, (1991), 118-119). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٣٦) .

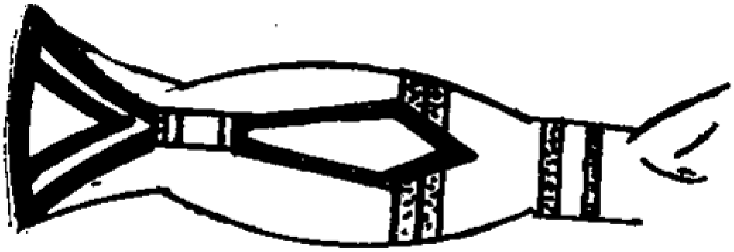

وێنەی ژمارە (٣٦): دیمەنی باسکپارێزێک ، لە چەرم پێکهاتووە بۆ پارێزگاری باسک لەکاتی هاویشتنی تیر، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم . (وەرگیراوە لە: :(عبدالله, ١٩٧٧,لوح ٤١-أ)

[٣٤] شوێنەواری مارلیک تەپە : دەکەوێتە باشووری خۆرئاوای دەریای قەزوین بۆ چاخی ئاسن دەگەڕێتەوەو شوێنەواری گەنجینەیەک لە جام و قاپی زیوین و زێڕینی تیادا دۆزراوەتەوە. دەڕواندرێتە (Porada, 1965, 90-96).

بەشی سێیەم
چەک و ئامێرە جەنگییەکان

بەشی سێیەم
چەک و ئامێرە جەنگییەکان
تەوەری یەکەم
چەکە سوک و کەسییەکان

ئورارتییەکان لە دروستکردنی چەکی کانزاییدا شارەزاییەکی زۆریان هەبوو، بەتایبەتی لە بڕونز و ئاسندا، چونکە مس و ئاسن ، لەم وڵاتە بە زۆری بەرهەم دەهێنرا و دواتر سوپاکەیان پێ پڕچەک دەکرد (Biber, (2008), 150).

لە سەردەمی ئیشپوینی (٨٣٠-٨١٠ پ.ز.) و مێنوای کوڕی (٨١٠-٧٨٥ پ.ز.)، سوپای ئورارتو بە تەواوی نوێ بۆوە، بە چەکی سووکی وەک شمشێر و خەنجەر پڕچەککراوە (Biber, (2008), 150) پێویستە ئاماژە بەخاڵێکی گرنگ بکەین، دیمەنە هونەرییەکان و دەقە ئورارتییەکان هیچ ئاماژەیەک بە بەبوونی چەکی قورس لای سوپای ئورارتی ناکەن، مەبەستمان لەچەکە قورسەکان ئامێرەکانی گەمارۆدانە، وەک قەڵا کوتی ئاشوری کە بۆ کوتانی شورەکان و دەروازەکان بەکارهێندراون، (دەڕواندرێتە :عبدالله، ١٩٧٧، ٢٤٨-٢٥٦).

مەبەست لە چەکی سووک، ئەو چەکە کەسییانەیە جەنگاوەر لە بەرەکانی جەنگدا بەکاری دەهێناو نەیدەتوانی دەستبەرداری بێت، چونکە بۆ هەردوو مەبەستی هێرشکردن، و بەرگریکردن لە کاتی ڕووبەڕووبوونەوەی نزیک لەگەڵ دوژمن بەکاریدەهێنا (Trimm, 2017, 513).

تریمم (Trimm) چەکی سووکی بەسەر سێ جۆردا دابەش کردووە: یەکەمیان چەکی لێدان (دارو زنجیری سەرە گورز)، دووەمیان چەکی بڕین (شمشێری چەماوە و تەور) سێیەمیان چەکی کونکەر (ڕم (نێزە) و شمشێری ڕاست) ن (Trimm, 2017, 513-14).

چەک بەشێکی گرنگی ئەو کەرەستە بەنرخانە بووە لەلایەن هێزەکانی سوپای ئاشورییەوە تاڵانکرابوون لە لەشکرکێشی هەشتەمی سارگۆن بۆ سەر موصاصیر (٧١٤ پ.ز.) باسی لێوە کراوە وەک ڕم، تیردان، سەرە گورز، قەڵغان (Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021,16).

ئورارتییەکان شارەزایی و ئەزموونێکی زۆریان لە بەرهەمهێنانی کانزاکاندا هەبوو، بەو پێیەی پێشکەوتنێکی گەورەیان لە بەرهەمهێنانی چەکی سووکدا بەدەستهێنا بوو (Biber, (2018), 64)، لێرەدا پێویستە ئاماژە بەو خاڵە گرنگانە بکەین کە سوپاکان بەهێز دەکەن، بریتین لە : پێکهاتەی ڕێکخستن، ڕۆڵی فەرماندە و ڕاهێنان ژمارەی جەنگاوەرەکان، تواناو شارەزایی جەنگاوەر بە ناسینی جوگرافی ناوچەکەو و بەدەستهێنانی زانیاری و ناسینی دوژمن، هەروەها چۆنیەتی تەکنیکی بەکارهێنانی چەکەکان لەکاتی هێرش و بەرگریدا، بوونی سوپایەکی بەهێزی ئورارتی بە کەلوپەلی جەنگی پێشکەوتووەوە، یەکێکە لەو هۆکارە گرنگانەی وای لە ئورارتییەکان کرد بتوانن لە شەڕدا سەرکەوتوو بن و خۆراگر بن بەرامبەر بە شانشین و وڵاتانی دەوروبەریان، بە تایبەتی دەوڵەتی ئاشوری (Biber, (2018), 63).

ئامێرێکی زۆری ئاسن لەوانە چەک لە زۆرێک لەشوێنەوارە ئورارتییەکان دۆزرانەوە، وەک ئاڵتین تەپە، چاوەش تەپە و باستام، هەروەها دۆزینەوەکانی ناو گۆڕەکانی ئاگدەر لە بناری شاخی ئارارات، چەندین چەکی ئاسنی لەخۆگر تبوو وەک سەری ڕم و سەری تیر و چەقۆ و شمشێر و تەور (Wartke, 1991, 324). سەرە گورزیش بەشێک بووە لە دۆزراوەکانی گۆڕستانی ئاگدەر (Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021,89).

کنەو پشکنینەکانی روسەکان لە کارمیر-بلور لە ئەرمینیا چەندین جۆری چەکی تیا دۆزرایەوە، لەوانە سەری ڕم، سەری تیر، چەقۆ، شمشێری چەماوەی شێوە داس (شمشێری داس) و خەنجەر (Wartke, 324 ,(1991).

شمشێر و خەنجەر

شمشێر و خەنجەر لە یەک کاتدا بە چەکی هێرشبەرانە و بەرگریکارانە دادەنرێن، دەتوانرێت دوو کاری سەرەکی پێ ئەنجام بدرێت، ئەوانیش لێدان و بڕین، پێویستە تا دەتوانرێت تیغەکەی تیژ و باریک بێت، بەجۆرێک کە ناوەندی کێشکردنی نزیک بێت لە دەسکەکەیەوە (Gonen, 1975, 21). لەبەر گرنگی زۆری ئەم دوو چەکە لە سوپای ئوراڕتیدا، ئوراڕتییەکان ئەم چەکانەیان لەرێی شێوە پۆڵاوە تیژتر دەکرد و دەسکێکی توندو تۆڵ و تۆکمەیان بۆ دادەنا (Biber, (2011), 235). شمشێر و خەنجەری ئوراڕتی لە دوو بەش پێکهاتوون: دەسک و تیغ، کێلانی گونجاویشیان هەبوو بۆ پاراستنیان لەکاتێکدا کە پێویستیان پێی نەدەبوو (Biber, (2008) 150) .

شمشێرێکی ڕێکی ئاسنی لە شاری کارمیر-بلور دۆزرایەوە مێژووەکەی بۆ سەدەی هەشتەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە (Piotrovesky, 1969, 214). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٣٧)

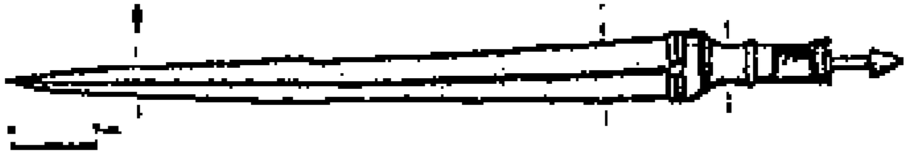

وێنەی ژمارە (٣٧): هێڵکاری شمشێرێکی ئاسن بۆ سەدەی هەشتەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە، لە کارمیر-بلور دۆزراوەتەوە، لە مۆزەخانەی مێژوویی ئەرمینیا لە یەریڤان پارێزراوە. (وەرگیراوە لە: (Piotrovesky, 1969 , 214, pl .87).

لە سەردەمی ئیشپوینی و مێنوادا جۆرێکی جیاوازی شمشێر و خەنجەر هاتە ئاراوە کە لەچەکەکانی دیکەی هاوچەرخی خۆی جیای دەکردەوە بە بوونی ئەڵقەی نیوەگۆیی یان قوچەکی (Biber, 2011, 236) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٣٨):

وێنەی ژمارە (٣٨): نموونەیەک لە شمشێرێکی ئوراڕتی، مۆزەخانەی وان (وەرگیراوە لە: (Biber, 2018, 75, 10)

شمشێری ئوراڕتی یان کورتە یان درێژو چەماوەیە، بەپێی جۆری تیغەکەی بەشێوەیەکی گشتی دوو تیغە، و شمشێرە چەماوەکانیش تەنیا یەک لای تیژە بەواتایەکی تر یەک تیغە، درێژی شمشێرە درێژەکان دەگاتە (٧٠ سم)، لە کاتێکدا درێژی شمشێرە کورتەکان دەگاتە نزیکەی (٤٠ سم) (Biber, 2011, 236).

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی شمشێری شێوە چەماوە یان کەوانەیی ئەوەیە یەک لای تیژە ، هەروەها نابێتە هۆی هیچ بەربەست و نارەحەتییەک بۆ جەنگاوەر لەکاتی هەڵگرتنیدا، و بۆ لێدان لەکاتی شەڕدا زۆر گونجاوە، بەتایبەتی کاتێک جەنگاوەرەکە لەسەر ئەسپ بێت وەک تەوریش ڕۆڵ دەبینێت (عبدالله، ١٩٧٧،٢٣٠). لەهەمان کاتدا جەنگاوەرەکان دەتوانن لە شەڕی نزیکیشدا بەکاری بهێنن (Trimm, 2017, 7) چونکە ئەو بەشەی لەش دەبڕێت کە بەریدەکەوێت، هەروەها ڕاکێشانەوەی شمشێرەکە لەدوای لێدان ئاسانترە لەچاو شمشێری ڕێکدا (عبدالله، ١٩٧٧،٢٢٦)، ڕەنگە لەبەر ئەوەی شمشێری ڕێکی دوو تیغ لە ئەنجامی نوقمبوونی لە گۆشتدا ڕاکێشانی قورسترە لەچاو شمشێری چەماوە،هەروەها ئەگەرێکی زۆر هەیە کە شمشێری ڕاست لەدەست بدەرێت چونکە جاری وا هەیە لە یەکێک لە قوربانییەکاندا گیردەبێت .

بیبێر شمشێری ئورارتی بەسەر پێنج کۆمەلە دابەشکردووە، کە لە چوار شێوە دەسک پێک دێن، بریتین لە:

"شمشێری یەک تیغ و دەسکێکی لێوەدار، شمشێری دوو تیغ و دەسکێکی لێوەدار، شمشێری دوو تیغ و دەسکێکی چوارچێوەدار، شمشێری دوو تیغ و دەسکێکی خلۆکە، شمشێری دوو تیغ و دەسکێکی قاڵبکراو" (Biber (2008): 151) (دەڕواندرێتە وێنەی ٣٩): لە چەند ناوچەیەکی ئوراڕتی لەم شێوە شمشێرانە دۆزراوەتەوە (دەڕواندرێتە خشتەی ژمارە ٧).

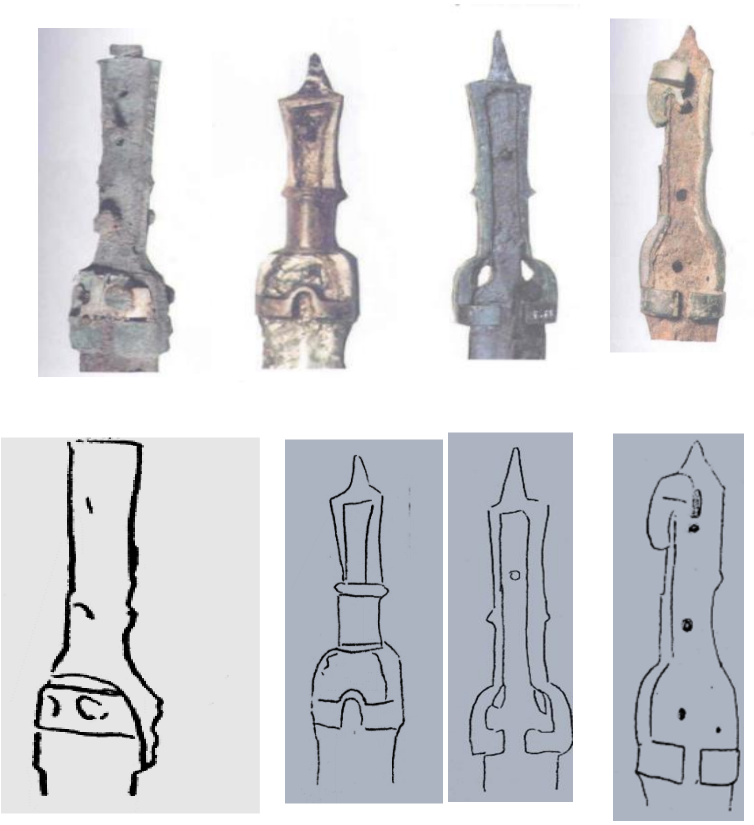

وێنەی (٣٩) چوار شێوە دەسکی شمشێری ئوراڕتی (وەرگیراوە لە: chart 15- 21 169-171 , (2008) ,Biber)، هێڵکاری: کاری توێژەر .

خشتەی ژمارە (٧): خشتەیەک ناوچە ئورارتییەکان نیشان دەدات کە نموونەی شمشێری ئورارتی تیایدا دۆزراوەتەوە (لەلایەن توێژەرەوە ئامادەکراوە: بە سوود وەرگرتن لە (Biber, (2008), 152-54).

جۆری شمشێر	شوێنی دۆزینەوەی
شمشێری یەک تیغ و دەسکێکی لێوەدار	تونجێلی Tunceli (دەرسیم) ، بورماگێجت
شمشێری دوو تیغ دەسکێکی لێوەدار	توبراك -کەلا، گۆرەکانی وان، ئالتین تەپە کالێچیک Kaleçik ، کارمیر -بلور
شمشێری دوو تیغ دەسکێکی چوارچێوەدار	ئێلازیگ Elaziğ، حەبیبو شاغی Habipuşaği کارمیر بلور.
شمشێری دوو تیغ و دەسکێکی قاڵبکراو	وان، ئێلازیگ، ئاگری، کارمیر بلور

سەبارەت بە کێلانەکانیش، بۆ سێ شێوە پۆلێن کراوە: چەماوەی هاوتەریب، سێگۆشەیی چەماوە، لوولەیی بازنەیی (Biber, (2008), 152). (دەرواندرێتە وێنەی ژمارە ٤٠).

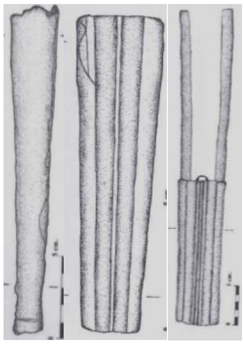

وێنەی ژمارە (٤٠): هێلکاری سێ شێوەی کێلانی شمشێری ئورارتی، مۆزەخانەی وان (وەرگیراوە لە: (Biber, (2008), 168 fig. 11-13).

بەکارهێنانی شمشێر چەندین سوودی بۆ جەنگاوەر هەبووە لەوانە: لە کاتێکدا لەسەر ئەسپەکەی بووە، لەکەمترین ماوەدا خاڵە لاوازەکانی دوژمنەکەی زانیوە، پاشان خۆی لە بەرکەوتنی ڕاستەوخۆی دوژمن بەدوورگرتووە و درکی پێکردووە (عبدالله، ١٩٧٧، ٢٣٠)، لەهەمان کاتیشدا وەڵامی داوەتەوە، جوڵەی ئازادانە و لا کردنەوە بۆ هەر مەترسییەک لە لای چەپەوە دێت، ئەو لایەیە کە زۆر بە زەحمەت لەلایەن ڕم هاوێژەکانەوە کۆنترۆڵ دەکرێت، کە زۆر جار سوارەی ڕم هاوێژەکان ناچار دەکرێن، ڕێشمەی ئەسپەکانیان لەدەست بدەن و بکەون لەبەر درێژی ڕمەکانیان (عبدالله، ١٩٧٧، ٢٣٠).

سەرەڕای ئەم ڕاستیانە، کونەکچی و باشتورک پێیان وایە ، شمشێرباز بە کەمی وێنە کراوە هەموو نموونەکانی ئەم یەکەیە قەڵغانیان هەڵگرتووە ؛ تەنانەت دەتوانرێت وەک قەڵغان هەڵگر ناویان لێ بنرێت، تەنانەت لە شەڕێکی نزیکیشدا پێدەچێت شمشێربازەکان یەکەیەکی هێرشبەر نەبوون، بەڵکو سەرباز بوون بۆ بەرگریکردن، و ئامرازی پێویستیان بۆ خۆپاراستن پێبووە، شمشێر دەبێ لە شەڕی نزیکدا بەکارهاتبێت، بە تایبەت لە لوتکەی شەڕدا(Konakçi & Baştürk, (2009), 184) ، بەڵام لە وێنە نەخشێنراوەکانی بالاوات کە لوتکەی شەڕی نێوان ئورارتی و ئاشوری نیشان دەدات، وێنەی جەنگاوەری ئورارتی دەبینین شمشێریان هەڵگرتووە، بەڵام چونکە دیمەنەکان گوزارشت لە سەرکەوتنی ئاشوری دەکات بۆیە شمشێرەکان

نابینرێت بەرەو ڕووی دوژمن بەرزکرابنەوە، دەڕواندرێتە (Batmaz, (2012), 45-46, fig.10-11) ، ئەم نموونەیەی خوارەوە یەکێکە لە جەنگاوەرە شمشێر هەڵگرەکان، لە نێو ئەو دیمەنانەدایە نوێنەرایەتی هێزی پیادەی جەنگاوەرانی ئورارتی دەکەن لەسەر پشتێنیەکی برونزی (دەڕواندرێتە وێنەی ٤١):

وێنەی ژمارە (٤١): جەنگاوەرێکی ئورارتی لەسەر پشتێنێکی برونزی وێنە کراوە، شمشێرەکەی بەدەستی ڕاستی گرتووە و قەڵغانەکەی بە دەستی چەپی بەرز کردووەتەوە. (وەرگیراوە لە: (Konakçi & Baştürk, (2009) 183 fig.19)

ئەگەر پێداچوونەوە بە دیمەنی خواوەندەکانی سەر قەڵغانەکەی ئەنزاف بکەین، بۆمان دەردەکەوێت خواوەندەکان شمشێریان بەلایەکیان هەڵگرتووە، ودەسکەکانیان لەسەر شێوەی نیوە گۆییە (دەڕواندرێتە بەشی سێیەم، تەوەری یەکەم، قەڵغان وێنەی ٧٢).

خەنجەر یەکێکە لە چەکە سووکەکانی جەنگاوەر، بەزۆری بۆ لێدان بەکاردەهێنرا، یەکێکە لەو چەکانەی لەشەڕی دەستەویەخەدا ڕاستەوخۆ بەرامبەر بە دوژمن بەکاردەهێنرا (عبدالله، ١٩٧٧،٢١٩) لەچاو شمشێردا خەنجەری ئورارتی لە جۆر و لە ژمارەدا سنووردار بووە، کۆتایی دەسکەکەی شێوە کەوانەییە، ڕووکاری دەسکەکانی یان دار یان ئێسک یان عاج بووە، لەڕێگەی مێخی برونزییەوە خەنجەرەکە بەدەسکەکەیەوە لکێنراوە. (Biber, (2011), 236). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٤٢):

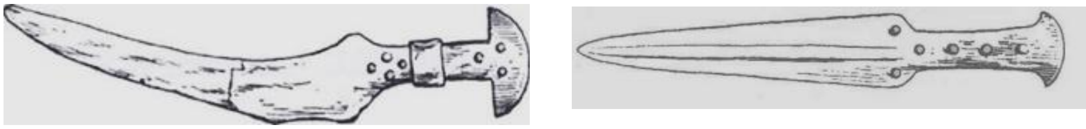

وێنەی ژمارە (٤٢) هێڵکاری دووخەنجەر بە دەسکی شێوە کەوانەییەوە، لەکارمیر بلور دۆزراوەتەوە. (وەرگیراوە لە: (Biber, (2008),164 fig .9, (a, b)

دوو شێوە تیغی خەنجەر بەدیکراوە: یەکەم تیغی خەنجەرەکە ڕێکە لە ئاسن دروستکراوە بەبەکارهێنانی تەکنیکی پیاکێشان دروستکراوە، لە کاتێکدا جۆری دووەمی خەنجەرەکان لاکانی تیژ بووە و ناوەڕاستەکەی چەماوەیە، تیغی ئەم جۆرەش بەهەمان شێوەی جۆری یەکەم بەتەکنیکی پیاکێشان بەچەکوش دروستکراوە (Biber, (2008),154-5). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٤٣)

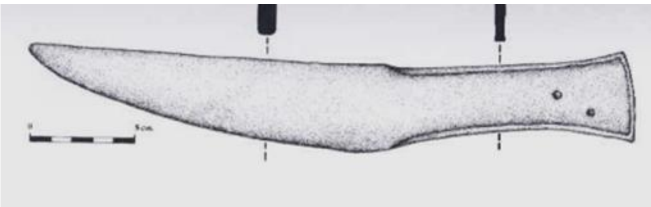

وێنەی ژمارە (٤٣) : هێڵکاری خەنجەرێک تیغێکی چەماوەی هەیە لە گۆڕستانی ئالتین تەپە دۆزراوەتەوە (وەرگیراوە لە: 165, (2008) ,Biber) fig.10

لە نموونە ئاشورییەکانی سەردەمی سارگۆنەوە، بۆمان دەردەکەوێت، دەسکی خەنجەری ئاشوری چەند شێوەیەکی هەبووە بە بەراورد بە خەنجەری ئورارتی، وەک دیارە دەسکەکەی بە نیوە گۆیەک کۆتایی هاتووە یان بە خودەی نیمچە کەوانەیی داپۆشراوە (عبدالله، ١٩٧٧، ٣٤٦). (دەڕواندرێتە وێنەی ٤٤):

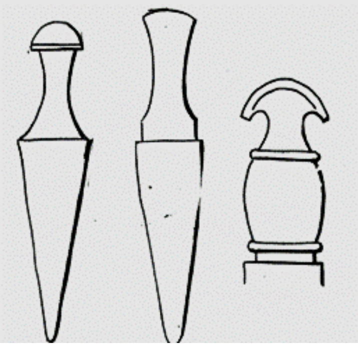

وێنەی ژمارە (٤٤) نموونەی خەنجەری ئاشوری، (وەرگیراوە لە: عبدالله ١٩٧٧، ٣٤٦، لوح ٢٤).

هیچ لێکچوونێک لە نێوان ئەم خەنجەرە ئۆرارتیانەدا نییە، لەگەڵ ئەوانەی لە کوردستانی باکوور دۆزراونەتەوە، کە بە خەنجەری دەسکی (پارێزەری) نیمچە کەوانی مانگی (کەوانەیی) ناسراوە (Piller, (2012) ,39 بەڵکو دەتوانین بڵێین، لێکچوون هەیە لە نێوان ئەم خەنجەرانەو ئەوانەی لەلایەن جەنگاوەرانی سەر میلەکانی هەکاری هەڵگیراون (Piller, (2012), 47) کە دەتوانرێت بەو پارچانەوە ببەسترێتەوە کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی هەزارەی دووەم و سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایین (Radner, (2012),258; Sagona & Zimansky,2009,318)، (دەڕواندرێتە وێنەی (٤٥آ-ب)

ب ا

وێنەی (٤٥-آ) خەنجەرێک لەڕۆژ هەڵاتی ئەنادۆڵ، (وەرگیراوە لە: Piller, (2012), 52, fig.1).

وێنەی ژمارە (٤٥-ب) دیمەنێکێ هەڵکۆڵدراوی کەسێک لەسەر کێلی هەکاری، و لە تەنیشتییەوە وێنەی ئەو خەنجەرە کراوە کە بەدەستی کەسەکە (پەیکەرەکە)ەوەیە (وەرگیراوە لە: (Piller, (2012), 170, Tab, XIV, a-b)

گرنگترین تایبەتمەندی ئەم خەنجەرانە ئەوەیە دەمی دەسکەکەی شێوە نیمچە بازنەیی کراوەیە کۆنترین نموونەی ئەم جۆرە خەنجەرە لە بەشی باشووری ڕۆژئاوا و ڕۆژئاوای ئێران لە تل حەفتە (Hafta) دۆزرایەوە، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سەدەی ناوەڕاستی عیلامی (١٥٠٠-١٣٠٠ پ.ز.) (Alavi, 2019, 315).

ئەگەر لەم شێوانە بەراورد بکەین لەگەڵ ئەو خەنجەرەی لەسەر جامە زێڕینەکەی حەسەنلو نەخشێنراوە، بەبۆچوونی موسکەریللا بۆ سەدەی (١٠-٩پ.ز.) دەگەڕێتەوە (Muscarella, 1988, 103)، جیاوازییەکی ڕوون و ئاشکرا دەبینین لەنێوانیاندا، ئەویش ئەوەیە ڕووی تیغی خەنجەرەکەی حەسەنلو لە شێوەی کەوانەی مانگێکی داخراو دەردەکەوێت وهەردوولای تیغەکە دەرتۆقیوە(Piller, (2012), 42-43) ئەمەش هاوشێوەی نموونەکانی تالیش تەپە-ئازەربایجانە (Kouzeghari, 2020) (دەڕواندرێتە وێنەی ٤٦)

ب ا

وێنەی ژمارە (٤٦ا-ب) وێنەی دوو خەنجەر ڕووی تیغەکەی لە شێوەی کەوانەیەکی داخراودایە : آ- خەنجەری وێنەکراو لەسەر دەفرەکەی حەسەنلو ،ب-نموونەیەک لە تالیش -ئازەربایجان (وەرگیراوە لە: Kouzeghari, 2020: fig .3-4 d))

ڕم و نێزە

ڕم یەکێکە لەو چەکە دەستییانەی جەنگاوەران لە کاتی شەڕی تێکرژاندا بەکاریان هێناوە (Trimm, (2017), 513). سەرەڕای ئەوەی زۆربەی جار ڕم لە شەڕی دەستەویەخەدا بەکارهێنراوە، بەڵام لە دوورییەکی دیاریکراویشەوە هاوێژراوە (Trimm, (2017), 530).

ڕم بە یەکێک لە چەکە گرنگەکانی سوارەی سوپای ئوراڕتی دادەنرێت، جەنگاوەران لە کاتی شەڕکردنیان لەگەڵ ئاشورییەکان بەکاریان دەهێنا، و ئەمەش بەڕوونی لە نەخشە برونزییەکانی دەرگای بالاواتدا دیارە، لە سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم و شالمانیسەری سێیەمدا .

زۆرجار لەسەر پشتێنە نەخشێنراوەکان وێنەی جەنگاوەرەکان دەبینین کە ڕمیان بەکارهێناوە، بە تایبەتی لە سەردەمە سەرەتاییەکان (نۆیەم - سەرەتای سەدەی هەشتەمی پێش زاییندا (Seidl, 2004 ,91)، پاڵپشت بە

نموونە بینراوەکان، ڕمی ئوراڕتییەکان لە دوو بەش پێکهاتوون، ستوونەکەی دارە، یان قامیش، سەرەکانی ڕەق و ناو بەتاڵ بوون، لە ئاسن و برۆنز دروستکراون (Biber, (2011), 239).

زایدل ئاماژە بۆ ئەوە دەکات جەنگاوەرە ڕم بەدەستەکان بەباشی لەسەر هاویشتنی ڕم و ئەسپسواری ڕاهێنرابوون، بە پێچەوانەی تیرهاوێژەکانەوە، هەمیشە پێویستیان بە یاوەرێک بووە لەکاتێکدا لەسەر گالیسکەکان بوون (Seidl, 2004, 91)، بەڵام توێژەر لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا نییە، چونکە لەدیمەنێکی سەر پشتێنێکی برۆنزیدا جەنگاوەرە تیرهاوێژەکان لەسەر ئەسپ وێنەکراون، کە لەسەر ئەسپەکانەوە تیر دەگرنە نیشانەیەکی دیاریکراو، دەڕواندرێتە (بە شی سێیەم تەوەری یەکەم ، تیروکەوان، وێنەی٥٤).

ژمارەیەکی زۆری سەرە ڕم لە پەرستگاکان یان لە نزیکیان دۆزراوەتەوە، بەشێکی زۆریان ئاسنن شایەنی باسە لە سەدا ٩٩ی ئەم سەرە ڕمانە لە کاتی کنەو پشکنین لە ئایانیس لە نێوان ساڵانی ١٩٨٩-١٩٩٨ دۆزراوەتەوە (Seidl, 2004, 91) (دەڕواندرێتە وێنەی ٤٧):

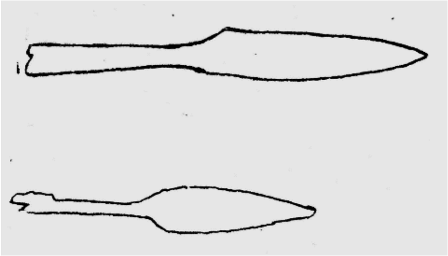

وێنەی (٤٧) ژمارەیەک سەرە ڕمی ئاسن، لە ئایانیس دۆزراونەتەوە، (وەرگیراوە لە: Konakçi & Baştürk , (2009), 188 fig .26) ، هێڵکاری ، کاری توێژەر

نزیکەی ٩٥٪ی سەری ڕمەکان بەڕێگەی کنەو پشکنین دۆزراونەتەوە درێژی تیغەکانیان لە نێوان ١٥ بۆ ٢٠ سم، هەندێکی تریشیان درێژی تیغەکانیان لە نێوان ٢٠-٣٠ سم (Konakçi & Baştürk, (2009), 189). تیغەکان لەسەر شێوەی گەڵای دارە و هەندێکی تریان لە بنی تیغەکەیدا شانی هەیە، ڕم هەڵگرە ئوراڕتییەکان لە دوو چین یان گروپ پێکهاتوون: یەکەمیان ڕمێکی درێژیان هەڵگرتووە، درێژییەکەی دەگاتە باڵای جەنگاوەرەکە، ڕمەکەی بە هەردوو دەستی گرتووە، و قەڵغانەکەشی بەشانیدا هەڵواسیوە (Konakçi & Baştürk, (2009), 182). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٤٨):

وێنەی (٤٨) دیمەنی جەنگاوەرێکی ئوراڕتی ڕمێکی بە هەردوو دەستی گرتووە، لەسەر پشتێنێکی نور-ئاریش هەڵکەندراوە (وەرگیراوە لە: (Konakçi & Baştürk, (2009), 183. fig .16).

سەبارەت بە گروپی دووەم، لە چەند جەنگاوەرێک پێکدێت کە ڕمێکی کورتتریان هەڵگرتووە بە بەراورد بە ڕمەکەی پێشوو، درێژییەکەی یەک لەسەر سێی باڵای جەنگاوەرەکەیە، بۆ هەڵدان لە مەودای کورتەوە گونجاوە، بە یەک دەست دەگیرێت، قەڵغانەکەش بە دەستی چەپ بەرز دەکرێتەوە، هەندێک جار دەست بە پەتێک یان پشتێنێکی چەرم دەگرن، پێدەچێت جیاوازییەکە لە ڕووی کارپێکردنیانەوە بێت، گروپی یەکەمی پیادە تایبەتمەندن بە ڕمی قورس، و و گروپی دووەمیان تایبەتمەندن بە ڕمی سووک کە شەڕی خێرایان پێ دەکرێت (Konakçi & Baştürk, (2009), 182-184) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٤٩):

وێنەی (٤٩) دیمەنی جەنگاوەرێک لەسەر پشتێنێکی برونزی، لە دەستەی بەرپەرچدانەوەی خێرا، (وەرگیراوە لە:
(Konakçi & Baştürk, 2009, 183 fig .18)

ڕەنگە ئەم جۆرە ڕمە کورتە کە (کۆنەکچی) و (باشتورک) ناویان بردووە، ڕمێکی کورت نەبێت، بەڵکو جۆرێک بێت لە نێزە، چونکە نێزە بەزۆری کورتە و بە دەست بەرەو ڕووی دوژمن هەڵدەدرێت، لەوانەیە تەنها جارێک بەکاربێت، ئەگەر هەڵە بکات، دوژمن سوود لەو هەڵەیە وەردەگرێت (عبدالله، ١٩٧٧، ١٩٣)، لە کاتێکدا ڕم بۆ لێدان بەکاردێت، و بەرەو ڕووی دوژمن هەڵنادرێت لە مەودایەکی دووردا، بە ردەوام بە دەستی جەنگاوەرەکەیە و دەتوانێ چەند جارێکیش بەکاری بهێنێ (عبدالله، ١٩٧٧، ١٩٤).

ڕمەکان لەو دەستکەوتانە بوون کە سوپای ئاشوری لە کاتی تاڵانکردنی شاری موصاصیر و پەرستگای خالدیدا بردوویانن، وەک لە ڕووکاری پەرستگاکەدا دیارە تەنیا بە قەڵغان نەڕازاوەتەوە، بەڵکو هەردوو لای

دەروازەی چوونە ژوورەوە، دوو ڕمی درێژی لێیە کە ڕەنگە هێمای خواوەندی خالدی بێت (Azarpay, 1968 ,24) . ئەو ڕمانە هەردوو پەیکەرە پاسەوانەکە بە دەستی چەپیان گرتوویانن، ڕمێکی زۆر درێژن، درێژییان دەگاتە دوو هێندەی باڵای جەنگاوەرەکە، ئەمەش بەمانای ئەوە دێت درێژی ڕمەکە ٣ بۆ ٤ مەترە، نازانین ئەم جۆرە ڕمە درێژانە ڕمی ڕێورەسمن یان تەنیا جۆرێکی دەگمەنی ڕمن تایبەتن بۆ پەرستگای خالدی (Marf, 2016, 315, note.1869).

کۆمەڵێک سەری ڕم و چەکی دیکە لەناو پەرستگای ئاڵتین تەپە دۆزراوەتەوە، ئەمەش گومانێک دەوروژێنێت کە ئەم شتانە لەنێو ئەو قوربانیەدا بوون کە پێشکەش بە پەرستگاکە کراون (Azar pay,1968, 24)، وەکو چەکەکانی تری ئوراڕتو تەرخان کرابوون بۆ خواوەند خالدی وەک دیاری و قوربانی پێشکەشی کرابوون، وا دیارە بوونی چەک لە پەرستگاکاندا یەکێک بووە لەو ڕێوڕەسمە گرنگانەی ئوراڕتییەکان گرنگیان پێداوە، و بەشێکی تەواوکەری ئەرکی سەربازیان لەجەنگدا بووە بۆ وردەکاری دەڕواندرێتە (بەشی پێنجەم، تەوەری یەکەم) .

تەوری جەنگی

هەرچەندە لە دیمەنە نەخشێنراوەکاندا تەور بەدەستی جەنگاوەرە ئوراڕتییەکانەوە نابینرێت، بەڵام دیمەنی هەندێک خواوەندەکانی جەنگ لەسەر قەڵغانی ئەنزاف دەبینرێت تەوریان بەدەستە بەرەو مەیدانی جەنگ دەڕۆن، (دەڕواندرێتە (بەشی سێیەم، تەوەری یەکەم، قەڵغان وێنەی ژمارە ٧٢)، لەو ڕوانگەیەوە دەتوانین بڵێین، تەور یەکێک بووە لەو چەکانەی زۆر کەم لەلایەن جەنگاوەرانی ئوراڕتی بەکارهێنراوە[٣٥]، هەروەها لەگەڵ ئەوەشدا لەدیمەنە نەخشێنراوەکانی کێڵەکانی هەکاریدا، هەندێک کەس تەوریان هەڵگرتووە، وا پێی دەچێت وەک ئامێری جەنگ بەکارهاتبێت، چونکە شانبەشانی ڕم و خەنجەرە، هەندێک وای بۆ دەچن مانای هێمای دەسەڵات بێت (Piller, (2012), 46, note. 3)

پێدەچێت تەورهێمای هێزی خاوەنەکەی نیشان بدات بەبەڵگەی ئەوەی لە یەکێک لە پەیکەرەکانی مجێسیردا تەوری بەدەستەوەیە، لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت تەوری دەستی یەکێک بووە لە چەکە سەرەکییەکانی سکیثییەکان و لە هونەری سەردەمی ئاسن لە زاگرۆس و ئێران و قەوقاز وێناکراوە (Marf, 2016, 373) .

مارف پێی وایە **"مێژووی پەیکەرەکانی هەکاری دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی یەکەمی ئاسن، بۆیە دەتوانین چاوەڕوانی هەمان نەریت یان هاوشێوەی دروستکردنی ئەم پەیکەرانە لە شانشینی دراوسێی ئوکو (هەکاری) و موصاصیر (سیدەکان- برادۆست) لە شانشینی دراوسێ بکەین "** (Marf, 2016, 374, note. 2516).

---

[٣٥] تەور وەک چەکێکی سەرەکی لە شەڕکردن لە مێسۆپۆتامیا (سومەری و ئەکەدی) بەکارهاتووە ، تا کەوان جێگەی گرتوەتەوە و ئەمەش هۆکاری نەبوونی وێنەی جەنگاوەرانی ئاشوری بە چەکی تەور ڕووندەکاتەوە لە زوربەی نەخشە هەڵکەنراوەکان (عبداللە ،١٩٧٧، ١٩٤)

تیروکەوان

تیردان ئەو شوێنەیە تیرەکەی تیایدا هەڵدەگیرێت، ڕەنگە دروستکردنی دوای بەکار هێنانی تیرو کەوان هاتبێت (عبدالله، ١٩٧٧،٢٨٤). تیردانی ئوراڕتی بۆ دوو بەش دابەش دەکرێت، یەکەمیان باریکەو تیرهاوێژەکان لەپشتی دەکەن، دووەمیان لە یەکەمیان فراوانترە ولەسەر گالیسکەکان جێگیردەکران (Seidl, 2004, 89). تیردانەکان لە پلێتێکی کانزایی درێژ و باریک پێکهاتوون، بەشی خوارەوەی فراوانترە و لەفرمێسک دەچێت، زۆر بە دەگمەن هەیە لاکێشەیی بێت (Seidl, 2004,89). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٥٠):

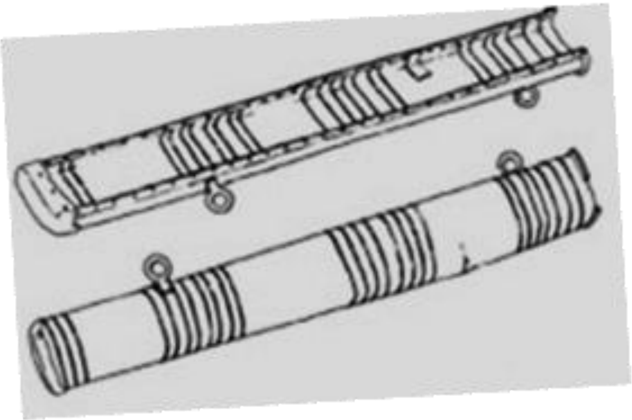

وێنەی ژمارە (٥٠): تیردانێکی برونزی لە کایالدیر دۆزراوەتەوە (وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004, 89, Abb .54) .

بەشێوەیەکی گشتی دەمی تیردانەکە کراوەیە، لێواری دەمەکەی ئەڵقەو کونی تێدایە بۆ هەڵواسینی جانتای چەرمی تایبەت بە کەوانەکە، دەتوانین ئەمە لەو دیمەنانەدا ببینین کە تیرهاوێژەکان بەبێ کەوان دەردەکەون (Seidl, 2004, 89). سیانزە تیردانی نەخشێنراو دۆزرانەوە، کۆنترینیان دەگەڕێتەوە بۆ ئیشپوینی، ئارگیشتی یەکەم، ساردوری دووەم لە کارمیر- بلور، ئارگیشتی دووەم لە ئەنزاف، و ڕوسای دووەم لە ئایانیس و توپراک قەڵا، ئەو دیمەنە نەخشێنراوانەی لەسەر تیردانەکانە هاوتای نەخشی خودەکانە هەروەها دەتوانین بڵێین هەمان دیمەنی کەژاوەی گالیسکەیە کە لە سەر پلێتێکی کانزایی دەبینرێت (Seidl, 2004 , 89) (دەڕواندرێتە وێنەی ٥١آ-ب):

وێنەی (٥١-آ) دیمەنی کەژاوەی ئەسپسوارەکان لەسەر تیردانێک نەخشێنراوە بۆ ساردوری دووەم دەگەڕێتەوە .(وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004, .90, Abb .5)

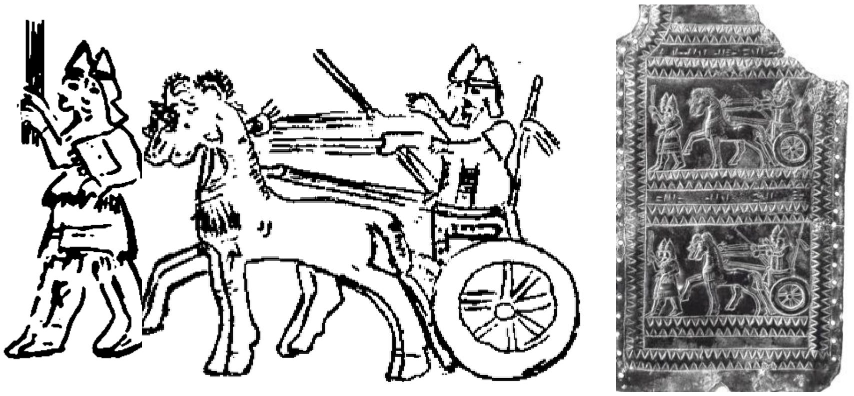

وێنەی ژمارە (٥١-ب) دیمەنی کەژاوەی گالیسکە لەسەر پلێتێکی کانزایی ،نووسینی ئارگیشتی یەکەمی لەسەرە وەرگیراوە لە ,Merhav)
(1991), 63, fig.2) ، هێلکاری: کاری توێژەر

لەکاتێکدا کانزا مادەیەکی پەسەندکراوبوو بۆ دروستکردنی کەرەستەی سەربازی لای ئورارتییەکان لەناویاندا تیردان، ئاشورییەکان زۆر بە دەگمەن کانزایان بەکارهێناوە بۆ دروستکردنی تیردان، بەهۆی کەمی ماددەی کانزا و کێشەکەشی، ئەگەر بەکاریشیان هێنا بێ تەنیا بۆ ڕازاندنەوەی تیردانەکان نەبووە بەڵکو بۆ بەهێزکردنی بووە (عبداللە، ١٩٧٧، ٢٨٦) .

تیروکەوان کاریگەرترین چەکی سوپا بوو، بەو پێیەی تیرهاوێژەکان لە هەزارەی یەکەمی پێش زایینەوە یەکەیەکی بنەڕەتییان لە پێکهاتەی سەربازی ئورارتی بەبێ جیاوازی پێکدەهێنا، ئەم چەکە بە ئاسانی و بە کەرەستەی هەرزانی وەک دار و قامیش دروستدەکرا لەگەڵ سەرێکی کانزایی بچووک .(Baştürk& Konakçi, (2009), 184)

تیر بە یەکێک لە کەرەستەکانی کەوان دادەنرێت، بڕوا وایە لە سەردەمانی زوودا لە پێش کەوان بەکارهاتووە و وەک ڕم بە دەست فڕێدراوە (عبداللە، ١٩٧٧، ٢٨٩). تیرەکان لە دوو بەش پێکهاتبوون، تیغەکان بەزۆری ئاسن یان برونز بوون و دەسکەکانیان لە دار یان قامیش دروستکرابوون (Biber, 2011, 240). لە ڕێگەی ئەو دیمەنانەی لەسەر پشتێنەکان وێنە کراون بۆمان دەردەکەوێت، ئورارتییەکان تیریان بەکارهێناوە کۆتاییەکەی پەڕداربووە، واتە پەڕەکان بەشێکی گرنگی تیری ئورارتی بوون، هەروەها دانانی پەڕ لەکۆتایی تیرەکان سوودێکی زۆری هەبووە بۆ هاوسەنگراگرتن و یارمەتیدەر بووە بۆ ئەوەی بە ئاراستەیەکی تەواو بەرەو ئامانجەکەی بڕوات وکێشی هەوا کە کەم بکاتەوە. (دەڕواندرێتە وێنەی ٥٢)

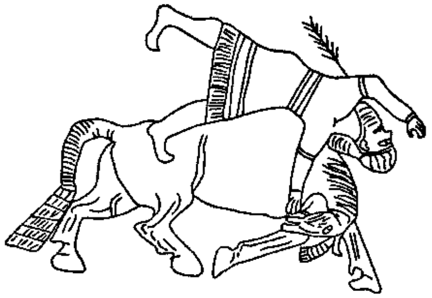

وێنەی (٥٢) دیمەنی جەنگاوەرێک لەسەر پشتێنێکی برونزی، لە ئەسپەکەیەوە کەوتۆتە خوارەوە دوای ئەوەی تیرێکی ئورارتی بەرکەوتووە. مۆزەخانەی Rezan Has.(وەرگیراوە لە: (Çavuşoğlu, 2014, 157, Vl .6) .

ئەگەر بەراوردی لەنێوان تیری ئوراڕتی و ئاشوریدا بکەین بۆمان دەردەکەوێت شێوازی پەڕەکان لە کۆتایی تیرەکە تا ڕادەیەک جیاوازە لەو تیرانەی مێژووەکەی بۆ سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم دەگەڕێتەوە، کە چڕتر دەردەکەوێت و هیچ بۆشاییەک لە نێوانیاندا نییە وەک تیری ئوراڕتو (دەڕواندرێتە (عبدالله، ١٩٧٧، ٣٣٥ ، لوح ١٣، أ).

جەنگاوەرانی ئوراڕتی کە تایبەتمەند بوون بە تیرهاویشتن بە چەند شێوەیەکی جیاواز دەردەکەون، یان تیرهاوێژەکە چەماوەتەوەو لەسەر ئەژنۆیەتی، یان لەسەر گالیسکە وەستاوەو تیروکەوانی بەکارهێناوە، هەندێک جاریش هەندێکیان دوو تیریان بە دەستێک هەڵگرتووە، تیردانەکان یان بەپشت هەڵدەگیران یان بەپشتێنەکانەوە هەڵدەواسران (Konakçi, Baştürk, 2009, 184). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٥٣)

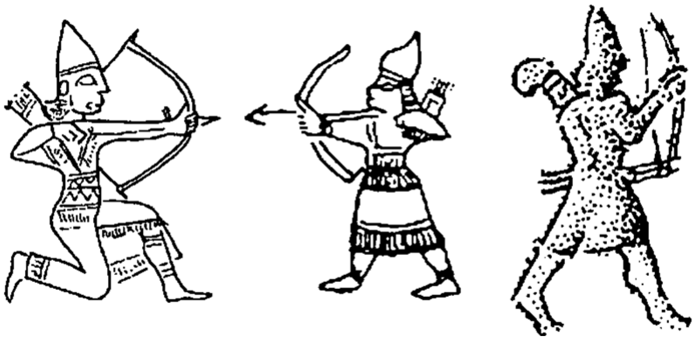

وێنەی ژمارە (٥٣): سێ شێوازی جیاوازی جەنگاوەرانی تیرهاوێژ لە دیمەنە وێنەکراوەکانی سەر پشتێنە ئوراڕتییەکان. (وەرگیراوە لە: (Konakçi & Baştürk, (2009), 185, fig. 20 ,21 ,22).

سەبارەت بە کەوانەکان، ئوراڕتییەکان کەوانەی سێگۆشەیی و چەماوەو دەرپەڕیویان بەکارهێناوە، ئەو کەوانانە لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین لە ڕۆژهەڵاتی نزیکیشدا بەکارهێنراوە (Konakçi& Baştürk, (2009), 184). دیارە تیرهاوێژی ئوراڕتی لێهاتووییەکی زۆری هەبووە لە هاویشتنیدا، تواناى خۆی لەسەر ئەسپ نیشان داوە، لە لایەکی ترەوە وێنەی دوو پیاو لەسەر پشتی دوو ئەسپ دەبینرێت، یەکێکیان تیردانی هەڵگرتووە و ئەوی تریشیان تیرەکەی هاویشتووە (Konakçi& Baştürk, (2009), 181) (دەڕواندرێتە وێنەی ٥٤)

وێنەی ژمارە (٥٤) دیمەنی جەنگاوەرانی ئوراڕتو بەسەر ئەسپەوە تیردەهاوێژن (وەرگیراوە لە: (Konakçi & Baştürk, (2009), 180, (fig.14,15)

ئەوەی دیارە لەم وێنەیەدا کە تیرهاوێژێک شێوە جلێکی لەبەردایە، پێکهاتووە لە پارچەیەک پێدەچێت دەلینگەکانی جیا بێت بەبۆچوونی ئێمە قورسە بۆ ئەسپسوار جلی درێژی ئاودامانی لەبەردابێت، وەک دیارە شاڵێکی بەشانییەوەیەتی بەشێوەی ڕاست و چەپ بە چەند هێڵێک ڕازاونەتەوە کە پێدەچێت ڕیشو بن.

لە هەموو ناوچە ئورارتییەکان سەرە تیری زۆر دۆزراوەتەوە، بەڵام نموونە تیرە نووسراوکان، لە دوو شوێنەوە هاتوون، کارمیر-بلور و چاوش تەپە (Seidl, 2004, 91). یەکێک لەو نموونانەی کارمیر-بلور مێژووەکەی بۆ ئارگیشتی یەکەم دەگەڕێتەوە، لەناو کۆمەڵێک چەک و کەل و پەلی دیکەدا دۆزرایەوە، هەروەها ٢٠ تیری دیکەی سەردەمی ئورارتی و سکیثی دۆزرایەوە (Seidl, 2004, 91) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٥٥).

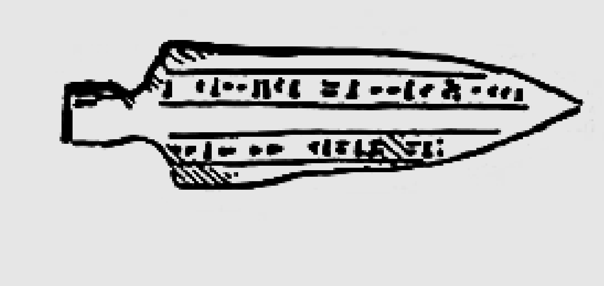

وێنەی ژمارە (٥٥) : سەری تیرێک، نووسینێکی دیاری بە ڕێنووسی مێخی و زمانی ئورارتی لەسەر نووسراوە، سەردەمی ئارگیشتی یەکەم (وەرگیراوە لە: Seidl, 2004, 91, Abb.57. a) .

لەسەرە تیرە نووسراوەکانی تردا، دوو سەرە تیر دەبینین نووسینەکەی بۆ پاشا ساردوری دووەم دەگەڕێتەوە (Seidl, 2004, 91). (دەڕواندرێتە وێنەی ٥٦):

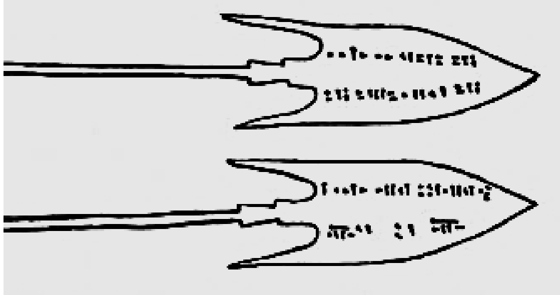

وێنەی ژمارە (٥٦) دوو تیر لە کارمیر-بلور دۆزراونەتەوە نوسینی ساردوری دووەمی لەسەرە، (وەرگیراوە لە: Seidl, 2004 ,91, Abb.57 .b)

تێبینی ئەوە دەکرێت شێوەی سەرە تیری پاشا ئارگیشتی لەو جۆرەیە کە لە گەڵا دەچێت، نووکەکەی تیژە، دووتیرەکەی سەردەمی ساردوری، بەهەمان شێوە سەرێکی تیژی هەیەو لەگەڵا دەچێت، بەڵام بەشی خوارەوەی بۆ دوو باڵ یان دوو دڕک دابەشکراوەو لە ناوەڕاستدا بە پارچەیەکی درێژ و تەنک بەیەکەوە بەستراوەتەوە. (Seidl, 2004 91). نموونەی لەم شێوەیە لە ئایانیس دۆزراوەتەوە، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی ئەم جۆرە تیرە شێوازێکی ناوخۆیی ئورارتییە (Çilingiroğlu ,2005,65). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٥٧)

وێنەی ژمارە (٥٧) :نموونەی سەری تیری دوو دڕکی، مۆزەخانەی وان، (وەرگیراوە لە: (Konakçi & Bašturk, 2009,188 fig.28)

هاوشێوەی ئەم جۆرە لە بینا سووتاوەکەی حەسەنلو و لە نێوان سەرە تیرەکانی تردا دۆزراوەتەوە (Muscarella, 1989, 28). جیاوازی نێوانیان ئەوەیە کە سەری تیری حەسەنلو سێگۆشەییە و نووکێکی تیژی هەیە کۆتاییەکەی بە گۆشەیەکی فراوانتر بۆ دوو چنگاڵ دابەش بووە. (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٥٨):

وێنەی ژمارە (٥٨) سەری تیری حەسەنلو، لە بینا سووتاوەکە دۆزراوەتەوە. (وەرگیراوە لە: (Muscarella ,1989, 28 fig .7a) .

تیرێک بە دەستی تیرهەڵگرێک لەسەر دەفری زێڕینی حەسەنلو نەخشێنراوە، سەرە تیرەکەی لە هەمان جۆرە کە پێی دەوترێت دڕکاوی، هەرچەندە جیاواز دەبینرێت لە نموونەکانی پێشووتر (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٥٩)، شایانی باسە ژمارەیەکی زۆری سەری تیری دڕکاوی لە هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکان لە مارلیک تالیش لە ئێران و ناوچەی قەوقاز دۆزراونەتەوە (Kouzeghari,(2020).

وێنەی ژمارە (٥٩) تیرهەڵگرێک لەسەر دەفرێکی زێڕینی حەسەنلو نەخشێنراوە، سەری تیرەکەی دڕکاوییە. (وەرگیراوە لە: (Porada,1965, 98,fig .63)، هێڵکاری سەرە تیرەکە، کاری توێژەر.

شایەنی باسە لەم جۆرە تیرانە کە دوو دڕکیان هەیە لەلایەن ئاشورییەکانەوە بەکارنەهێنراون، هەرچەندە لە نەمرود نموونەی لێ دۆزراوەتەوە پێدەچێت پاشماوەی لەشکرکێشە سکیثیەیەکان بێت کە هێرشیان کردە سەر وڵاتی ئاشور لە (٦١٤-٦١٢پ.ز.) (Madhloom, 1970, 61) بەڵکو جۆرێکی تریان بەکارهێناوە کە بەهەمان شێوە ئورارتییەکانیش بەکاریان هێناوە، تیغەکەی گەورەیە و بنەکەی درێژە بۆ ئەوەی بەتوندی لەناو دارەکە جێگیربێت و دەرنەچێت (عبدالله، ١٩٧٧، ٢٩٢) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٦٠):

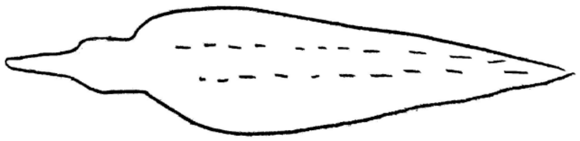

وێنەی ژمارە (٦٠) هێڵکاری سەرە تیرێکی ئاسن لەنەمرود دۆزراوەتەوە، کاری توێژەر، وەرگیراوە لە: (Madhloom, 1970, pl xxx.12).

چەندین نموونەی سەرە تیری تر لە کنەو پشکنینەکانی ئایانیسدا دۆزراوەتەوە، لە شێوەی گەڵا دوو لا یان سێ لای هەیە و هەندێکیان کۆتاییەکەی ئەستورە (Konakçi & Baştürk, (2009) ,188)، هەروەها ١٤٠٧ تیری لەئێسک دروستکراو لە یۆنجا تەپە Yoncatepe دۆزرایەوە، دەبێت ئەوەش لەبەرچاو بگیرێت کە لەوانەیە سەرە تیری لەدار یان قامیش دروستکراویش هەبوو بێت، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات و کەشوهەواوە لەناوچوون (Baştürk & Konakçi, 2009),189).

دۆزینەوەی سەرە تیری ئاسن لە شێوەی گەڵا، لە ناوچە شوێنەوارییە ئورارتییەکانی وەک ئایانیس، چاوەش تەپە، یوکاری ئەنزاف، تۆپراک قەڵا، کارمیر- بلور و قەڵای وان و ئارین-بێرد، ئاماژەیە بۆ بەکارهێنانی بەربڵاوی ئاسن لەلایەن ئورارتییە لێهاتووەکانەوەو دەوڵەت سەرپەرشتیاری سەرەکی کانزاکاری ئاسنی کردووە (Çifçi, 2014,110).

لەناو ئەو تیرانەی کە لە ڕێگەی نائاسایی دەست کەوتوون، ٢٠ تیری برونزی هەن بە تەکنیکی قاڵب دروستکراون، بەسەر چوار گروپدا دابەش دەکرێن، یەکەمیان بریتییە لە سەرە تیرێکی دوو باڵی گرنجدار کۆتاییەکەی لولەیەکی ناو بەتاڵە کونێکی تێدایە بۆ بەستنەوەی بەدارەکە لەرێگەی مێخەوە، دووەمیان دوو باڵە کۆتاییەکەی لوولەیەکی ناو بەتاڵە دەلینگێکی پێوەیە. (Ayakan & Ekinci, 2018, 172). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٦١) :

وێنەی ژمارە (٦١): نموونەی سەرە تیرەکانی جۆری یەکەم و دووەم. (وەرگیراوە لە: (Ayakan & Ekinci,2018,176,fig 1:3) هێڵکاری کاری توێژەر:

سێیەمیان سەرە تیری سێ باڵ کۆتاییەکەی لوولەیەکی ناو بەتاڵە دەلینگێکی پێوەیە، چوارەمیان سەری تیری سێ باڵی بێ لێوارە، کۆتاییەکەی لوولەیەکی ناو بەتاڵە (Ayakan & Ekinci, 2018, 172) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٦٢):

وێنەی ژمارە (٦٢) دوو نموونەی سەرە تیری جۆری سێیەم و چوارەم (وەرگیراوە لە: (Ayakan & Ekinci ,(2018),177,80 fig .5,17)
هێڵکاری: کاری توێژەر

نموونەی لەم جۆرانە لە ئایانیس دۆزراوەتەوە ، ناتوانرێت بە تەنها بگەڕێنرێنەوە بۆ سکیثییەکان، وەک هەندێک پێشنیاریان کردووە، چونکە ئەم نموونانە لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن لەلایەن ئورراتییەکان، کیممێرییەکان، سکیثییەکان و مادەکانەوە بەکارهاتوون (Çilingiroğlu, 2005, 65) .

بە پشت بەستن بەو بەڵگانەی لەبەردەستە مێژووی ئەم سەرە تیرانە بۆ سەردەمی ڕوسای کوڕی ئارگیشتی دەگەڕێتەوە، دەتوانرێت بڵێین بۆ جەنگ و ڕاوکردن و تەنانەت بۆ مەبەستی قوربانیکردنیش بەکارهێنراون (Ayakan & Ekinci, (2018), 173).

قەڵغان

قەڵغان لە پلێتە کانزایەک یان تەختەیەک پێکدێت، بەهۆی دەسکێکەوە بەدەست دەگیرێت، کە لە بۆشایی ناوەوەی قەڵغانەکەدایە، مەبەست لە بەکارهێنانی بریتییە لە پاراستنی جەنگاوەران لە چەکی دوژمن لەکاتی پێکدادانی نزیکدا، یان پاراستنی لە هاوێژراوەکانی دوژمن، وەک تیر بەردی قۆچەقانی. (عبدالله، ۱۹۷۷ ، ۲۷۱).

سەرچاوەی زانیارییەکانمان لەسەر قەڵغانی ئورارتی پشت بە سێ بەڵگە دەبەستێ، وێنەیی، نووسین و شوێنەواریی ، سەرەتا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین، زاراوەی ئورارتی ئاشێ *aše* ئاماژەیە بە وشەی قەڵغان، لە دەقی پاشای ئورارتی ئارگیشتی یەکەمدا هاتووە (CTU V, 379)

m ar-gi-iš-ti-[ni]-i ú-ri-iš-ḫu-si-ni-e-i
m mì-nu-ú-a-ḫi-ni-i i-ni a-še

"ئەم قەڵغانە هی گەنجینەی ئارگیشتی کوڕی مێنوایە"

بۆ یەکەمجار قەڵغانی ئورارتی لە هەڵکەنراوە بەرجەستەکانی سەر دەروازە برونزییەکانی بالاوات دەرکەوت، کە لەشکرکێشی شالمانیسەری سێیەمی دژی ئورارتییەکان تیادا نەخشێنراوە، ڕووبەروو لەگەڵ دوژمنانیدا شەریان کردووەو بە ڕم و قەڵغانی بچووکی خڕ بەرگریان لەخۆیان کردووە، لێوارێکی بەرزی هەیەو ناوەڕاستەکەشی دەرتۆقیوە (Merhav, (1991), 134) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٦٣)

وێنەی ژمارە (٦٣) دیمەنی نەخشێنراوی سەر دەروازە برۆنزییەکەی بالاوات ، تیایدا شەڕی ئورارتییەکان لەگەڵ ئاشورییەکاندا بەدی دەکەین، بە قەڵغان و بە ڕم دەجەنگن، (وەرگیراوە لە: (Merhav ,(1991) , 135 fig.10).

هەروەک دەکرێت چەکی سوارەی ئورارتییەکان ببینین، قەڵغانی بچووکیان لەسەر شانیان هەڵگرتووە، ئەمەش لە چوارچێوەی نمایشە سەربازییەکاندا، کە خودە برونزییەکانی ڕازاندۆتەوە، بۆ سەردەمی ئارگیشتی یەکەم و ساردوری دووەم دەگەڕێتەوە (Merhav, (1991), 134). بەهەمان شێوە دیمەنی سوارەکان قەڵغانیان هەڵگرتووە لەسەرخودە و پشتێنەکان دووبارە دەبنەوە ، لەسەر پشتێنێکی برۆنزی دیمەنێک دەبینین گوزارشت لە سەربازانی پیادە دەکات، ڕم و قەڵغانی بچووکیان هەڵگرتووە (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٦٤)

وێنەی ژمارە (٦٤): دیمەنێک پشتێنێکی برۆنزی ڕازاندۆتەوە، سەربازە پیادە ئوراڕتییەکانی تیادا دەردەکەوێت، قەڵغانەکانیان هەڵگرتووە جا بە یەکێک لە دەستەکانیان یان لەسەر شانیان. (وەرگیراوە لە: (Kellner, (1991), 144, fig.1) .

لێرەدا پرسیارێک دروست دێتە ئاراوە، بۆچی ئەم قەڵغانانە بەو قەبارە بچووکە دروستکراون؟ ئەگەر قەبارەی ئەم قەڵغانەمان ڕەچاوکرد بەچاو چەکەکانی ترەوە، کە وێنەیان کێشراوە لەگەڵ سەربازە ئوراڕتییەکان وەک ڕم و کەوان و تیردان ، دەبینین قەبارەکە زۆر گونجاو نییە بۆ قەڵغانەکە، دەبوو قەبارەیەکی گەورەتری هەبێت، هەروەها بە بەراورد لەگەڵ قەبارەی ئەو قەڵغانە گەورانەی سەربازە ئاشوورییەکان هەڵیانگرتووە، بۆ نموونە (عبدالله) سەبارەت بە قەڵغانە ئاشوورییە قەبارە بچوکەکان دەڵێت: ''ئەرکی قەڵغانە بچوکەکان سەربازەکان هەڵیانگرتووە، لەسەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم و شالمانیسەری سێیەم بۆ ئەوە دروستکراوە کە دەموچاویان بپارێزێت'' (عبدالله، ١٩٧٧، ٢٠٢) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٦٥)

وێنەی ژمارە (٦٥) سێ سەربازی ئاشوری لەسەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم، یەکێکیان قەڵغانێکی بچووکی هەڵگرتووە.
(وەرگیراوە لە: (عبدالله ،١٩٧٧، ٣٧٦ لوح ٥٥ ب).

لەبارەی قەڵغانی بچووکەوە بە ڕەچاوکردنی بچووکی قەبارەکەی بە پێوانەکردن و بەراوردکردنی بە قەبارەی قەڵغانی ئاشوری، هەر لە بچوک هەتا گەورە سەربازە ئاشورییەکان لە سەردەمە جیاوازەکاندا هەڵیانگرتوون، بۆ نموونە لەو دیمەنەدا تیرهاوێژەکە دەپارێزێت، لە دیمەنێکی تردا دەبینین سەربازێکی ئاشوری قەڵغانێکی قەبارە گەورەی هەڵگرتووە بۆ سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم دەگەڕێتەوە. (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٦٦)

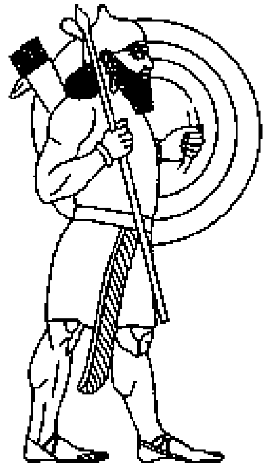

وێنەی ژمارە (٦٦): دیمەنی سەربازێکی ئاشوری سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم قەڵغانێکی گەورەی هەڵگرتووە. (وەرگیراوە لە: Dezső, 2012,309, 24.80)

ئێمە ناتوانین هەمان شت سەبارەت بە جەنگاوەرە ئورارتییەکان بڵێین، بە لەبەرچاوگرتنی نەبوونی نموونەی وێنەیی، کە جەنگاوەرە ئورارتییەکان قەڵغانی گەورەیان تیا هەڵگرتبێت، چونکە قەڵغانەکان وا دەردەکەون کە سوکن. بە لەبەرچاوگرتنی ئاسانی هەڵگرتنی بە دەست، هەروەک لە دیمەنەکەی سەرەوەدا دەردەکەوێت، لەم بارەدا دەتوانین بگەڕێینەوە بۆ بەڵگە شوێنەوارییەکان بۆ گەیشتن بە ڕاستییەکی هاوشێوە سەبارەت بە قەڵغانی ئورارتی، ناوچە شوێنەوارییەکان لە ئاڵتین-تەپە و کایالیدێرێ Kayalidere ئەوە ڕوون دەکەنەوە، کە قەڵغانە قەراغ پانەکان و ناوەڕاست دەرتۆقیوەکان، تیرەکەی لەنێوان ٦٠سم دا یە دەکرێت نموونەیەکی زیندوو بێت بۆ ئەو قەڵغانانەی کەخۆی دەبینێتەوە لە نموونە وێنەییەکەی پێشوو (Merhav, 135, (1991))، لە هەمان کاتدا ناتوانین بڵێین، قەڵغانە بچوکەکان تەنها بۆ پاراستنی دەموچاو دروستکراون، سەبارەت بەوەی بە ئورارتییەکانە، ئەگەر ئەوەمان بە هەند وەرگرت کە (عبدالله) ئاماژەی بۆ دەکا سەبارەت بە قەڵغانی بچوکی ئاشوری، لەبەر ئەوەی وەک ئەوەی زانراوە ئەرکی بنچینەیی قەڵغان بریتییە لە پاراستنی هەڵگرەکەی لە هاوێژراوەکان وەک تیر یان هەر هێرشێک ڕووبەڕووی دەبێتەوە لەلایەنی بەرامبەرەوە، جا جیاوازی نییە بە ڕم بێت یان بە شمشێر یان هەر چەکێکی تر بێت، هەتا ئەگەر تایبەتمەندێتیش هەبێت لە جۆری قەڵغاندا، چونکە جەنگ پێویستی بەو تایبەتمەندییانە هەیە، لەگەڵ ئەوەشدا ناتوانین بڵێیین کە ئورارتییەکان تایبەتمەندێتیان هەبووە لە جۆری قەڵغانەکاندا، لە ڕاستییدا قورسە بگەین بەو بڕوایە، بە لەبەرچاوگرتنی نەبوونی دیمەن و وێنەی هونەریی سەربازەکانی تیادا دەرکەوتبێت قەڵغانی گەورەیان هەڵگرتبێت، جگە لەوەی دەرکەوتووە لە دیمەنەکەی پەرستگای موصاصیر، هەروەک دەکرێت بڵێیین سروشتی جوگرافی هەڵدێر و سەرەولێژی ئەو شوێنەی جەنگی تیا کراوە ڕەنگە ئەوەی سەپاندبێت، قەڵغانی قەبارە گونجاو بەکاربێنن، بەجۆرێک کە جوڵەی هەڵگرەکەی ئاسان بکات.

ئەگەر بە قوڵی و بەباشی بڕوانینە کاروانی سەربازان یان جەنگاوەران، دەبینیین لەناو قەڵغانەکاندا قەڵغانی تیادایە لەسەر لا وێنەی کێشراوە، لەوانە قەڵغانێکە قۆقزیەکی ناوەندێتی هەیە، هەروەها قەڵغانێکی قۆقزی کە وەک ددانداردەردەکەوێت (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٤٩)، هەروەها لە پشتێنێکی برونزییدا دیمەنی بوونەوەری ئەفسانەیی دەبینین، کە قەڵغانی ددانداریان هەڵگرتووە (دەڕوانرێتە (Kellner, (1991),156, fig.14.

جێی ئاماژەیە قەڵغانەکان جا نوک تیژ بن یان ددان‌دار بن، دەرتۆقیوییەکی تیژیان هەبێت یان تەنانەت ئەوانەش لە ناوەڕاستەکەیاندا سەرە شێرێکی بەرجەستە و دەرتۆقیویان هەیە، کە دواتر باسی دەکەین، هەموویان بەشێوازێک دروستکراون، سوود بە جەنگاوەر دەگەیەنێت یان خزمەتی دەکات، بە جۆرێک ئەو دەرتۆقیوییە تیژانە یارمەتی جەنگاوەر دەدات، زۆرترین ئازار بە دوژمن بگەیێنێت بەتایبەتی لە پێکدادانە نزیکەکاندا. پێدەچێت جەنگاوەرە ئوڕارتییەکان قەڵغانی ددانداریان بەکارهێنابێت، چونکە لە دواوەی یەکێک لە گالیسکە جەنگییەکاندا دەرکەوتووە کە لەسەر خودەیەکی بڕۆنزی هەڵکەنراوە، ئەمەش ئاماژەیە ئاشورییەکان لە سەدەی نۆیەمی پ.ز کاریگەری بەهێزیان لەسەر ئوڕارتییەکان هەبووە. ,(Özgen ,(1983) (118) (دەڕواندرێتە شێوەی ژمارە ٦٧):

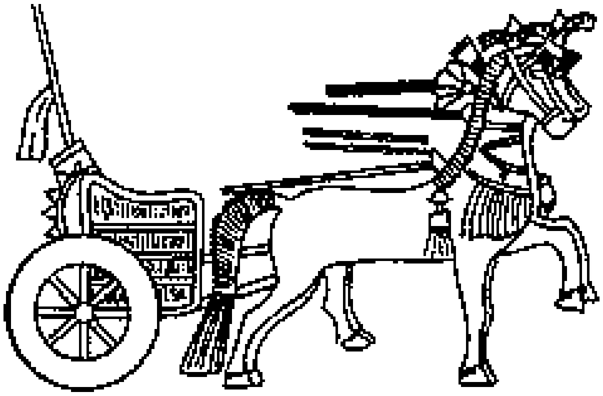

وێنەی ژمارە (٦٧) دیمەنی گالیسکەیەکی جەنگی ئوڕارتی، لە بەشی دواوەی قەڵغانی ددان‌دار دەبینین. (وەرگیراوە لە: Özgen 1983 : 128 fig.1).

بۆ یەکەمجار نموونەی قەڵغانی ددانداری هەڵواسراو لەبەشی دواوەی گالیسکەی ئاشوری لەسەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم دەرکەوت، هەروەک لە دیمەنێکدا دەیبینین، کە یەکێک لە سەربازە ئاشورییەکان قەڵغانێکی ددانداری هەڵگرتووە، کە لە ناوەندەکەیدا سەرەشێرێک بەرجەستە بووە، لەوانەیە بەمەبەستی پاراستنی دەموچاو بێت لە هەر هاوێژراوێک وەک ئەوەی، کە لە ڕابردوودا ئاماژەی پێدرا. (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٦٨)

وێنەی ژمارە (٦٨): دیمەنی گالیسکەیەکی ئاشورناسرپالی دووەم، کە دوو قەڵغانی ددانداری تیادا دەردەکەوێت، یەکەمیان بەدەستی جەنگاوەرەکەوەیە کە لەسەر عەرەبانەکەیە، دووەمیان بە سندوقی دواوەی عەرەبانەکەوە هەڵواسراوە. (وەرگیراوە لە: Dezső , 2012, 265, pl. 12.23).

پێدەچێت قەڵغانی ددان‌دار بۆ هێرشبردن بەکارهاتبێت، هەروەها دیمەنی سەرەشێری بەرجەستە بۆئەوەی ترس بخاتە دڵ و کاریگەری لە دەروونی دوژمن بکات (عبدالله، ١٩٧٧، ٣٥٩ . لوح ٣٧ . شكل د ,هـ).

وەک دیارە بەکارهێنانی قەڵغانی ددان‌دار لەسەردەمی شالمانیسەری سێیەمدا بڵاوبووە، دەبینین سەربازێک ئەم جۆرە قەڵغانەی هەڵگرتووە، لە دیمەنێکدا لەسەر توڵی بڕونزی دەروازەی بالاوات. (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٦٩)

وێنەی (٦٩) دیمەنی سەربازێکی ئاشوری کە بەدەستەکانی قەڵغانێکی ددانداری هەڵگرتووە، بالاوات شالمانیسەری سێیەم.
وەرگیراوە لە: (Cifarelli, Mollazadeh & Binandeh., 2018, 8, fig. 10). هێڵکاری : کاری توێژەر .

قەڵغانەکان یەکێکن لەو کەلوپەلە جەنگییانەی سارگۆنی دووەم لە هێرشی هەشتەمی لەساڵی (٧١٤ پ.ز)دا بۆ سەر هەرێمەکانی سنووری ئورارتو دەستیکەوتووە، بەتایبەتی لەکاتی تاڵانکردنی پەرستگای موصاصیر، سارگۆن باسی بە تاڵانبردنی شەش قەڵغانی لە ئاڵتون دروستکراوی کردووە ، هەروەها باس لەوە دەکات، کە ١٢ قەڵغانی زیویشی بردووە، لێوارەکانی بە سەری ئەژدیها و شێر و گای کێوی ڕازێندرابووە (ARAB II, 173).

لە هەمان دەق هاتووە ، (٢٥٢١٢) قەڵغانی بڕونزی، لە جۆری گەورە و بچووک بە تاڵان بردووە . (ARAB II, 173) گومانی تیا نییە، قەڵغانی گەورە بە سروشتی خۆی کێشیشی قورسە، پێدەچێت لەو قەڵغانانە بێت، تایبەتکراون بە مەبەستی قوربانیکردن، لەوانەیە بچووکەکانیش واتا سووکەکان وەک ئەوانە بن، کە لە جەنگاکاندا بەکاریان هێناون، لەپاڵ ئەمەدا ئاشورییەکان هەستاون بە وێنەکێشانی دیمەنی شار و پەرستگای موصاصیر کەبەرەو ڕووی تاڵانکردن بوونەتەوە، لە چوارچێوەی هێرشی سارگۆنی دووەم لە ساڵی (٧١٤ پ. ز)، بەجۆرێک کە هەڵکەنراوەکە وردەکاری تەلاری پەرستگاکەی تیادا دەردەکەوێت، کە لەسەر سەکۆیەکە، لەگەڵ وێنەی ڕوون و ئاشکرای ڕووی پەرستگاکە، کە دەروازەی پەرستگاکەی تیادا دەردەکەوێت، لە پەناشییەوە وێنەی دوو پاسەوان هەیە، بانەکەشی لەسەر شێوەی جەمەلۆنە (Marf, (2014), 19) .

ئەوەی گرنگە باس بکرێت لەم بوارەدا دیمەنی ئەو قەڵغانانەیە، کە هەڵواسراون بە دیواری دەرەوەی پەرستگاکەوە، لە هەمان کاتدا چەند جۆر و نموونەیەکی لێ دەبینین لە بچوک و گەورە، تیایدایە کە قەڵغانی بازنەییە و قەراغەکانی بەرجەستەن، و ناوەڕاستەکەی بەرجەستەن، قەڵغانیشی تیایە کە شێوە قوچەکییە کە لەلایەن سەربازە ئاشورییەکانەوە هەڵگیراوە، هەروەها قەڵغانی قوچەکی تر، کە لە ناوەڕاستەکەیدا سەرەشێر هەیە، بەدیواری پەرستگاکەدا هەڵواسراوە، دەبینین نموونەی ئەم قەڵغانە لەلایەن سەربازێکی ئاشورییەوە هەڵگیراوە لە لای چەپی دیمەنەکەوە (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە٧٠).

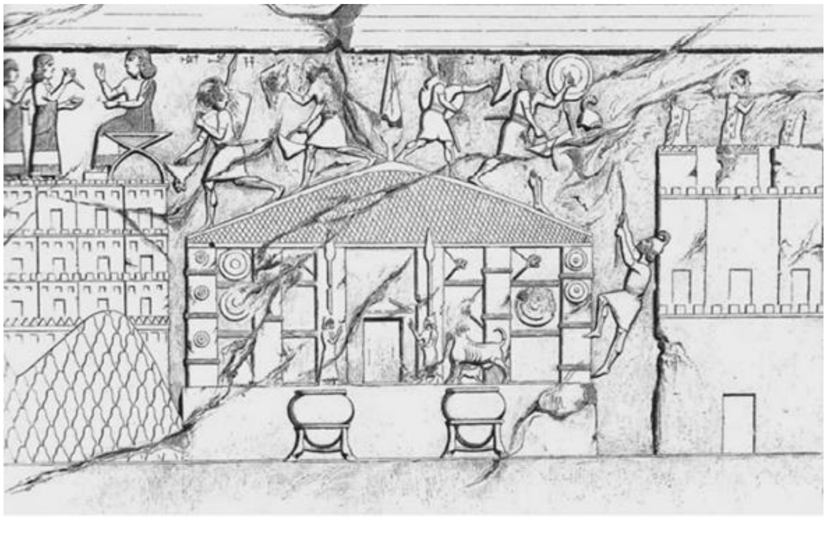

وێنەی ژمارە (٧٠): دیمەنی تاڵانکردنی پەرستگای موصاصیر کە قەڵغانە هەڵواسراوەکان بە دیواری دەرەکی پەرستگاکەوەن لەلایەن سەربازانی ئاشورییەوە تاڵان دەکرێن، ئەمەش لە وێنەیەکی هەڵکۆڵدراودا لەسەرتاشەبەردێک هەڵکۆڵراوی کۆشکی سارگۆن، خورساباد نەخشێنراوە.
(وەرگیراوە لە: (Çifçi, 2018,129, fig. 6).

ئەوەی شایانی باسە نموونەیەکی ناوازەی ئەو جۆرە قەڵغانەی سەرەشێری لە ناوەنددا هەیە، لە کنەو پشکنینەکانی قەڵای ئایانیس دۆزراوەتەوە لە ناوچەی پەرستگای تەرخانکراوە بە خواوەند خالدی (Batmaz, (2013) ,243) (دەڕواندرێتە وێنەی ٧١ آ-ب)

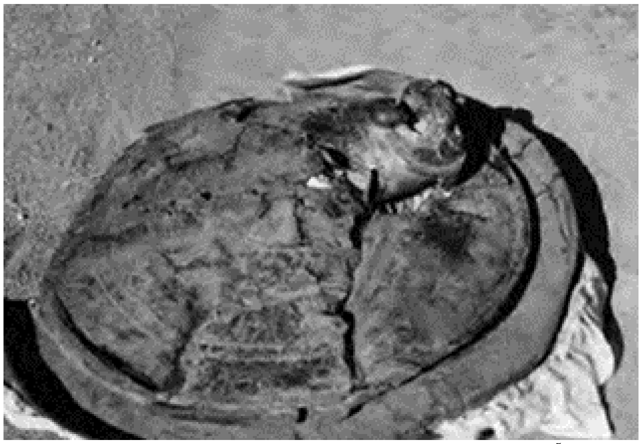

آ

ب

وێنەی (٧١-آ) قەڵغانێکی ئوراڕتی لە ناوەڕاستەکەیدا سەری شێرێک بەرجەستە بووە، لە پەرستگای ئایانیس دۆزراوەتەوە.
(وەرگیراوە لە: (Batmaz, (2013) ,250, fig. 8). ب دیمەنێکی گریمانەیی قەڵغانی سەرە شێرەکە (وەرگیراوە لە :(Batmaz, (2013) ,252, fig. 15).

قەڵغانەکە شێوە قوچەکییە، تیرەکەی دەگاتە (١٠٠سم) ئەستورییەکەشی (٣سم)، سەرەشێری لە ناوەڕاستەکەیدا بۆ زیادکراوە، کێشەی (٥.١کغم)، بەڵام شوێنی لە پەرستگاکەدا پێگە ئایینییەکەی ڕوون دەکاتەوە، نووسراوە مێخییە هەڵکەندراوەکانی سەری ئاماژە بەوە دەکەن، کە پێکهاتوون لە دوو دێڕ لەسەر درێژایی قەراغە پانەکانیدێڕی یەکەم گوزارشتە لەسەر ئەوەی ئەم قەڵغانە تەرخانکراوە، لەلایەن ڕوسای کوڕی ئارگیشتی بۆ خواوەند خالدی (Batmaz, (2013) ,246). لە دێڕی دووەم ڕوسا دەڵێت: " **ڕوسا دەڵێت: ئەوەی ئەم قەڵغانە دەبات، ئەوەی فڕێی دەدات(؟)، ئەوەی [...] ئاو دەدات، ئەوەی خۆڵ فڕێ دەداتە سەر ئاگر لەسەر زەوی، ئەوەی ناوی من دەسڕێتەوە و ناوەکەی دادەنێت، خودا خاڵدی لەناوی ببات ئەو و تۆوەکەی و تۆوی تۆوەکەی لە ژێر خۆر(ڕووناکی)دا** "(Çilingiroğlu, (2012), 305) .
قەبارەی قەڵغانە هەڵواسراوەکان بە پایەکانی پەرستگای موصاصیرەوە وەک قەڵغانە بڕونزییە ئوراڕتییەکان دەبێت، کە لێکۆڵکاری بۆ کراوە، واش گریمانە کراوە ئەستوری پایەکان زیاتر لە مەترێک بێت (Marf, 2016, 299).
ئەو قەڵغانانەی لە ناوەڕاستەکەیاندا سەرەشێر هەیە، تەنها لای ئوراڕتییەکان دەرنەکەوتوون، بەڵکو لە هونەری هیتییە نوێیەکان و هونەری ئاشوری نوێدا هاوشێوەیان هەن (Batmaz, (2013) ,243)، هەروەک دەکرێت چەند نموونەیەک ببینین وەک ئەوەی لە پێشتردا ئاماژەمان پێدا، جا یان هەڵواسراون بەدوای عەرەبانەکانەوە یان بە سەربازەکانی سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم و شالمانیسەری سێیەم بووە، هەروەها لە نموونەی کریتیدا بە باشی ناسراوە کە پێدەچێت لە ئوراڕتی وەرگیرابێت (Azarpay, 1968 ,23).

ئوڕارتییەکان گرنگییان بە ڕازاندنەوەی قەڵغانەکان داوەو هەندێک لە قەڵغانەکان نەخشێنراون، نووسینی دیاری و پێشکەشکردن لەلایەن پاشایانەوە بۆ خواوەند خالدی، بەجۆرێک ژمارەیەک قەڵغان دۆزراونەتەوە نەخشدارن لەشوێنی جیاوازی ئوڕارتیدا، پێدەچێت دێرینترینیان ئەو قەڵغانە بێت، لە ژوورێکی نزیکی پەرستگای خالدیدا لە ئەنزاف دۆزراوەتەوە، قەڵغانەکە نووسینێکی لەسەر دەردەکەوێت ئەوە ڕووندەکاتەوە، ئەو قەڵغانە لەلایەن ئیشپوینی و مێنواوە تایبەتکراوە بە خواوەند خالدییەوە (Roaf, (2012), 364)، لە نووسینی (CTU IV: B3-1)دا هاتووە:

"بۆ خالدی (ئەوان) بەڕێز ئیشپوینی کوڕی ساردوری، مێنوای کوڕی بۆشاییەکی گەورە (پاشان نازناو)...بەڕێز] شاری توشبا". نەخشەکە گوزارشتە لە وێنەی کاروانێک لە خواوەندەکانی ئوڕارتی، لەسەر ئاژەڵی جیاواز ڕاوەستاون بەرەو دیمەنی جەنگ دەڕۆن (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٧٢):

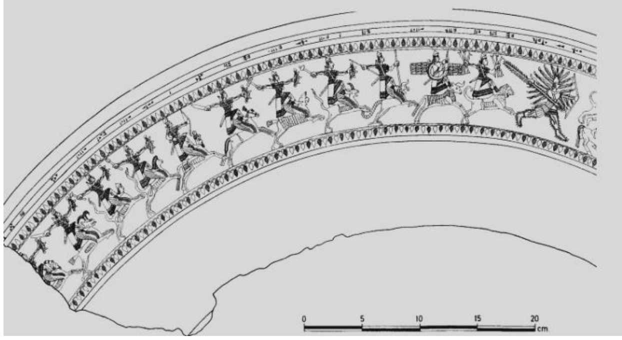

وێنەی ژمارە (٧٢): دیمەنی هەڵکەندراو لەسەر قەڵغانی ئەنزاف، گوزارشتە لەکەژاوەی ڕۆیشتنی کاروانێک لە خواوەندەکانی ئوڕارتی، کە هێرشدەکەنە سەر دوژمنێکی تێکشکێنراوە. (وەرگیراوە لە : (Kroll, et al., (2012), 30, fig. 01.14)، هێڵکاری چوارەم خواوەند کە ڕم وشمشێری دوو تیغی هەڵگرتووە، کاری توێژەر

ئەوەی جێگەی باسکردنە خواوەندەکان بەبێ ڕیش دەردەکەون،[٣٦] خودەی شاخداریان لەسەرە، خواوەندێک سەرکاروانیانە، خودەیەکی قوچەکی لەسەردایە بڵێسەی ئاگر لە لایەوە دەدرەوشێتەوە، ڕمێکی هەڵگرتووە کە گڕدارە، لەبەرئەوەی قەڵغانەکە تەرخانکراوە بۆ خالدی، گریمانەی ئەوە دەکرێت ئەو خواوەندە خواوەند خالدی بێت (Kroll,et al ., (2012),30). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٧٣):

---

[٣٦] لە وێنەکانەوە بۆمان دەردەکەوێت زۆربەی پیاوی ئوڕارتی و پێشتریش خورری وەک لە مۆرە لوولەییەکان دەردەکەون بێ ڕێش و سمێڵ بوون، هەروەها لە نەخشە هەڵکەندراوەکانیش دەبینین وێناکردنی زۆرێک لە کەسایەتییە شاهانەییەکانی زاگرۆس بێ ڕێش و سمێل بوون، وەک نەخشەکەی گوندوک و دەربەندی بێلولەو میلەکەی پاشا ئیدی -سین، بۆ زانیاری زیاتر (دەڕوانرێتە: Ahmed, 2012, 93-94 ; مارف، ٢٠١٨، ١٥٠; Wilhelm, 1989, 114, fig.14)

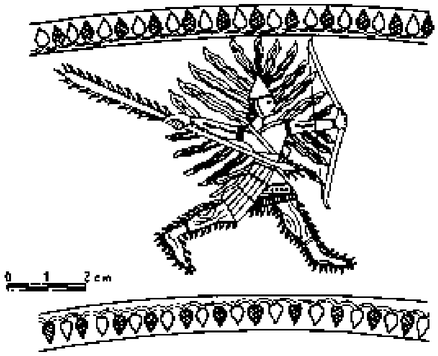

وێنەی ژمارە (٧٣) دیمەنی خواوەند خالدی لەسەر قەڵغانی ئەنزاف. وەرگیراوە لە: (Roaf, (2012) ,365, fig. 24.1)

دوای خالدی خواوەندێکی تر دێت لەسەر شێرێک وەستاوە گورزێکی هەڵگرتووە کە ئاماژەیە بۆ هەورە بروسکە، بە خواوەندی گەردەلولی تێیشیبا دادەنرێت، دوای ئەویش خواوەندێک دێت لەسەر گایەک وەستاوە بەشی سەرەوەی جەستەی دەرهێناوە و ئەڵقەیەکی باڵدار و کەوانێکی هەڵگرتووە ناسراوە بە خواوەندی خۆر شوینی (Kroll, et al., (2012),30)

دیمەنی جەنگەکە پێک دێت لە هێرشی دوو شێر و سێ باڵندە بۆ سەر سەربازانی دوژمن، لە ڕواڵەت و کەلوپەلەکانیانەوە وا دیارە ئاشوری بن، ڕمێکی درێژ دەبینین بەزمانەی ئاگرینەوە هەڵدراوەتە ناو ڕیزی دوژمنەوە، لەڕمەکەی خالدی دەچێت، ئاماژەیە خالدی خۆی هەڵیداوە (Roaf, (2012), 366) (دەڕواندرێتە وێنەی ٧٤):

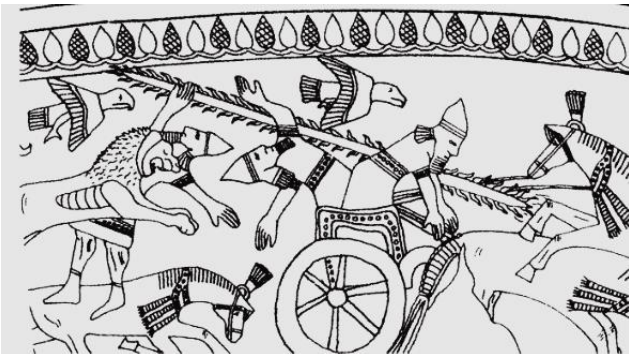

وێنەی ژمارە (٧٤) : دیمەنی تێکشکاندنی سەربازانی دوژمن لەلایەن خالدی و خواوەندەکانەوە لەسەر قەڵغانی ئەنزاف،(وەرگیراوە لە: Roaf, (2012), 366, fig 24.17) .

لە سۆنگەی لێکۆڵینەوە لە ڕووداوە نەخشێنراوەکانی سەر ئەم قەڵغانە، باتماز دەڵێت: **"هێزی خواوەند، یان پاشایەکی پیرۆز، لە ڕێگای بەکارهێنانی چەکێکی خواوەند لە جۆری (شوری šuri) کە وێنەکەی نەخشێنراوە سەرکەوتنێکی بەدەست هێناوە"** (Batmaz, (2015), 146). هەروەک دەتوانرێت بگوترێت دیمەنە نەخشێنراوەکەی سەر قەڵغانەکە پەیامێکی ئاشکرا دەگەیەنێت کە هێز و سەرکەوتن لە گۆڕەپانی جەنگی ئورارتیدا بە پلەی یەکەم بەهۆی پێشرەوی خالدی و چەکەکەیەوە بووە، بۆیە دەبینین قەڵغانەکان و تێککڕای چەکەکان بۆ ئەو تەرخانکراون.

لە نموونە پارێزراوەکانی قەڵغانە ئورارتییەکانەوە دوو جۆری بنەڕەتی دەردەکەون، قەڵغانێکی بازنەیی گەورە لە پارچە برۆنزێک دروستکراوە، جیادەکرێتەوە بە ڕووکارێکی برۆنزی گەورەی چەماوە بە شێوەیەکی یەکسان، زۆربەی کات بە ڕێکخستنێکی هونەری یەکگرتوو لەناوەندەوە ڕازێنراوەتەوە، قەڵغانێکیش لە ماددەیەک دروستکراوە کە شایستەی لەناوچوونە و بە سەرێکی قوچەکی برۆنزی ڕازێنراوەتەوە یان هەڵتۆقینێکی بازنەیی سادە یان چەماوەی هەیە (Azarpay, 1968: 22,23)، چەند نموونەیەک لە قەڵای کارمیر-بلور دۆزراوەتەوە، نووسینێکی لەسەر هەڵکەنراوە، ئەم جۆرە بۆ هەردوو سەردەمی ئارگیشتی یەکەم و ساردوری دووەم دەگەڕێتەوە (Merhav, (1991), 138). (دەڕواندرێتە وێنەی ٧٥):

وێنەی ژمارە (٧٥): چەند نموونەیەک لە قەڵغانی خاوەن سەری قوچەکی لە کارمیر- بلور دۆزراوەتەوە. (وەرگیراوە لە: Barron, (2010, 146, fig.4.6)

نموونەی یەکەمی قەڵغانە ئورارتییەکان سێ دەسکی هەیە، دەسکە گەورەکە دەکەوێتە ناوەڕاستی ماوەی نێوان ناوەند و قەراغی قەڵغانەکە، بەڵام دوو دەسکەکەی تر قەبارەیان بچوکترە، دەکەونە سەر هێڵی تەریب بە دەسکە گەورەکە، پێدەچێت پاڵپشت بێت بۆ پشتێنێک بۆ هەڵواسین بەشان و قۆڵەوە (Azarpay 1968, 23) ئەمەش جیاوازە لە دیزاینی قەڵغانەکانی نەمرود کە یەک دەسکیان هەیە (Barron, 2010,141)

لە ناوەندی شارە ئورارتییە سەرەکییەکان وەک ئارین-بێرد ئێروبونی و کارمیر-بلور، وتۆپراک-قەلا، بەناوبانگترین قەڵغانە گەورەکان دۆزراونەتەوە کە تیرەکەیان لەنێوان (٨٠-١٠٠سم) دایە، زۆربەشیان نەخشی پێشەکەشکردن بە خواوەند خالدییان لەسەرە، هەندێکیان نە ڕازێنراونەتەوە واتا قەڵغانی سادەن هەندێکی تریشیان بە چەند ڕیزێک لە گا و شێر ڕازێنراونەتەوە (Mehrav, (1991), 135-136).

نزیکەی حەڤدە قەڵغان لە کارمیر-بلور دۆزراونەتەوە، ناوی پاشاکانی ئارگیشتی یەکەم و ساردوری دووەم و ڕوسای یەکەمی لەسەر هەڵکەنراوە، لەوانەش پێنجیان نەخشدارن (Merhav, (1991), 136) ، هەمان نەخش لە خۆ دەگرن، کە لە سێ ئەڵقەی لەناوەند پێکەوە گرێدراو پێکهاتوون، بە نۆرە کاروانی شێر و گاکان لە ناو شریتێکدا لە خۆی دەگرن، زنجیرە خونچەیەکی گوڵی لۆتس بەیەکیانەوە دەبەستێتەوە (Van Loon, 1966, 116) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٧٦)

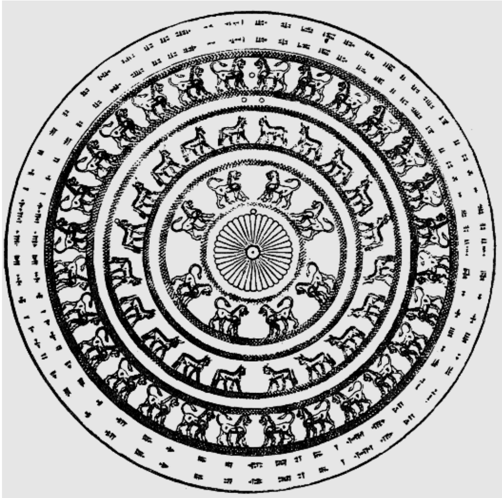

وێنەی ژمارە (٧٦): قەڵغانی ئارگیشتی یەکەم، لە کارمیر- بلور دۆزراوەتەوە. (وەرگیراوە لە: (Van loon,1966, 117, fig. 13).

سەبارەت بەم نەخشانە فان لۆن دەڵێت "**دیمەنەکان بە شێوازی ئورارتی نموونەیی وێنەکێشراون، کە سکی ئاژەڵەکان بەتەواوەتی ئاسۆیین، قاچەکانیش بە یەکسانی لە یەکتر دوورکەوتوونەتەوە لە جووتێ هاوتەریبدا لە پیتی (A) دا. سنگیشیان بەرەو پێشەوەیەو دوورن، سەریشیان بەرزە، لەگەڵ کێشانەوەی شەویلگەی سەرەوە بۆ دواوە پاڵ بە شاخی گاکەوە دەنێت بۆ پێشەوە پاشان بۆ سەرەوە** " ,Van Loon) (1966,116 زوڵفی گاکان لەسەرەوە بەرەو گەردن هاتوتە خوارەوە تا کۆتایی پشتی لەسەر شێوەی لولپێچ، سەبارەت بە کلک لەسەر شێوەی گۆشەیەکی وەستاو بە شێوەیەکی ستوونی بەرەو خوار دەچێت، بە جۆرێک بەشی خوارەوەی پێکهاتووە لە قژێکی درێژی شەپۆل لە سەرەوەش بە لولی شێوە لولپێچ کۆتایی پێدێت .(Van Loon, 1966, 117) .

قەڵغانی ساردوری دووەم و قەڵغانی ئارگیشتی یەکەم لە ڕووی پێکهاتەی نەخشەییەوە لە یەک دەچن، بەڵام جیاوازی لە ژمارەی ئاژەڵەکاندا هەیە، لێرەدا لەوانەی پێشتر زیاتر دەردەکەوێت، هەروەها ناوەندی بازنەیی بێ نەخشە لەسەر قەڵغانی ساردوری دووەم دەردەکەوێت (Azarpay, 1968, 36).

لەسەر قەڵغانی ئایانیس، کە بۆ ڕوسای دووەم کوڕی ئارگیشتی دەگەڕێتەوە، هەمان شێوازی نەخش دەبینین، لەسێ شریتی پێکەوە بەستراو لەناوەنددا پێک دێت و شریتی ناوەکی و دەرەکی، دیمەنی شێر لەخۆدەگرێت، بەڵام شریتی ناوەندی دیمەنی گاکان لەخۆدەگرێت، ئاژەڵەکان هەموویان بەرەو ناوەند دەڕۆن لە چەند خاڵێکی دیاریکراویشدا هەندێکیان ڕووبەڕووی هەندێکیان دەبنەوە (Batmaz, (2013), 245).
(دەڕواندرێتە وێنەی ٧٧)

شێوەی ژمارە (٧٧): نموونەی نەخشی قەڵغانی ڕوسای دووەم لە ئایانیس دۆزراوەتەوە.
(وەرگیراوە لە: (Batmaz, 2013, 251, fig.10)

هەروەک لە پێشتردا باسمان کرد، لە ناوەڕاستی قەڵغانەکەدا سەرەشێرێک هەیە، دەنەڕێنێت و کەڵبەکانی دیارن، قەڵغانەکە بەشێوازی قاڵبی ناو بەتاڵ دروستکراوە، بەڵام ئاژەڵەکان بە تەکنیکی دەرتۆقیو بە ئامێرێکی تیژی هەڵدڕاو دروستکراون (Batmaz, 2013,245). هەروەها لە توبراک قەڵا، نزیکەی دە قەڵغان دۆزراونەتەوە، تێکڕایان بەناوی ڕوسای سێیەمەوە، کوڕی ئەریمینا نەخشێنراون (نزیکەی ٦٢٥-٥٨٥/٦٠٩ پ.ز)، جگە لە یەک قەڵغانیان نەبێت، کە هیچی لێ نەماوەتەوە جگە لە قەراغێکی نەخشێنراو، ناوی ڕوسای دووەمی کوڕی ئارگیشتی لەسەرە (٦٤٥-٦٣٥ پ.ز.) (Merhav, (1991), 136) (دەڕواندرێتە وێنەی ٧٨)

وێنەی ژمارە (٧٨): نموونەیەکی نەخشی سەر قەڵغانی ڕوسای سێیەم (ئەریمێنا)، وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004, Taf. 14. b).

جیاوازییەکی تێبینیکراو بەدی دەکرێت لە بەراوردکردنی شێرەکانی سەر قەڵغانی ڕوسای سێیەم (ئەریمینا) لەگەڵ ڕوسای دووەم، دەبینرێن یەکەمیان جەستەیەکی نموونەیی هەیە، و کلکی بەرزە (Seidl,

(2012), 180) که کۆتایی دێت به شێوەی بازنه، قژی نێوان شانیشی پڕ و زبره، بەڵام شێرەکانی سەردەمی ڕوسای دووەم جەستەیەکی داهێزراوی وەستاوی هەیە (Seidl, 2012 ,180)، بەڵام قژەکەی لەسەر شێوەی هێڵی شەپۆلداره، که ئەمەیان جیاوازه له شێوازی شێره وێنەکێشراوەکانی پێشوو.

بۆیه دەتوانین بڵێیین ئەو ئاژەڵانەی پیشاندراون له قەڵغانی ڕوسای ئەریمێنیادا پێکدێن له نموونەی ئاژەڵەکانی سەدەی هەشتەمی پێش زایین، بەتەواوی جیاوازن له شێوازی ئاژەڵی بەرهەم هاتووی سەردەمی ڕوسای دووەم (Seidl, 2012 ,180) (دەڕواندرێته شێوەی ٧٩ ا-ب).

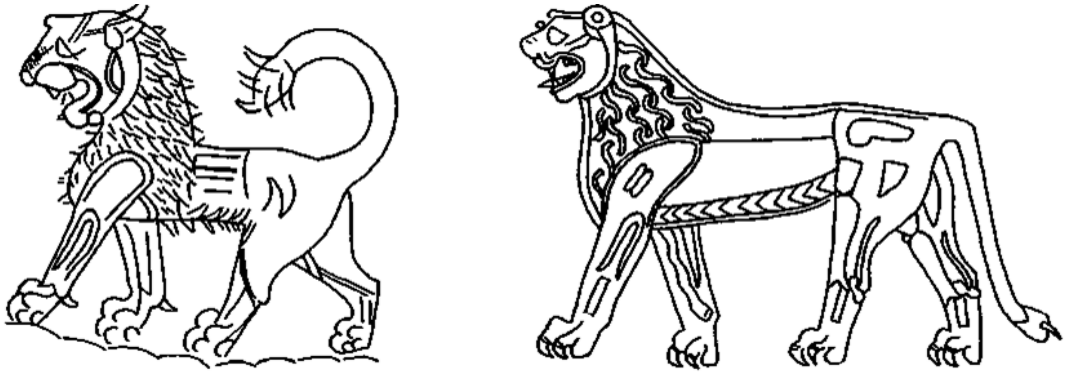

ب آ

شێوەی ژماره (٧٩ ا- دیمەنی شێرێک لەسەر قەڵغانی ئایانیس، بۆ سەردەمی ڕوسای دووەم دەگەڕێتەوە.
ب-دیمەنی شێرێک لەسەر قەڵغانی توبراک-قەڵا. بۆ سەردەمی ڕوسای سێیەم دەگەڕێتەوە.
(وەرگیراوه له: : (Seidl, 2012,179, fig 12.03 ,12.2).

بۆ ڕوونکردنەوە یان بەراوردکردنی شێوازی هونەری شێر و گاکان له سەردەمی پاشا ئورارتییەکان، (دەڕواندرێته خشتەی ژماره ٨)

خشتەی ژمارە (٨): نموونەی هێڵکاری شێر و گاکان لەهونەری سەردەمی پاشایانی ئورارتییەکانەوە: (وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004 , 123, Abb. 94) (وەرگێرانی توێژەر).

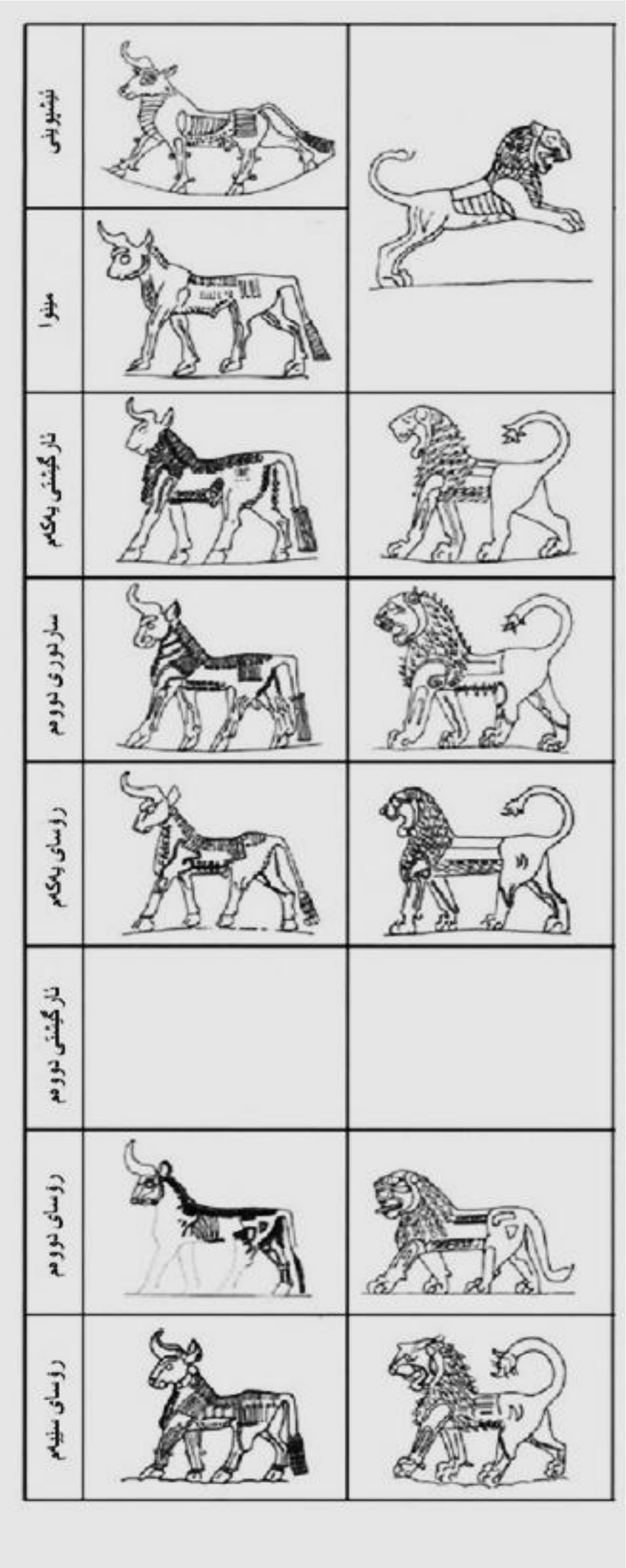

سەرەڕای ئەوەی هەندێک جیاوازی بچووک لە شێوازی وێنەی شێرەکان و گاکاندا هەیە، لەگەڵ دروستبوونی هەندێ گۆڕانکاری کەم لە نەخشە لاوەکییەکاندا، وەک گۆڕینی توخمی خونچە بۆشێوەی پێچاوپێچ و پرچ لە سەردەمە نوێیەکاندا، لەپاڵ گۆڕینی گوڵی تاک لە ناوەنددا بە گوڵی سێ پەلکی (Merhav, 137 ,(1991) ، دەتوانرێت بگوترێت قەڵغانی نەخشدار بەهەموو وردەکاریەکانییەوە، ئەوەی لە ماوەی ١٤٠ ساڵدا بەرهەمهاتوون، پارێزەری هونەری ڕەسەنی ئورارتی بوون (Merhav, (1991) 137) . ، نەخشەکانیش بەتەواوەتی بەستراوەتەوە بە هونەری تێکڕای کەلوپەلە برونزییەکانی ترەوە، جیاوازییەکەش لە چوارچێوەی ڕۆحی سەردەمەوە دەبێت کە شێوەیەک بەسەر شێوەیەکی تردا بەباش دەزانێت و پانتاییەکی دیاریکراوی بۆ دادەنێت. بۆ ناسینی شێوە و توخمە نەخشێنراوەکانی سەر کەلوپەلە برونزییەکانی ئورارتی، لەوانەش قەڵغانە ئورارتییەکان (دەڕواندرێتە خشتەی ژمارە ٩)

خشتەی ژمارە (٩): شێوەو توخمە نەخشێنراوەکانی سەر کەلوپەلە برونزییەکانی سەردەمی پاشا ئورارتییەکان ڕووندەکاتەوە. (وەرگێرانی: توێژەربە دەستکارییەوە، (وەرگیراوە لە :Roaf, (2012) ,198, fig .14.05) .

توخم / شێوه	نیشبوینی	مینوا	ئارگیشتی یەکەم	ساردووری دووەم	ڕۆسای کوڕی ئارڕیمینا	ڕوسای کوڕی ساردووری	ڕوسای کوڕی ئارگیشتی
		■	■	■	■		■
			■	■	■		
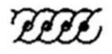		■					
					■		
	■						
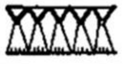							■

تەوەری دووەم
ئەسپ و گالیسکە جەنگییەکان لە سوپای ئورارتیدا

گرنگی ئەسپ وکەلوپەلە تایبەتمەندییەکانی

سەرەتای سەردەمی ئاسن لە خۆرهەڵاتی نزیک بە چەندین داهێنانەوە دیاریکرا، لە سنووری خودی سەردەمی ئاسن تێدەپەڕێت، لەهەمووی گرنگتر بەکارهێنانی چەکی سوارە بوو بۆ جەنگ کە بەرەبەرە شوێنی گالیسکەی جەنگی گرتەوە، یەکەمین ناوچە ئەم گۆڕانکارییانەی تیادا بەدیکرا ناوچەکانی زاگرۆس و ئورارتو بوون (Castelluccia & Dan, (2014), 36).

لەدەقەکانی سەردەمی ئاشوری ناوەڕاستدا، پاشایانی ئاشوری باسی چەندین لەشکرکێشی دەکەن بۆ سەر وڵاتی نائیری لە ناوچە شاخاوییەکانی باکور و باکوری خۆرهەڵاتی وڵاتی ئاشور، لەم لەشکرکێشییانەدا ژمارەیەکی زۆری ئەسپیان بەتاڵانبردووە، لەوانە، تیگلات پیلێسەری یەکەم کە (٦٠) پاشای نائیری بە ئەسپ و کەلوپەلەکانیانەوە گرتووە وهێناونی بۆ شاری ئاشور، لەوێ سوێندی بە پاشاکان خواردووە، بەخواوەندە گەورەکانیان کە دژی وڵاتی ئاشور نەجەنگێن و ڕێگەی پێداون بگەڕێنەوە وڵاتی خۆیان، هەروەها شازادە جێنشینەکانیانی بە بارمتە گرتوون، لەگەڵ ئەوەشدا باجی بە سەردا سەپاندن کە لە ١٢٠٠ ئەسپ و ٢٠٠٠ سەر ئاژەڵ پێکهاتووە، (RIMA II, A.0.87.1: V15) . شالمانیسەری سێیەم لەدەقێکدا ئاماژە بەوە دەکات، چەندین ئەسپی لە شاری ئارزاشکون بەتاڵان بردووە کە یەکەمین پایتەختی دەوڵەتی ئورارتو بووەو ئارامو پاشای بووە (RIMA III, A.0.102,28 :40) .

دەقە ئاشورییەکان ئەو ڕاستییە ڕوونە دەردەخەن ئەو لەشکرکێشییانەی بۆ سەر ئەم هەرێمە کراون بێ هۆ نەبوون، لەوانە لەبەر دەوڵەمەندی ئەم هەرێمە بە ئەسپ و کەلوپەلەکانییەوە پێویست بوو بۆ دروستکردنی پێکهاتەیەکی سەربازی گرنگ بۆ دەوڵەتی ئاشوری، لەلایەک، و لاوازکردنی پێکهاتەی سوپای ئورارتی لەلایەکی ترەوە .

لە لیستە ئاشورییەکاندا تێبینی ئەوە کراوە، ئەسپ ڕەگەزێکی گرنگی تاڵانی بووە، لەلایەکی تریشەوە ئەو لەشکرکێشیانەی ئاشورییەکان دەیانکردە سەر دەوڵەتی ئورارتو زیانێکی زۆری بە ئورارتییەکان دەگەیاند (Gökce & Išik (2014), 2). لە نووسینەکانی پاشایانی ئورارتی ژمارەی ئەو ئەسپانە دەژمێردران کە لە چەندین ناوچەی داگیر کراو دەستیان دەکەوت (Gökce& Išik, (2014), 4)، وەک دایاوخێ، پارسوا، ورمێ بوشتو، بۆ زیاتر (دەڕواندرێتە (Gökce & Išik, (2014), 5-6) .

لێرەدا پێویستە ئاماژە بەگرنگی ئەسپ بکەین لە مەیدانی جەنگدا[٣٧]، چونکە لە سوپای ئورارتیدا ڕۆڵێکی سەرەکی بینیوە، وەک ئامرازێکی گواستنەوەش بەکارهاتووە، بەخێوکردنیشی لەوانەیە لە ناوچە دیاریکراوەکانی شانشینەکەدا لەژێر چاودێری دەوڵەتدا بووبێت (Çifçi , 2017, 100).

---

[٣٧] بۆ یەکەم جار ئەسپ لەپێدەشتەکانی کازاخستان و روسیا ماڵی کرا لەنێوان (٤٥٠٠ ـ ٣٥٠٠ پ.ز) لەگەڵ ئەوەشدا، بە پێی توێژینەوەکانی پێشوو، لە هەزارەی چوارەمەوە ئەسپە خۆماڵییەکان بە هێواشی لە کازاخستانەوە بەرەو ئەنادۆڵ ومێسۆپۆتامیا بڵاوبوونەوە، بەڵام کنەپشکنینی شوێنەواری (المقر) لە شانشینی سعودیە لەوانەیە بسەلمێنێت کە پێش ٩٠٠٠ ئەسپ ماڵیکراوە، هەروەها کاشییەکان یەکەم گەلانی کۆن کە پسپۆر بوون لە بەخێوکردنی ئەسپ، تۆماری هەریەک لە ئەسپەکانیان دەکرد لەوانە گونجاوترینیان بۆ جەنگ هەڵدەبژارد (Baldwin, (2014), 9-10)، هەروەها لە دەقەکەی نووسەری میتانی (کیکولی) کە لە وڵاتی هیتییەکان نووسیویەتی باس لە بەخێوکردنی ئەسپ و خەسڵەتەکانی ئەسپ دەکات لەگەڵ ئەوەشدا دەقی

لەدەقێکی مێنوادا کە لە ناوچەی سیحکێ (Sihke) دۆزراوەتەوە باسی ئەسپەکەی خۆی دەکات کە ناوی ئارصیبینی (Arşibini) بووە، وەک لە دەقەکە هاتووە (CTU V A 5-91 RO:1-9)

"لە سایەی پارێزی خالدی مینوای کوڕی ئیشپوینی، دەڵێت: لەم شوێنە/ ئەسپەکە بە ناوی ئارصیبینی لە ژێر مینوادا ٢٢ باڵ (گەز) بازی دا" سارگۆنی دووەم لە لە شکرکێشی هەشتەمیدا ئاماژە بەوە دەکات خەڵکی ئوشکیا Ushkia، لە هەرێمی زەراندا (Zaranda) بە ئەسپسواری و لێهاتوویی ناسراو بوون، و ئەسپیان ڕاهێناوە بۆ سوپای ئورارتی (Çifçi 2017 ,100) .

نووسینەکانی ئورارتو، بەوشەی لۆگۆگرامی سومەری ANŠE.KUR.RA[٣٨] ئاماژە بە ئەسپ دەکەن، بە واتای کەری-چیایی دێت، هەروەها تێبینی ئەوەکراوە وشەی (ḫušaini) لە چاپێکی مۆر لە قەڵای ئایانیس دۆزراوەتەوە ڕێنووسی دەنگییە بۆ ناوی ئەسپ لەزمانی ئورارتیدا (Gökce &Išik, 2014, 2) (دەڕواندرێتە (CTU V ,391

لەبەر تایبەتمەندی و گرنگی ئەسپ لە کاتی جەنگدا، پاشماوە شوێنەوارییی و هونەرییەکان چەندین بەڵگەمان نیشاندەدەن بەو کەلوپەلانەی بەتایبەتی بۆ ئەسپ دروستکراون، هەندێکیان بۆ جوانکاری و هەندێکی تریشیان بۆ چەندین مەبەستی تر لەکاتی ئەسپسواری و ئاڕاستەکردنی ئەسپەکەدا.

بڵاوبوونەوەی چەکی سوارە ، پەیوەست بوو بە داهێنانی لغاو، وەک ئاشکرایە لەسەردەمەکانی پێشوودا ئەسپ بەشێوەیەکی سەرەکی بۆ ڕاکێشانی گالیسکە بەکاردەهێنرا(Castelluccia & Dan, (2014), 36)، جێی ئاماژەیە لە پێش داهێنانی لغاویش، ولاخە بەرزەکان بە ئەڵقەی لووت جڵەوگیر دەکران (Brownrigg, (2019), 85) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٨٠)

کیکولی هیچ زانیارییەک نادات بەدەستەوە لەسەر چۆنیەتی ڕاهێنانی ئەسپ، بۆ لێخورینی گالیسکە و ئەسپسواری وەک ئامادەکارییەک بۆ شەڕ. دەڕوانرێتە: (Rauwlnig, (2009), 1-21)

[٣٨] لە هەندێک لەسەرچاوە کۆنەکاندا دەستەواژەی ANŠE.KUR.RA بەکارهێناوە بۆ پێناسەکردنی ئەسپ، لەوانە لە ئیسن - لارسا، تێکستە کۆنەکانی بابلی لە میسوپۆتامیا و ئیلام، لە بەڵگەنامەکانی سەر بە کلتوری بابلی کۆنی سوریا (ماری، چەگر- بازار، ئالالاخ)، هەروەها لە کەرەستەکانی حاتی (هیتی)یەکان لە پایتەختەکەیان لە شاری حاتوشا (بوغازکۆی) لە ناوەڕاستی ئەناتۆلیا. بۆ زیاتر دەڕوانرێتە (Gökce & Išik, (2014), 1)

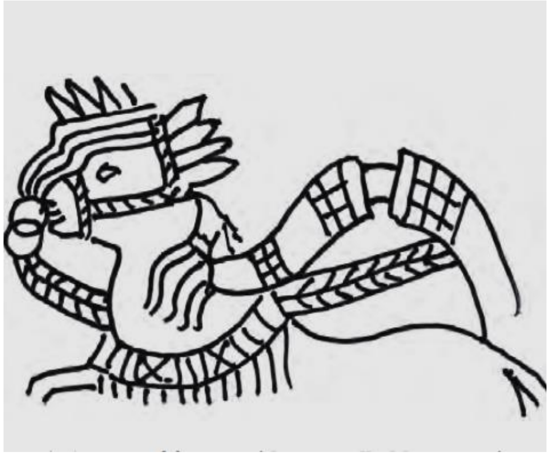

وێنەی ژمارە (٨٠) وێنەی (چوار گوێ درێژ) بەئەڵقەی لووت جڵەوگیرکراون، پارچەی (ڕازێندراو لە بەردو پارچەی سەدەف) لە نیپور، مێسۆپۆتامیا، هەزارەی سێیەم پێش زایین. (وەرگیراوە لە: (Brownrigg, (2019), 85, fig .1).

لە بەشەکانی پێشوودا ئاماژەماندا بە وێنە نەخشێنراوەکانی سەر خودە و پشتێنە سەربازییەکان کە بریتی بوون لە بابەتی ئەسپسواری و گالیسکە، ئێستا لە ڕێگەی نموونەی زیندووەوە هەوڵدەدەین ئەم کەلوپەلانە کە بۆ ئەسپ دابین کرابوون بناسێنین:

١-لغاوی کانزایی

ئەو پارچەیەیە کەلە دەوروبەری لمۆزی ئەسپ دادەنرێت تاکو زیاتر فشاری بخاتە سەر لە ڕێگەی پەستان و ڕاکێشان، لغاوەکە جێگیر دەبێت لەنێوان کاکیلەی خواڕوو لەنێوان بڕەڕو کاکیلەدا (Castelluccia&Dan (2019), 188) چەندین پێکهاتەی جیاوازی لغاو هەیە، جۆرێکیان پێکهاتووە لە دوو بۆری ئاسۆیی سەربەخۆی پێکەوە بەستراو لەناوەڕاستدا بەهۆی ئەڵقەوە، لەڕووکاری دەرەوەی بۆرییەکاندا چەند ئەڵقەیەکی تر هەیە لغاوەکەی پێدا دەڕوات، لەگەڵ ئەوەشدا دوو بۆری لابەلا لەسەر کوڵمی ئەسپەکە هەیە، لەڕێی دەمەوە پێکەوە جێگیر دەکرێن، دوو شریت لەملاولادا هەیە کە ئەڵقەی پێوەیە بۆ بەستنی لغاوەکە. (Castelluccia & Dan, (2019), 188) .

بەگشتی تێبینی دوو جۆر لغاوی ئوراڕتی کراون، جۆری یەکەم شێوەیەکی سادەی هەیە، و لە دوو بۆری پێکدێت، نەخشی تیایدا نییەو پێکەوە بەستراوە بە کۆمەڵێ ئەڵقە، بەبۆچوونی (کاستێللوچیا و دان) پێویستی بە پارچەی کوڵم نیە بۆ کۆنترۆڵی ئەسپەکە، پێنج لەوانە لە ئاسن دروستکراون لە ناوچەکانی سنوری ئوراڕتی لە ئەرمینیا دۆزراونەتەوە، وەک ناوچەکانی: کارمیر-بلورURU-Teišebai ئارگیشتیخینیلی، داڤتی-بلورDavti-blur ولە گۆڕێک لەناو ژوورێک لە ژێر زەوی لەشاری یەریڤان(Castelluccia & Dan (2019), 189) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٨١).

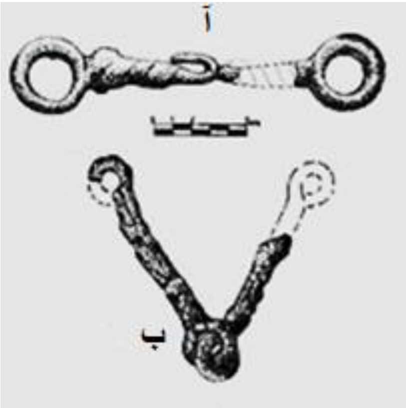

وێنەی ژمارە (٨١) دوو پارچە لغاوی ئەسپ

آ- داڤتی -بلور (Davti-blur)- ب لە یەریڤان (Yerevan)، وەرگیراوە لە : (Castelluccia. Dan, (2019). 198, fig.3)

لەم جۆرە لغاوانەی لە ناوچە شوێنەوارییە ئاشورییەکان دۆزراونەتەوە هەموویان پارچەی ڕوومەتیان نییە، لەوانەیە نەمانی پارچەی ڕوومەتەکان بەهۆی ئەوەوە بووبێت لە هەندێک ماددەی ئەندامی وەک ئێسک یان شاخ دروستکراون، چونکە زۆر جار لەنەخشە هەڵکەندراوەکانی ئاشوریدا پارچەی ڕوومەتی چەماوە دەبیندرێن کە پێدەچێت لە شاخ دروست کرابن (Curtis, 2013, 93) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٨٢).

وێنەی ژمارە (٨٢) وێنەی ئەسپێکی شاهانەی ئاشوری پارچەی کوڵمی لغاوەکەی پێکهاتووە لە شاخی بزن لە دیمەنێکی نەخشێکی هەڵکەندراوی کۆشکی ئاشور بانیپال (٦٦٨–٦٣٠پ.ز) ، مۆزەخانەی بەریتانی (وەرگیراوە لە:(Collins (2015), 133). هێڵکاری : کاری توێژەر.

بەڵام لە بەروردی وێنەکانی سەر کەلوپەلە جەنگییە ئوڕاڕتییەکان، کە ئەسپ و کەلوپەلەکانی نمایش دەکات، ناتواندرێت ئەو ڕاستییە بسەلمێنرێت، ئایا ئەم لغاوانە پارچەی ڕوومەتیان لەگەڵ بووە وەک ئەوەی لە ئەسپە ئاشورییەکاندا دیارە، بەبەراوردکردن لەگەڵ بەڵگە ئاشورییەکان دەتوانین گریمانەی ئەوە دابنێین کە لەوانەیە ئەم لغاوانە پارچەی کوڵمی (ڕوومەت) لە ماددەی ئەندامی هەبووبێت، لەبەر پێویستی لغاوەکە بەو پارچەیە بۆ زیاتر کۆنترۆڵکردنی ئەسپەکەو، تەنانەت بۆ ئەوەی زۆر ئازاری نەگات، ئەگەر لە چەرم دروستبکرێت باشترە وەک لەوەی زنجیر بێت، لە جۆری دووەم کە دواتر ئاماژەی بۆ دەکەین پارچەی کوڵمی هەیەو لە مادەی کانزایی دروستکراوە، ئەوەش بەبێ هۆکار نییە، هۆیەکەش ئەوەیە کە کانزا ماددەیەکی پتەوە، ئەمەش زیاتر کۆنترۆڵی ئەسپەکەی پێدەکرێت و زیاتر بەرگە دەگرێت.

هەر بۆیە (کاستێللوچیا ودان) لە توێژینەوەیەکی تردا دەڵێن لەوانەیە پارچە کوڵمەکە هەبوو بێت، و ئەم جۆرە لغاوە لە سەرەتاکانی چاخی ئاسنین باوبووە، نموونەی لە قەوقاز و ناوچەکانی دەوروبەری لێ دۆزراوەتەوە (Castelluccia, Dan, (2014) ,38).

جۆری دووەم لە شێوەی پیتی (H)ە، دەبەسترێت بە شریتی لابەلای ڕەقەوە، هەموویان هاوبەشن لەپارچە لوول بادراوەکەی ناوەوە، هەندێکیان لاکانی شێوەی ئاژەڵی پێوەیە، نموونە لەمانە لە کارمیر-بلور، نور ئاریش دۆزراوەتەوە (Castelluccia&Dan(2019),189). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٨٣)

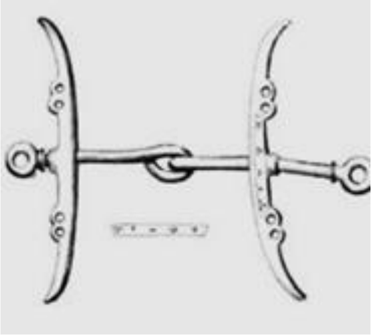

وێنەی ژمارە (٨٣) نموونەیەک لە لغاوی جۆری دووەم، پارچەی کوڵمی بۆ دروست کراوە، لە کامیر بلور دۆزراورتەوە، (وەرگیراوە لە:
(Castelluccia & Dan , (2019), fig 3 A):

ئورارتییەکان تەنانەت شێوەی خودی ئەسپیشیان بەکارهێناوە بۆ ڕازاندوەی لغاوەکان، لەوانە دوو پارچەی کوڵم دۆزراوەتەوە لە ئاڵتین-تەپە، شێوەی سەری ئەسپیان هەیە (Castelluccia, & Dan (2014), 41) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٨٤)

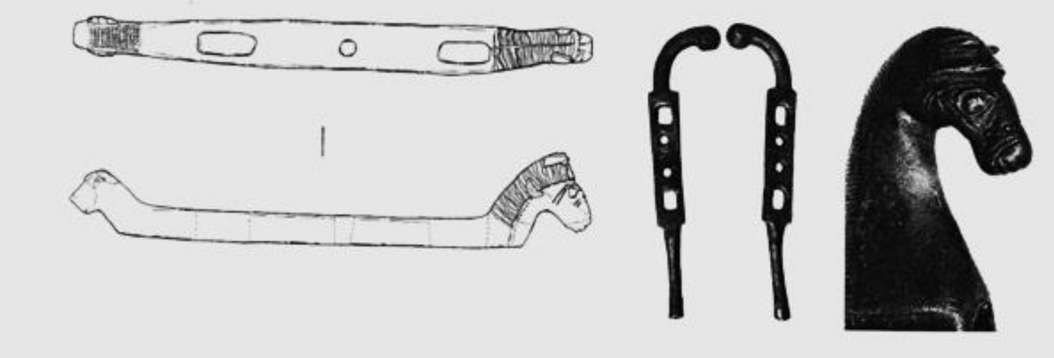

وێنەی ژمارە (٨٤): لغاوی برونزی ڕازاوە بە سەری ئەسپ، ئاڵتین تەپە، وەرگیراوە لە: (Castelluccia. & Dan, (2014), 47, fig. 18)

ئەتوانین بڵێین ئەم لغاوانە بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا جیاوازترن لەو جۆرە لغاوانەی لورستان کە پارچەی ناو دەمەکەی لەیەک بۆری پێکهاتووە لەناوەڕاستدا توانای جوڵانەوەی نییە (Castelluccia, & Dan, (2014), 37) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٨٥)

وێنەی ژمارە (٨٥) نموونەی پارچە لغاوی لوڕستان کە بۆڕی ناوەراستی توانای جوڵانەوەی نییە (وەرگیراوە لە: (Muscarella, 1988, 90, fig.149)

بەڵگە شوێنەوارییەکان نموونەی لغاوی جۆراوجۆریان لە ناوچە شوێنەوارییەکانی ئورارتی دۆزیوەتەوە، لەوانە لە کارمیر-بلور کە دوو نووسینی پاشا مێنوای لەسەرە (Castelluccia,Dan,(2014),37). هەروەها لەهەمان شوێن لەساڵی 1954 پارچەیەکی تر دۆزرایەوە نووسینی پاشا ساردوری دووەمی لەسەرە، لە ڕووکەشا لێکچونێک بەدیدەکرێت لە نێوان ئەو دوو لغاوە، لە کاتێکدا لغاوەکەی ساردوری دەبەسترێت بە کۆمەڵە لغاوەکانی ناوچەکانی قەوقاز و ئاشور کە بۆ سەردەمی کۆتایی سەدەی هەشتی پێش زایین دەگەڕێنەوە (Azarpay, 1968, 42). لغاوەکە بریتییە لە زمانێکی ئاسنی پێچراو لە دوو بەش پارچەی بڕونزی بە توندی بەستراو، بە دوو کونی گەورەترەوە بە چوارچێوەی سەرەوە بەستراوەتەوە، بەهەمان شێوەی ئەڵقە دەرەکییەکان لە لغاوەکەی مێنوا (Seidl, 2004,104) ((دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٨٦)

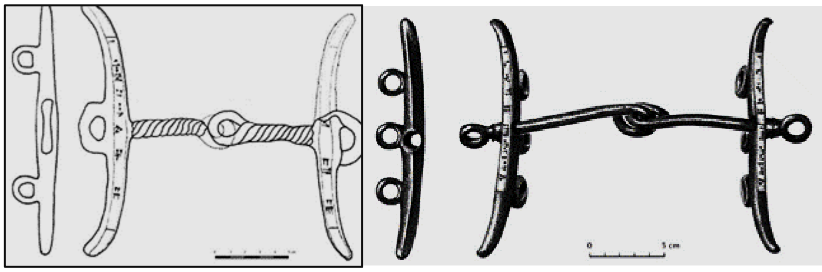

وێنەی ژمارە (٨٦) : دوو پارچە لغاو نووسینی لەسەرە: آ مێنوا ، ب: ساردوری دووەم. (وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004, 105, fig 76-77)

ئورارتییەکان بایەخی زۆریان بە ئەسپەکانیان داوە ، کەلوپەلی ڕازاوەی زۆریان لە بڕونزو ئاسن بەشێوەیەکی کەمتر زیو بەرهەمهێناوە (Gökce & Išik, (2014), 9).هەندێک لەو کەلوپەلانە بۆ مەبەستی پارێزگاری سەرو ملی ئەسپەکە بووە وەک پارچەکانی بەرچاوگە ، ناوچەوان و سنگ (Seidl, (1991) ,79) هەر چۆنێک بێت هونەرمەندی ئورارتی ئەو کەلوپەلانەی بەبێ ڕازاندنەوە بەجێنەهێشتووە کە شوێن دەستی هونەرەکەی تیادا بەدیدەکرێت، ئەوەش بە دیاریکردنی ئەو توخمە هونەرییانەی لە کانگای ئەو سەردەمە وەرگیراوە.

٢- بەرچاوگە

مەبەستی سەرەکی لە بەکارهێنانی بەرچاوگە ئەوەیە کە ڕێگری بکات کە ئەسپ ئەملاولای خۆی ببینێت، بەواتایەکی تر یەک ئاڕاستە ببینێت، ئەمەش هەم بۆ ڕۆیشتن و خێرایی ڕۆیشتن باشە، هەم بۆ کاتی شەڕ، لە هەردوو بارەکەدا تەنیشتەکانی خۆیی و دواوەی نابینێت، ئەمەش هانی دەدات کە تەنها ڕووە و پێشەوە بڕوات و بە لاکانی ترەوە سەرقاڵ نەبێت، ئەمە جگە لەوەی کە ئەسپەکە بەردەوام لەو هەستەدایە کە گالیسکە لێخورەکە (شۆفێرەکە) قامچی تری پیادەکێشێت، لەبەرئەوە بەڕێکی و خێرایی دەڕوات، هەروەها لە کاتی جەنگدا هێرش و پەلامار و ڕووداوەکانی تەنیشتی و دواوەی نابینێت، ئەمەش هاندەرێکی باشی ئەسپەکەیە بە شێوەیەکی ڕێک گالیسکەکە ڕابکێشێت.

بەگشتی درێژی بەرچاوگەکان دەگاتە (١٧.٥سم) هەندێ جاریش دەگاتە (٢٠سم) لەڕێگەی ئەڵقەوە بە چوار چێوەی سەری ئەسپ ئەبەسترێتەوە (Seidl, 2004, 107). لە باکوری زاگرۆس، دوو پلێتی بڕۆنزی دۆزرانەوە کە ناوی هەردوو پاشا مێنوا و ئارگیشتی یەکەمی لەسەرە، وەک جۆرێک بن لە قەڵغانی ئەسپ کە لە سەدەی (٩-٨ ی پ.ز.) لەلایەن ئوراڕتییەکانەوە بەکارهاتبێ (Azarpay, 1968, 12). ئەم پلێتە بڕونزانە لە بنەڕەتدا لەسەر ماددەیەکی لەناوچوو (لەوانەیە چەرم) دانرابن، شێوەکەی لە دەمی خاکەناز دەچێت و بە بەرچاوگەی ئەسپ یاخود هەر پلێتی تایبەت بە ڕوومەت دانراوە (Azarpay, 1968, 12).

بەرچاوگەکان بە جووت بەرهەمهێنراون، یەکێکیان بۆ لای ڕاست و ئەوی تریان بۆ لای چەپی سەری ئەسپەکە وەک پێکهاتەیەکی ڕازێنەر و پارێزەر لەسەر چاوی ئەسپەکە دانراون، ڕووەکانیان هەندێک جار بە ڕەگەزی هونەری ئەندازەیی و گوڵی ڕازێنراونەتەوە، هەروەها بە شێوە و دیمەنی جیاواز بریتییە لە ڕاوکردن و شەڕکردن (Gökce &, Išik, (2014), 13). لەیەکێک لەنەخشەکاندا دیمەنی ڕاو لەناو سروشتدا دەبینین، ڕاوچییەک دانیشتووە ئەژنۆی چەماندۆتەوە تیرەکەی ئاڕاستەی ئاسکێک دەکات (بارو، ١٩٨٠، ١٧٤). چوارچێوەی دیمەنەکە بەشێوەی ڕیزێک گۆپکە ڕازاوەتەوە. (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٨٧)

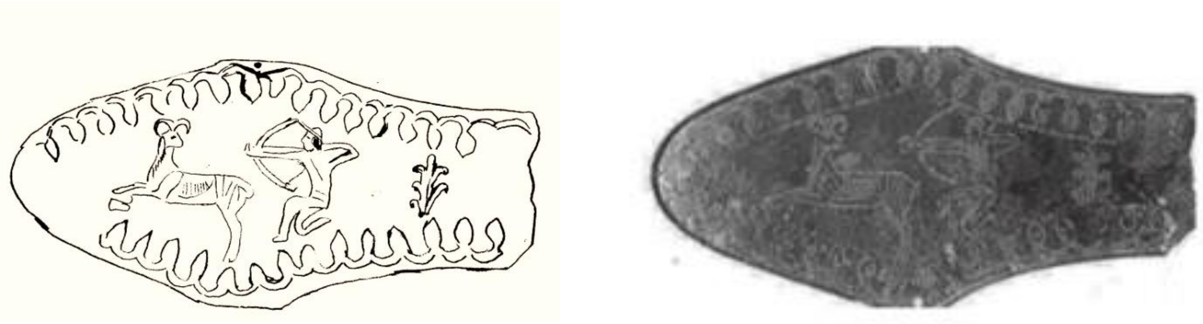

وێنەی ژمارە (٨٧): بەرچاوگەی بڕونزی شێوەی خاکەناز کۆتایی سەدەی٩ پ.ز، سەرەتای سەدەی ٨ پ.ز لە مۆزەخانەی کارلسروە. (درێژی ٨.١٩سم ، پانی ٥.٩ سم) (وەرگیراوە لە:(Seidl, (1991)87, fig. 41) ، هێڵکاری : کاری توێژەر

دیمەنێکی لەم جۆرە، لە دیمەنەکانی هاوشێوەی ڕاوکردن لەسەر مۆری لولەیی سەردەمی ئاشوری نوێمان بیردەخاتەوە، هەمیشە ڕاوچی لەکاتی تیر هاویشتندا، ئەژنۆیەکی دەچەمێنێتەوە (Collon, 2005, 75)

ئەوەی شایانی باسە شێوەی گۆپکە، لەچەندین کەلوپەلی تایبەت بە ئەسپ لە هونەری ئوراڕتیدا دووبارە دەبێتەوە، هەرچەندە بەپێی سەردەمەکان بە چەند شێوازێک دەبیندرێت، بەڵام دەتوانین بڵێین یەکێک بووە لەتوخمە خوازیارەکانی هونەرمەندی ئوراڕتی (دەڕواندرێتە (Seidl, 2004, 122, fig. 93).

لە پارچەیەکی تردا، نووسینێکی مێنوای لەسەرە، لێرەدا هونەرمەندی ئوراڕتی تەنیا لێواری پارچەکەی بە توخمی گۆپکە ڕازاندۆتەوە (Seidl , 2004, 107). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٨٨):

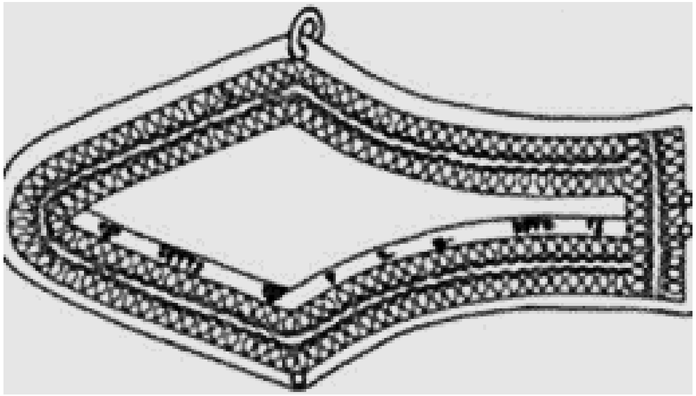

وێنەی ژمارە (٨٨): بەرچاوگەی برونزی نووسینی مێنوای لەسەرە ، (وەرگیراوە لە: (Seidl , 2004, 107, fig 80)

لە یەکێکی تر لە بەرچاوگەکان، نووسینی ئارگیشتی یەکەمی لەسەرە (Seidl, 2004,107) لەگەڵ دیمەنێکی دووبارە، کەپێک هاتووە لە درەختی پیرۆز لە ناوەڕاستدا، لەهەردوو لای وێنەی فریشتەی باڵدار دەبینین، درەختە پیرۆزەکە هەمان شێوەی درەختی پیرۆزی خودەکانی ئارگیشتی یەکەم و ساردوری دووەمە، فریشتەکان ڕێوڕەسمی نەریتی تایبەت بەدرەختی پیرۆز ئەنجام دەدەن، لەهەمان نەریتی ئاشوری دەچێت، و لەگەڵ هێشتنەوەی تایبەتمەندییەکانی ئوراڕتی، کە بریتیە لە خودەی شاخداری لوتکە دار ، ئەمەش لە وێنە ئاشورییەکان جیایدەکاتەوە کە خودەکانیان خڕی شاخدارە (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٨٩)

وێنەی ژمارە (٨٩): بەرچاوگەی برونزی، نووسینی ئارگیشتی یەکەمی لەسەرە (وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004,108, fig. 82)

٣- پارچەی ناوچەوانی ئەسپ:

ئوراڕتییەکان ناوچەوانی ئەسپەکانیان بە پارچەی کانزایی پاراستووە، و لەهەمان کاتدا ڕازاندووەتەوە، زۆربەی لە بڕونز دروست کراون لەگەڵ نموونەی زۆر کەم لە زیو(Gökce& Išik, (2014), 13)، پارچەکان دوو شێوەن، نیمچە لار کە لە هەموو خۆرهەڵاتی نزیکی کۆندا بڵاوبووە، لەگەڵ شێوەی پیت (T) (Seidl, (1991), 79). یەکێک لەو پارچانە بۆ سەردەمی ئیشبوینی دەگەڕێتەوە (Merhav, (1991), 98) ، چوارچێوەکەی بە توخمی ڕازاوەی گوڵینکە ڕازاوەتەوە، بەگشتی هەندێ نەخش دەبەسرێتەوە بە سەردەمێک وەک ئەم شێوە گوڵینکەی کە لە سەردەمی ئیشپوینی باوبووە، هەروەها لەسەر جلەکانی ئاشورناسرپالی دووەم دەبیندرێت (Seidl, 2004, 121)، ئەم پارچەیە وێنەی خواوەندێکی لەسەرە کە لەناو خەپلەی باڵدار لە سەر گایەک وەستاوە لەسەر دارخورما (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٩٠).

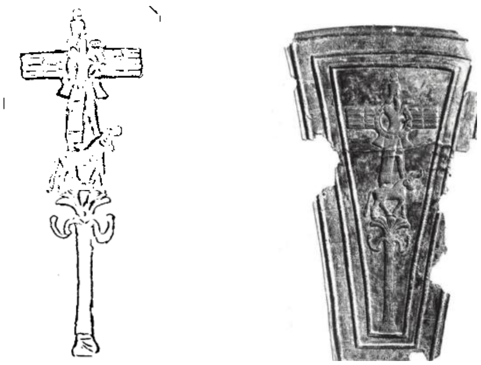

وێنەی ژمارە (٩٠) : پارچەیەکی ناوچەوانی ئەسپ، وێنەی خواوەندێکی تێدایە لەسەر پشتی گایەک وەستاوە (وەرگیراوە لە: : Merhav, (1991), (90, fig.48), هێڵکاری : کاری توێژەر.

وەک دیارە وێنەی خواوەند لە ناو خەپلەی باڵدار زۆر دووبارە دەبێتەوە، زیاتر لە وێنەی خواوەند لەسەر شێر بە تایبەتی لەسەر چەک، باوەڕ وایە خەپلەی باڵدار لە بنەڕەتدا میسری بێت و هەناردەی سوریا و هیتی و مێسۆپۆتامیا کرابێت (Dara, 2020, 45) .

بەڵام ئەگەر هاتوو ئێمە بگەڕێین بۆ شێوازی بەراوردکردن، بۆمان دەردەکەوێت خواوەندەکانی قەڵغانی ئەنزاف گونجاوترین نموونەن بۆ گەیشتن بۆ دەستنیشان کردنی خواوەندی سەر کەلوپەلە جەنگییەکان. زۆربەی خواوەندەکانی قەڵغانەکەی ئەنزاف بە دڵنیاییەوە ناناسرێنەوە، بەڵام ئاشکرایە خواوەندی دووەم، خواوەندی هەورە بریسکە (تیيشیبا)یە لەسەر شێرێک وەستاوە و سێیەم، خواوەندی خۆرە(شوێنی) لەسەر گایەک وەستاوە: بە بروسکە و خەپلە باڵی خۆر دەناسرێنەوە (Roaf, (2012), 364) لێکچوونی زۆری ئەم خواوەندە لەگەڵ خواوەند شوینی (خواوەندی خۆری ئوراڕتو) سەر ئەنزاف، بەڵگەیە ئەم خواوەندەی ناو خەپلەی باڵدار لەوانەیە خواوەند شوینی بێت، لەوانەیە هێمای پاراستنی ئەو کەسە بێت کە چەکەکە بەکاردێنێت یان قەڵغانەکەی لەبەردایە، ئەم هێمایە هەروەها دەتوانێت نیشانەی هێز و سەرکەوتن بێت (Dara, (2020), 48)

لەپاڵ ئەو شێوەیە نموونەی شێوە پیتی (T) هەیە، ناوی پاشا مێنوا (٨١٠-٧٨٥ پ.ز.)ی لەسەرە (دەڕوانرێتە وێنەی ژمارە ٩١)

وێنەی ژمارە (٩١): پارچەیەکی ناوچەوانی ئەسپ لەشێوەی پیتی T ناوی پاشا مێنوای لەسەرە ، مۆزەخانەی ئیسرائیل، (وەرگیراوە لە: Seidl (1991), 84. Fig.38)

لەگەڵ ئەوەشدا نموونەیەکی ترمان هەیە لە زیو، کە هیچ نەخشی لەسەر نییە تەنها پێک هاتووە لە پارچە ناوچەوانێک لە ناوەڕاستیدا لێواری سێ ناوەندی هەیە (Seidl, (1991),89). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٩٢).

وێنەی ژمارە (٩٢) : پارچەیەکی ناوچەوانی ئەسپ لە زیو، دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی (٨-٧ پ.ز.) (وەرگیراوە لە : ,(Seidl, (1991) 89, fig.46)

شایانی باسە زرێپۆش بۆ ئەسپ دابین کراوە، چ بۆ نمایشکردنی لەڕێوڕەسمێکی فەرمیدا و یاخود ئەرکێکدا، بەکارهێنانی ڕەنگدانەوەی پلەی خاوەنەکەی بووە (Azarpay, 1968, 12).

٤ ـ قەڵغانی سنگ

یەکێکی تر لەو پارچە گرنگانەی بۆ پارێزگاریکردنی ئەسپ تەرخان کرابوو (قەڵغانی سنگ)ە، کە کۆنترینیان بۆ سەردەمی پاشا ئیشپوینی، و دواترینیان بۆ سەردەمەکانی مێنوا، ئارگیشتی یەکەم دەگەڕێتەوە (Gökce & Işik , (2014),12). نموونە کۆنەکان بەشی سەرەوەی بنکەیەکی ڕاستی هەیە، و پارچەکەی ژێرەوەی شێوەی نیمچە لاری هەیە، لەگەڵ بنکەیەکی چەماوە (Seidl, (1991) ,80). چوارچێوەی ئەم پارچانە بە شێوەی گۆڵینگ ڕازێنراوە کە دەتوانین بڵێین تایبەتە یاخود باوبووە لە سەردەمی ئیشپوینی وەک پێشتر ئاماژەی پێکراوە کە لەجلە کان و کەلوپەلی ئەسپی ئاشورناسرپالی دووەم دەبیندرێت (Seidl ,2004, 121) ، وێنەی خواوەندێکی لەسەر نەخشکراوە لەناو بازنەیەکی باڵدار لەسەر گایەک وەستاوە (Sedil, 2004,110) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٩٣).

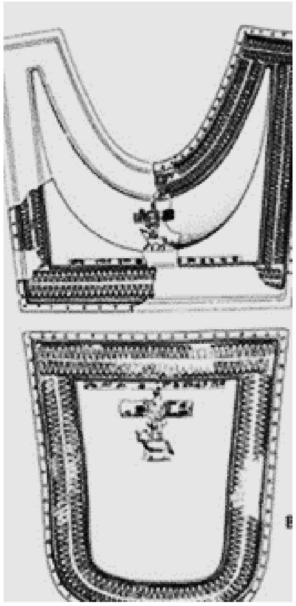

وێنەی ژمارە (٩٣): قەڵغانی سنگی ئەسپ لەدوو بەش پێکدێت نووسینی ئیشپوینی لەسەرە. (وەرگیراوە لە: (Seidl, 2004,110, fig.43)

لە ئاشور لەم جۆرە قەڵغانە لە سینگی ئەسپی گالیسکە دەبیندرێت، و بۆ سەردەمی توکلتی-ننورتای دووەم (٨٩٠-٨٨٤ پ.ز.) دەگەڕێتەوە (Seidl, (1991) ,80)، وەک دیارە ئەم قەڵغانە بەملی ئەسپەکە بەستراوەتەوە بە مادەیەکی توند و ئەستوور، هەروەها خوارەوەی ڕازاوەتەوە بە ڕیزێک گوڵینکە. (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٩٤).

وێنەی ژمارە (٩٤): دیمەنی ئەسپی گالیسکە سەردەمی توکولتی -نینورتای دووەم، قەڵغانی جۆری یەکەمی لە ملدایە. (وەرگیراوە لە: Littauer (1976, fig 6)

جۆری دواتر زیاتر باوبووە لەشێوەی بەروانکەیە خوارەکەی بە ریزی گوڵینگە کۆتایی دێت، لە ئوراڕتو لە سەردەمی مێنوا بەکارهاتووە لە ئاشور لە سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم لە (,(Seidl, (1991) 80 لیتاوەر ئاماژە بەوە دەکات، قەڵغانی لەم جۆرە لە سەردەمی توکولتی -نینورتا دووەم دەرکەوتووە (Littauer, 1976 ,220)، بەڵام بەبۆچوونی (زایدل)، جۆری یەکەمە (Seidl, (1991), 80)، بەبەراود بەوێنەکە بۆمان دەردەکەوێت کە بۆچوونی (زایدل) ڕاستە، چونکە وەک دیارە ئەو قەڵغانە لە دوو پارچە پێک دێت وەک جۆری یەکەم، بەڵام جۆری شێوە بەروانکە لەیەک پارچە پێک هاتووە.

نموونەکان ئەوە دەسەلمێنن، جۆری بەروانکە لە پلێتێکی کانزایی چەماوە پێک هاتووە، چوارچێوەکەی بە هێڵێکی هاوتەریبی پێکەوە بەستراو ڕازاوەتەوە، هەندێک لە نەخشەکان هاوشێوەن، لەگەڵ نموونەکانی ئاشور، حەسەنلو و قوبڕس (Seidl, 2004, 110)، بریتین لە نەخشی نیوە مانگ یاخود بەدەستەواژەیەکی تر کەوانێکی دەرپەڕیوی لە ناوەڕاستدا هەیە، لەوانە ناوی پاشایان مێنوا و ئارگیشتی یەکەمی لەسەرە، لە نەخشی ئەوانە دەچێت کە لە گۆڕستانەکانی سەلامیس دۆزراوەتەوە (Seidl, 2004 ,110) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٩٥).

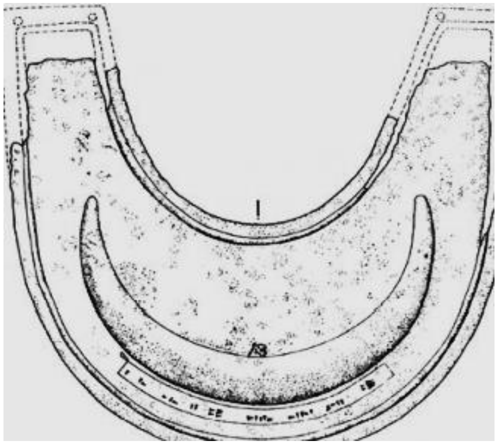

وێنەی ژمارە (٩٥): قەڵغانی جۆری بەروانکە نووسینی مێنوای لەسەرە.(وەرگیراوە لە :Seidl, 2004,112, fig. 84. b).

قەڵغانەکان لەبرونز دروستکراون، بە درێژایی لێوارەکانیاندا کونکراون بە مەبەستی جێگیرکردنی لەسەر چەرمێک یان پارچە قوماشێک، دروستکردنیان بە کانزا ئەوە نیشان دەدات کە بۆ پاراستن (سنگی ئەسپ) تەرخان کرابن (Littauer,1976,220). لەیەکێک لەپارچەکان دیمەنی شەڕێک دەبینین، کە تیایدا لەوانەیە ڕوونکردنەوەیەک هەڵبگرێت بۆ راستی ڕووداوەکان، نەخشەکە پێکهاتووە لە دوو کۆمەڵە لە جەنگاوەر لەسەر گالیسکەو ئەسپ، جیاوازی ڕوخساری جەنگاوەرەکان وادەردەخات کەئەمانە سەر بەدوو بەرە بن، ئەوانەی لەسەر گالیسکەکە بریتین لەسێ کەسی بێ ڕیش و سمێڵ هەروەها خودەیەکی قوچەکی بەگوێپوشیان لەسەرە لەگەڵ جلێکی قوڵکورتیان لەبەرە کە ملێکی ڕێکی هەیە (Piller, (2012), 382) (دەڕواندریتە وێنەی ژمارە ٩٦).

ج

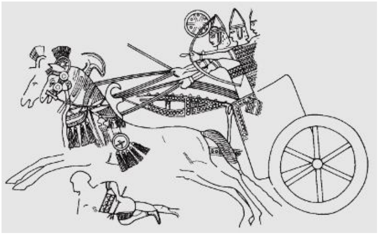

ب

آ

وێنەی ژمارە (٩٦) آ - قەڵغانی سنگ جۆری بەروانکە نەخشی جەنگی تیادا بەدی دەکرێت(وەر گیراوە لە :Seidl, 2004, 113, Abb.85).
ب- وێنەی سەر قەڵغانی سنگەکە ،پێک هاتووە لە جەنگاوەرانی ئوڕاڕتو لە سەر گالیسکەی جەنگی ، لە خوارەوە وێنەی دوژمنێکی کەوتوو (وەرگیراوە لە: .Piller, (2012, 381, Abb. 26.02).
ج- وێنەی سەر قەڵغانی سنگەکە ،پێک هاتووە لە سوارێکی هەڵهاتوو(وەرگیراوە لە: .Piller, (2012, 382, Abb. 26.03).

دووان لەوان بەڕوونی دیارن، یەکێکیان لێخوڕی گالیسکەیەو لەسەر کراسەکەی پشتێنێکی پانی بەستووە، هەروەها تیرهاوێژەکە قەڵغانی پارێزەری جەستەی لەبەرە، کە بە بۆچوونی پیلێر لە وانەیە لە قوڕقشم دروست کرابێت (Piller, (2012, 382). ئەگەر بڕوانینە دیمەنی ئەسپەکان دەبینین قەڵغانی سینگیان لەملدایە ، وەک دەردەکەوێت ڕازاوەتەوە بە زنجیرە گوڵینگێک، ئەمەش هاوشێوەیە لەگەڵ ئەوەی لە ملی ئەسپی سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەمدا دەردەکەوێت (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٩٧).

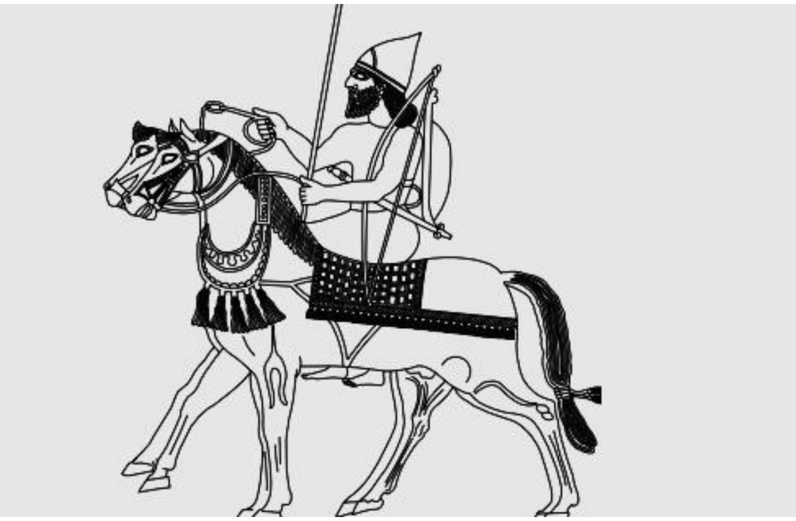

وێنەی ژمارە (٩٧) وێنەی ئەسپێکی سەربازی ئاشوری سەردەمی ئاشورناسرپالی دووەم کە قەڵغانی جۆری بەروانکەی لەملدایە. (وەرگیراوە لە: (Dezső, 2012, 254, pl . 2)

لەلایەکی ترەوە بەرەکەی تر پێکدێت لە کۆمەڵە جەنگاوەرێک لەسەر ئەسپەکانیانن کەوتونەتە خوارەوە، لەلایەک جەنگاوەرێک دیارە کەسەری جیابۆتەوە لە لاشەی ئەمەش لایەنی شکستخوازی ئەم بەرەیە دەنوێنی. شایانی باسە بوونی قەڵغانی سنگ لە بەرسنگی ئەسپەکان، لەم نەخشەدا بەڵگەیەکی تری سەلمێنەرە کە ئەم پارچانە بۆ پارێزگاری سنگی ئەسپەکانیان لە کاتی جەنگ بەکارهاتوون. ئەگەر بڕوانینە ڕوخساری جەنگاوەرەکان دەبینین زۆر جیاوازترن لەوانەی سەر گالیسکانن، ئەمان قژی درێژ و ڕیشیان هەیە، و کراسێکی درێژ تاکو ئەژنۆیان لەبەرە کە قۆڵیکورتە ملوانەکەی حەوتییە لە شێوەی پیتی (v)، خودەیەکی نیوە بازنەیی تاجداریان لەسەرە وەک جەنگاوەرە ئورارتییەکانی دەرگای بالاوات (Piller, (2012),382).

لێرەدا پێدەچێت براوەکانی سەر گالیسکەکە سەر بە بنەماڵەی ساردوری یەکەم بن، هەروەها ئەوانەی ڕادەکەن دەبێت جەنگاوەرەکانی بالاواتی پێشووی سەردەمی ئارامو بن (Piller , (2012), 383) .

بەڵگەکان دەیسەلمێنن کە ئەم پارچەیە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئیشپوینی چونکە شێوازی ئەو گوڵینگە هەر لە کارە بڕونزیەکانی سەردەمی ئیشپوینی دەردەکەوێت، دەکرێت نەخشی ستوونی ڕاکێشانەکە لەسەر شێوەی باوەشێن نەخشێندراوە ئاماژە بێت بۆ شوێنێکی کاتی پێش خستنە ناوی زمانەی خەپلەکە، ئەمەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە لەسەردەمی ئیشپوینیشدا هەیە، لە کۆتاییدا، هەمان ئەم جۆرە خودە شێوە قوچەکییانە کە سەرەکەی و تەنیشتی گۆشەکانی تیژن، و ئاماژەن بۆ مێژوویەکی زۆر سەرەتاتر لە هونەری ئورارتی (Piller (2012), 383, note.23).

کەواتە دەتوانین بڵێین کە ئەم جۆرە قەڵغانی سینگە کە لە جۆری دووەم دەچێت، لە سەردەمی ئیشپوینییەوە باوبووە نەک لە سەردەمی مێنوا وەک ئەوەی زایدل پێشتر ئاماژەی پێداوە . ئەگەر زیاتر لە دیمەنی قەڵغانی ئەسپەکان وورد بینەوە، دەبینین وەک جۆری بەروانکەیە بێجگە لە قەڵغانی یەکێک لە ئەسپی گالیسکەکان کە پێدەچێت جۆری یەکەم بێت، بوونی جۆری بەروانکە لەم دیمەنانە گریمانەی ئەوەمان پێدەدات، ئەم جۆرە بەروانکەیە لە سەردەمە سەرەتاییەکان باوبووە بە لەبەرچاوگرتنی ئەسپی جەنگاوەرەکەی سەر بەهێزی ئارامو قەڵغانی جۆری بەروانکەی لەملدایە. ئورارتییەکان زۆر گرنگییان بەڕازاندنەوەی ئەسپەکانیان داوە یەکێک لەو نموونانە:

٥- تاجە گوڵینکە:

بەڵگە وێنەیەکانی سەر کەلوپەلە جەنگییەکان ئەوە دەسەلمێنن ئەسپە ئوڕارتییەکان لەسەدەکانی (٩-٧پ.ز.)، ئامادە کراو بوون بە پارچەیەک لە تاجە گوڵینکە، لەسەر لوتکەی سەری ئەسپەکان دادەنران زیاتر شێوەی نیوە مانگ و چەند شێوەیەکی لاوەکی تری هەبووە (Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021, 187) . (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ٩٨).

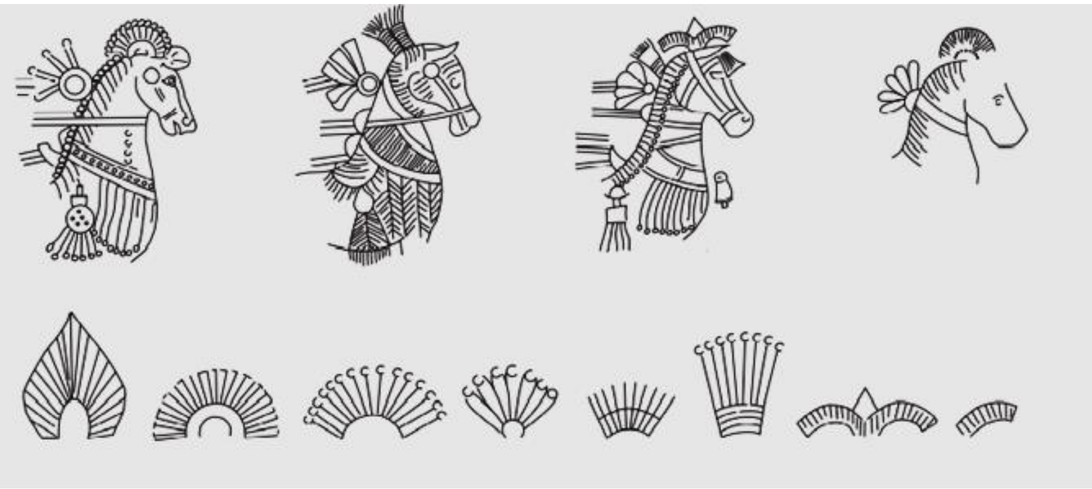

وێنەی ژمارە (٩٨) : چەند نموونەیەکی تاجە گوڵینکەکانی سەری ئەسپی شاهانەی ئوڕارتی (وەرگیراوە لە:
(Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021, 187, fg.24)

هەرچەندە ئێمە دەتوانین لەڕێی وێنە نەخشێنراوەکانی سەر کەلوپەلە جەنگییەکان کە چەندین دیمەنی کاروانی ئەسپ و عەرەبانەی تیادا بەدی دەکرێت، بیرۆکەیەک وەربگرین سەبارەت بەو پارچانەی کە تەرخانکرابوون بۆ ڕازاندنەوەی ئەسپی ئوڕارتی، بەڵام لە ڕێگەی بەڵگە شوێنەوارییەکان زیاتر ئاشنا دەبین لەچۆنیەتی دیزاینی پارچەکە و چۆنیەتی بەکارهێنانی. لە ناو پارچە برۆنزییە بەتاڵانکراوەکان، چەند نموونەیەکی ڕازاوەی ئەسپ گەڕێنرایەوە لەوانە تاجە گوڵینکەیەک لە شێوەی کەوانی مانگە و بنەکەی پێکهاتووە لە پارچەیەکی چەماوە کە قاچەکانی لەسەر چەسپکراوە، پێکهاتەی سەرەوەی لۆگۆکە لە یەک پارچەی برونز پێکهاتووە، قاچەکانیشی وەک بۆری دروست کراون، هەروەها بەشی سەرەوەی لۆگۆگە کە شێوە کەوانی مانگەکەی هەیە دەکرێت بەکارهاتبێت بۆ جێگیرکردنی بەشی سەرەوەی پەرچەمی ئەسپەکە لەڕێگەی ئەو ڕیزە کونانەی کە لە لێوارەکانیدا هەن، و تەلێکی برۆنزی تیایدا دەچێت کە قژەکەی پێوە دەبەسترێت (Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021, 185) دەڕواندریتە وێنەی ژمارە ٩٩).

وێنەی ژمارە (٩٩): تاجە گوڵینکەی برۆنزی سەر لوتکەی سەری ئەسپ، (وەرگیراوە لە: (Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021,185)

لە گۆڕێکی ئورارتی لە خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵ، نمونەیەکی زیوی تاجە گوڵینکە دۆزراوەتەوە، لەدوو بەش پێکهاتووە، لەشێوەی پیتی U بەهەڵگەڕاوەیی، هەردوو لای لەسەر پلێتێکی لاکێشەیی جێگیر کراوە، لێواری سەرەوەی چەندین کونی تێدایە، ڕووکاری هەردوو لای بەنەخشی شێوە گۆپکەو گوڵ ڕازاوەتەوە، لێواری پلێتە لاکێشەییەکە چەندین کونی تێدایە بۆ بەستنەوەی پلێتەکە بە چەرمێک یان لبادێک بۆ پاراستنی پێستی (ئەسپەکە) (Özgen, (1984) ,91) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٠٠):

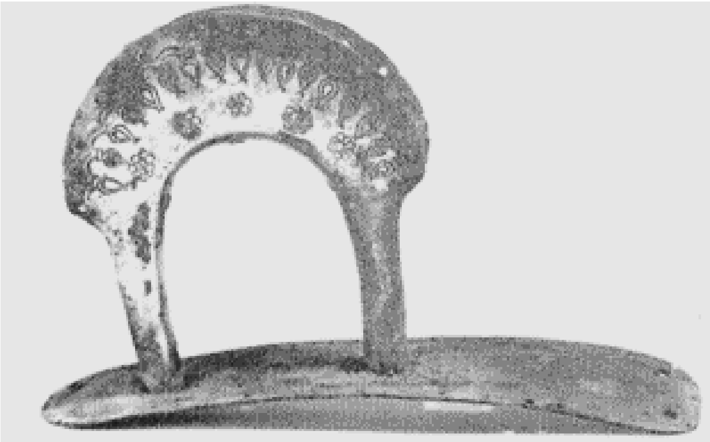

وێنەی ژمارە (١٠٠): تاجە گوڵینکەی زیوی سەر ئەسپی، ئورارتو ، (وەرگیراوە لە: (Özgen, (1984), 131 fig .1)

بە بەراوردکردنی ئەم دوو شێوەیە لە چوارچێوەی سەردەم و نەخشەی وێنەکان، بەتایبەت لە کۆتایی سەدەی هەشت، شێوەی نیوە مانگی زیاتر گرنگی هەبووە، سەردەمەکەیان دووپاتکراوەتەوە، لە ڕێگەی بەڵگە نە خشێنراوەکانی سەردەمی ئاشوری بە تایبەت سەردەمی سارگۆنی دووەم (٧٢١-٧٠٥پ.ز) کە تیایدا ئەم شێوەیە باوبووە، هەروەها لە سەردەمی سەنحاریب (٧٠٤-٦٨١ پ.ز) دا بەفراوانی بڵاوبوەوە و

له سەردەمی ئاشورپانیپال (٦٦٨-٦٣١پ.ز) دەرکەوتووە (Dezső, Niederreiter& Bodnár, 2021,195) دەڕواندریتە وێنەی ژمارە١٠١).

وێنەی ژمارە (١٠١) چەند نموونەیەکی تاجە گوڵینکە کە شێوە نیوە مانگە، سەردەمی سارگۆنی دووەم (وەرگیراوە لە Dezső, Niederreiter & Bodnár, 2021, 196, fig.26)

وەک دیارە دانانی ئەم پارچانە لەسەر لوتکەی سەری ئەسپەکان دیاردەیەکە زیاتر بۆ مەبەستی جوانکاری بووە (Gökce & IšIk, (2014),14)، بەڵام ئەگەر زیاتر وردبینەوە دەبینین بیرۆکەکە هاوشێوەی خودە تاجدارەکانە کە لەسەر جەنگاوەرە ئورارتییەکانی نەخشەکەی بالاوات دەبیندرێت، هەندێ جار ئاشورییەکانیش دەبیندرێت، هەمان شێوەی لوتکەی خودەکانیان بەکارهێناوە بۆ ڕازاندنەوەی سەری ئەسپەکانیان. (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٠٢).

وێنەی ژمارە (١٠٢) هێڵکاری خودەیەکی ئاشوری کە لوتکەی سەرەوەی هاوشێوەی هەندێک لە تاجە گوڵینکەکانی ئەسپە شاهانە ئاشوریەکانە، (وەرگیراوە لە : عبدالله، ٣٥٥، لوح ٣٣، ج)

لەگەڵ ئەمەشدا چەندین کەلوپەلی ڕازاوەی تریان هەبووە کە تایبەتی بۆ ئەسپ تەرخانکرابووە، وەک گەردانە، زەنگوڵە، ڕازاندنەوەی شان ...هتد. (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٠٣).

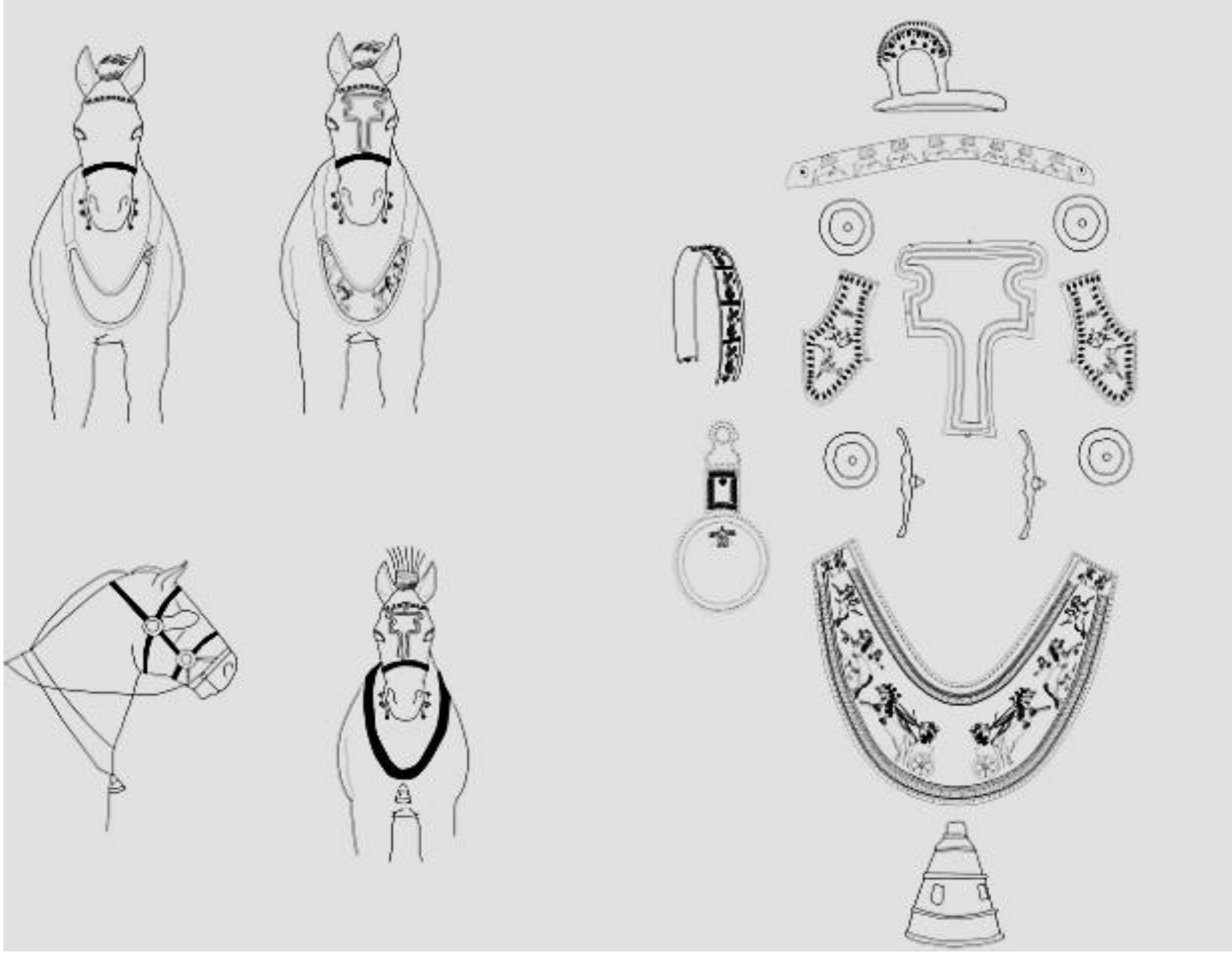

وێنەی ژمارە (١٠٣) وێنەیەکی هێڵکاری ئەسپی ئوراڕتی بە چەندین کەلوپەلی تەرخانکراوە. (وەرگیراوە لە .11: Gökce & Išik 2014) (fig.3)

گالیسکەی جەنگی ئوراڕتی

وەک ئاشکرایە بۆ یەکەمین جار گالیسکەی کراوە بە دوو یان چوار چەرخ[39] لەسەردەمەکانی کۆنەوە لە کاروانی پرسەی شاهانە و دواتریش لە شەڕو پێشبرکێ وڕاوکردندا بەکارهاتووە، وا دیارە لە مێسۆپۆتامیا لە نزیکەی (٣٠٠٠ پ.ز.)، وەک دیارە لە وێنەکەی سەر سندوقەکەی ئاڵای شاری ئوری سومەری، گالیسکەی چوار چەرخیان بەکارهێناوە (Chondrose, et al., (2016). 429 fig .1).

هەروەها بەڵگە شوێنەواریەکان ئەوە دەسەلمێنن گالیسکەی دوو چەرخەی ڕۆڵیکی بەرچاوی هەبووە لە مەیدانی جەنگ لای گەلانی کۆن، هەروەها ڕۆڵێکی کارای لەمەیدانی جەنگدا گێڕاوە، بە یەکێک لەو هۆکارانە دادەنرێت کە بووەتە هۆی چالاکبوونی سوپایەکی بەهێز، هێنانی گالیسکەی جەنگی بۆ ناو پێکهاتەی سەربازی، وەک دەرچوونێک وابوو لە نەریتە سەرەتاییەکان، بەمەبەستی خێراییەکەی دیزاین کراوە نەک هێز ئەمەش هیچی کەمتر نەبوو لە شۆڕشێک (Pinheiro, 2010, 1).

ئەوەی شایانی باسە گالیسکەی جەنگی هەمیشە ڕێگەی بە مرۆڤ و ئەسپ دا وەک قەوارەیەک کاربکەن ئەمەش بووە هۆی زیادکردنی توانای هەردوو لا، چ وەکو گالیسکەیەکی نزیک لە جەنگ یاخود وەک سەکۆی تیرهاوێژی خێرا، هەر بۆیە زیادکردنێکی بێوێنەی دابینکرد لە کاریگەری توانای کەوانی جەنگاوەرەکە (Pinheiro, 2010, 1). وەک ئاشکرایە ئوراڕتییەکان لە هەزارەی یەکەمی پێش زاییندا زاڵبوون بەسەر جوگرافیایەکی گەورە و سەخت، بوون بە یەکێک لە گرنگترین و مەزنترین هێزەکان لە خۆرهەڵاتی نزیک، گومان لەوەدا نییە کە ئەوان قەرزداری ئەو هێزە گەورەیەن کە توانایان هەبوو، ئەم وڵاتە شاخاوییە بە کاریگەرترین شێوە بەکاربێنن (Gökce, Işık & Değirmencioğlu, (2013), 107) لەگەڵ ئەوەشدا ئوراڕتییەکان خاوەنی سوپایەکی بەهێز و کانزاکاری دیاری سەردەمی خۆیان بوون کە ئەویش سەردەمی ئاسنە (١٢٠٠-٤٠٠ پ.ز.)، ئەوەی شایانی باسە گالیسکە لە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئایینی و سەربازیدا ڕۆڵێکی بەرچاوی گێڕاوە (Gökcet, Işık, Değirmencioğlu, 2012,107) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٠٤)

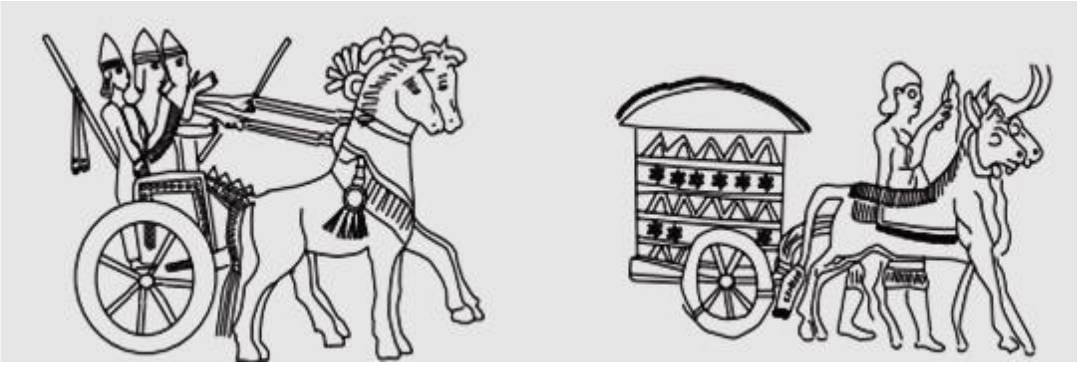

وێنەی ژمارە (١٠٤) وێنەی دوو گالیسکەی ئوراڕتی بۆ دوو مەبەستی جیاواز بە کارهاتوون، ژیانی ڕۆژانە و سەربازی (وەرگیراوە لە: (Gökce, (2018), 37, 1.D,E).

---

[39] لە کاتی کنەو پشکنینە شوێنەوارییەکانی ساڵانی ١٩٢٧- ١٩٢٨ دا شوێنەوارناسی بەریتانی لیۆنارد وولی لە گۆڕستانی شاهانەی ئور پارچەیەکی شوێنەواری دۆزرییەوە کە بە ستاندەری (ئاڵا)ی ئور ناسراوە تیایدا وێنەی گالیسکەی چوار چەرخی تیایە لەلایەن چوار گوێ درێژەوە ڕاکێشراوە، بۆ ئەوەی ئەوە ڕوون بکەینەوە کە ئەمە ئامێرێکی جەنگییە، لە خوارەوە یەک یان دوو دوژمن نیشان دەدەین کە تێکشکێنراون (Chondros & et al., 2016:229)

وەک ئاشکرایە وێنەی گالیسکەی ئورارتی لە چەند دیمەنێکی جەنگی، و لە نمایشە سەربازییەکاندا، و هەروەها لە دیمەنی ڕاوکردندا بە شێوەیەکی سەرەکی لەسەر خودە، تیردان، پشتێنەی برۆنزی دەرکەوتوون (Merhav (1991), 53). هەر بۆیە دەکرێت بڵێین کە گالیسکەی جەنگی لە گەشەسەندنی هێزی سەربازی شانشینی ئورارتی بۆ نزیکەی دوو سەد و پەنجا ساڵ لە ناوەڕاستی سەدەی نۆیەم تا سەدەی شەشی پێش زایین ڕۆڵێکی گرنگی بینیوە (Merhav, (1991), 53).

دەقی نووسینەکان، ئاماژە بەوە دەکەن کە ئورارتییەکان لە کاتی هەڵمەتە سەربازییەکانیاندا، گالیسکەی جەنگییان بە فراوانی بەکارهێناوە، کۆنترینی ئەو دەقانە دەگەڕێنەوە بۆ ماوەی فەرمانڕەوایی هاوبەشی هەردوو پاشای ئورارتی ئیشپوینی و مێنوای کوڕی، دەقەکە ئاماژە بەوە دەکات کە ١٠٦ گالیسکە لە سوپای ئورارتیدا هەبوون، لە هەڵمەتێکدا لە دەوروبەری دەریاچەی ورمێ بەکارهاتوون (Gökce, Işık, Değirmencioğlu (2013), 109) ،هەروەها لە دەقێکی تردا هاتووە، سوپای ئورارتی خاوەنی ٩٢ گالیسکە بوون کاتێک ساردوری دووەم دەسەڵاتی گرتۆتە دەست (Gökce, Işık,& Değirmencioğlu, (2013), 109) (دەڕوانرێتە (بەشی یەکەم ،تەوەری سێیەم)

شایانی باسە، لەبەڵگەنامەکانی دەوڵەتی ئاشوری نوێدا ئاماژە بە گالیسکە کراوە، کە لەم ناوچەیە دەستیان کەتووە، بۆ نموونە ئاشورناسرپالی دووەم لە ٨٨٢ پ.ز. کۆمەڵێ گالیسکەی وەرگرتووە لە ناو ئەو کەلوپەلانەی کە وەک پاداشت لە پاشایانی نائیری وەرگرتووە (Curits, (2012), 428) ، هەروەها دەقەکانی سەردەمی شالمانیسەری سێیەم ئاماژە بەوە دەکەن کە سوپای ئورارتی لە ژمارەیەکی زۆر سوارچاک و گالیسکە پێکهاتبوو لە کاتی داگیرکردنی ئارزاشکۆنی شاری پاشای ئورارتی ئارامو (Gökce, Işık, Değirmencioğlu, 2013,109).

لە دەقێکی نووسینی تیگلات بلێسەری سێیەم (٧٤٤-٧٢٧ پ.ز.) دا، باس لەوە دەکات، دوای سەرکەوتنەکەی بەسەر ئورارتییەکان و بەزاندنی ساردوری دووەم (٧٥٦-٧٣٠ پ.ز.) پاشای ئورارتی، چەند گالیسکەی جەنگی گرتووە لە نێوانیاندا گالیسکەی پاشا ساردوری دووەم (دەڕواندرێتە بەشی یەکەم،تەوەری دووەم)، بەڵام ئەوەی گرنگە لێرە نووسینە شاهانەکانی ئورارتییەکانە لەسەر پێکهاتە برونزیەکان، کە لایەنێکی گرنگ ئەدات بەدەستەوە، ئەویش بەبەراورد کردنی دیمەنەکانیان دەتوانین جیاوازی بکەین لە نێوان گالیسکەکانی سەرەتای سەدەی نۆیەم -سەرەتای هەشتەم و دواتر (Merhav, (1991), 53). گالیسکەی ئورارتی هەمیشە شێوەیەکی لاکێشەیی هەبووە ئەمەش بێجگە لەو گالیسکەیەی کە لە پشتێنەکەی نور-ئارێشە کە شێوەی(D) ئاسۆییە (Gökce, Işık, Değirmencioğlu, (2013), 109) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٠٥).

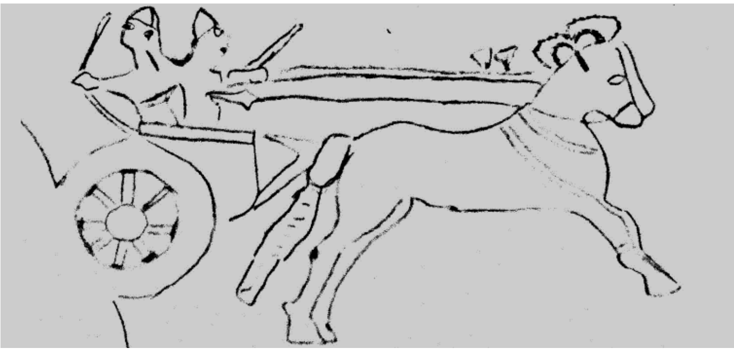

وێنەی ژمارە (١٠٥) : هێڵکاری گالیسکەی لەسەر پشتێنی (نور-ئارێش)، کاری توێژەر وەرگیراوە لە (بەشێ دووەم ،تەوەری دووەم :وێنەی ژمارە (٣١).

وەک پێشتر ئاماژەمان پێکرد لەڕێگەی هەندێ کەرەستەی ئوراڕتی دەتوانین، زیاتر تیشک بخەینە سەر شێوازی گالیسکەکان، کە ناسنامەی جەنگی بە ڕوونی لە دیمەنەکاندا لە خۆ گرتووە، گالیسکەکان هەمیشە تەختەی لا-قەراغی سندوقەکانیان نەڕازێنراوەتەوە، بەڵام هەندێک نموونە هەن کە بە پارچەیەکی بچووک ڕازێنراونەتەوە، وەک خاڵ و ئێسکی ماسی، هێڵە ئاسۆییەکان، شێوازی چوارگۆشە، لەوانەیە ئەو شێوە خاڵانە نیشانەی خەپلە کانزاییەکان بێت بەهەڵکۆڵینی نائاسایی دۆزراوەتەوە کە بۆ سەردەمەکانی ئیشپوینی و مێنوا ساردوری دووەم دەگەڕێنەوە (Gökce, Işık, Değirmencioğlu, (2013), 110-111).(دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٠٦).

وێنەی ژمارە (١٠٦): خەپلەیەکی بڕونزی، چوار جووت کونی تێدایە بۆ جێگیر کردنی لەسەر لاکانی سندووقی گالیسکەکە دروستکراوە، تیرەکەی (30.7سم). (وەرگیراوە لە: (Merhav (1991), 77, fig. 30a,b)

گالیسکە نەخشێنراوەکەی سەر میلەکەی وان، لەگەڵ گالیسکە نەخشێنراوەکەی سەر خەپلەیەک بە یەکێک لەنموونەکانی سەدەی ٩پ.ز. دەژمێرێت (Merhav (1991), 53). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٠٧ آ-ب)

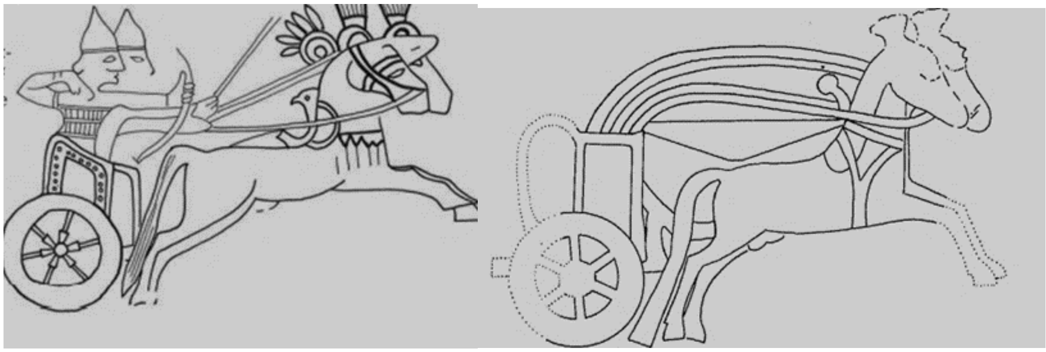

آ   ب

وێنەی ژمارە (١٠٧): آ -وێنەی گالیسکەی میلەکەی وان. (وەرگیراوە لە: Özgen (1983)، 123, fig.1

ب- وێنەی گالیسکەیەک نەخشێنراوە لەسەر خەپلە، نیوەی دووەمی سەدەی ٩پ.ز، (وەرگیراوە لە: Merhav, (1991) 54, fig. 2)

سەبارەت بە نموونەی یەکەم وەک دیارە سنووقی گالیسکە کە قووڵە و لێوارێکی ڕێکی هەیە لە سەرەوەو پێشەوە، هەروەها ئەڵقەیەکی جێگیرکردنی بەرز هەیە بۆ تیمی گواستنەوە لە پشت سنووقەکە و ئەمەش هەرگیز لە وێنەی گالیسکەکانی ئاشوری دەرنەکەوتووە (Özgen, 1983, 112).

چەرخی گالیسکەی سەردەمە سەرەتایەکانی ئوراڕتی چەرخەی لە شەش توڵ پێکهاتبوون، پێدەچێت ئوراڕتییەکان لەم جۆرەیان بەکارهێنا بێت تاکو سەدەی هەشتی پێش زایین، دوو ئەسپیش چەرخەی گالیسکەکە ڕادەکێشن (Özgen 1983, 117)، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نموونەیەکی هاوشێوەی ئەم گالیسکەیە لە سەر چاپی مۆرێک دەرکەوتووە لە نزیک تۆپراک-قەڵا، وەک دیارە چەرخەکەی هەشت توڵی هەیە (Özgen, (1983), 118) (دەڕواندرێتە وێنەی ١٠٨).

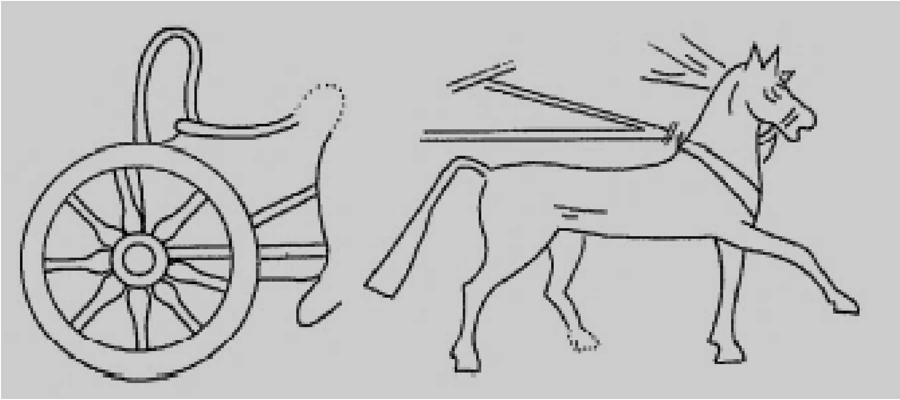

وێنەی ژمارە (١٠٨): وێنەیەکی گالیسکەی ئوراڕتی لەسەر چاپی مۆر نزیک تۆپراک -قەڵا دۆزراوەتەوە (وەرگیراوە لە: Özgen (1983),123 fig. 2).

هەرچەندە قەبارەی ئەم چەرخە گەورەیە دەبیندرێت بەبەراورد لەگەڵ دیمەنەکانی پێشووتر لەگەڵ ئەوەشدا ناگاتە قەبارەی چەرخی گالیسکە ئاشورییەکانی سەردەمی کۆتایی بەتایبەت سەردەمی (سەنحاریب -ئاشوربانیپال) (دەڕواندرێتە (Collins, 2015, 79, 114).

ئەوەی جێیی سەرنجە لەم دیمەنەدا لە ناو گالیسکەکان هیچ جەنگاوەرێکی تیا نابیندرێت، لەگەڵ ئەوەشدا لەگالیسکەکەی میلەکەی وان لاشەی دوژمنە تێکشکێنراوەکان لەژێریدا دەردەکەون (دەڕواندرێتە Calmeyer, (1991), 313, fig. 2). کالْمایەر دەڵێت ئەمە **"وا دیارە بەڕوونی دەرخستنی دەستەواژەیەک**

بووە کە لە لەچەندین دەقی مێژوویی ئورارتی سەدەی هەشتدایە، گالیسکەکەی خواوەند خالدی دەرچوو، و زەوییەکانی داگیرکرد...." (Calmeyer, (1991), 313). لە ماوەی سەدەی (٨ – ٧ی پ.ز)، جۆری گالیسکەی چەرخەی هەشت تولّی،هەندێ جار شەش تولّی بەدەسکی وەک گوڵینکە دوای سندوقەکەوە بەربڵاو بووە لە ئورارتو. (118 (Özgen, (1983)) . (دەرواندرێتە وێنەی ژمارە ١٠٩).

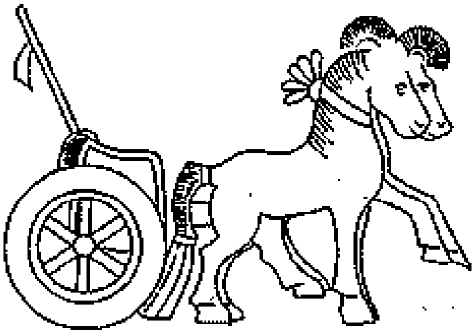

وێنەی ژمارە (١٠٩): نموونەیەکی گالیسکەی ئورارتی لەسەر تیردان (quiver)، کارمیر ـبلور (وەرگیراوە لە: Özgen, (1983), 126 fig) (9

هەندێ جار وێنەی قەڵغانی ددانداریش لەدوای گالیسکەکە دەبیندرێت کە کاریگەری ئاشوری پێوە دیارە و لەهەمان کاتدا ئاماژەیە بۆ سەدەی (٩ پ.ز.) بگەرێتەوە (Özgen, (1983) , 118) ئەوەی جێی سەرنجە چەرخی گالیسکەکە لەهەشت توول پێک هاتووە (دەرواندرێتە وێنەی ژمارە ١١٠).

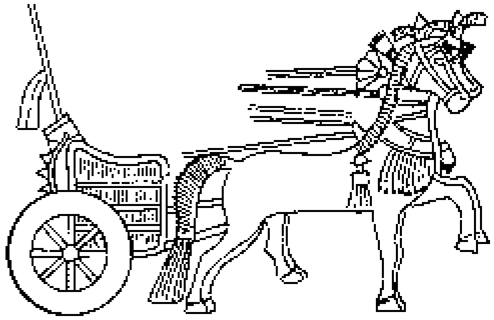

وێنەی ژمارە (١١٠): وێنەی گالیسکەیەک لەسەر خودەی برۆنزی، دواوەی قەڵغانی نووک تیژی لێ جێگیرکراوە. (وەرگیراوە: Özgen, (1983), 128, fig. 12)

لەگەڵ ئەوەشدا قەڵغانی تریش دەبیندرێت، لە ناوەڕاستدا سەرە شێری دەرپەڕیوی تیا دەردەکەوێت پێمان وایە بۆ داخستنی پشتی گالیسکەکە بەکارنەهاتوون، بەڵکو لەسەر پانێڵێکی تەختە هەڵواسراون کە دواوەی گالیسکەکەی داخستووە، ئەم قەڵغانە نەک تەنیا وەک نیشاندەری هێز بەکارهاتووە، بەڵکو دەکرێت بۆ بەرگریکردن لەلایەن جەنگاوەرەوە لەکاتی پێویستدا بەکارهێنرا بێت (Gökce, Işık, Değirmencioğlu, (2013) ,111). لە هەندێ لاکانی گالیسکەکان دوو تیردانی یەکتر بڕ دەبینین بۆ دانانی تیرتەرخانکراو بووە..(Gökce, Işık, Değirmencioğlu, (2013), 111). (دەرواندرێتە ; زرێ وێنەی ٣٣).

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین تیمی گالیسکە ئوراڕتییەکان لەدوو جەنگاوەر پێکهاتبوون، یەکیان تیرو کەوانی پێ بووە، و دووەمیان گالیسکەکەی لێ خوڕیوە، هەندێک جاریش ڕم هاوێژ لەگەڵ لێخوڕی گالیسکەکە بووە، بەپێی بۆچوونی ئۆزگن، پێدەچێت گالیسکە ئوراڕتییەکان سێ جەنگاوەری هەڵگرتبێت، بە تایبەتی لە دوا قۆناغەکانی دەسەڵاتی شانشیندا (Özgen, 1983, 118)، بەڵام ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ دیمەنی ئەو گالیسکەیەی بۆ سەردەمی ئیشپوینی دەگەڕێتەوە، واتە لە قۆناغە سەرەتاییەکاندا، بۆمان دەردەکەوێت کە گالیسکەکە سێ جەنگاوەری هەڵگرتووە (دەرواندرێتە ; وێنەی ژمارە ٩٦-ب).

بە بێ هیچ گومانێک، چەکی سەرەکی گالیسکەکان کەوان بووە، هەڵگری کەوان نەیتوانیوە خۆی بپارێزێ و لێخوڕی گالیسکەکەش سەرقاڵی لێخوڕین بووە، و نەیتوانیوە پارێزگاری لەخۆی و هاوڕێکەی بکات، بۆیە بوونی جەنگاوەرێکی سێیەم لەسەر گالیسکە جەنگییەکە بۆ هاوکاریکردن و پارێزگاریکردن زۆر پێویست بووە (عبدالله، ١٩٧٧، ٢٣٨).

بەشی چوارەم
قەڵا و قایمکارییەکانی ئوڕارتو

بەشی چوارەم
قەڵا و قایمکارییەکانی ئورارتو
تەوەری یەکەم
قەڵاو شارە شورەدارەکان

ئورارتییەکان گرنگیان بە دروستکردنی قەڵا و شورە داوە کە بەدیواری بەرگری پەرژین کراوە، چونکە بەڵگە شوێنەوارییەکان و دەقەکان و وێنەکان ئاماژەیان بە بوونی ژمارەیەک لەو بینایانە کردووە، بە پلەی یەکەم بۆ بەرگری لەشانشینەکە دروستکراون کۆمەڵێک مەرجی بیناسازی بەسەریاندا سەپێنراوە، سەرەڕای بوونی هەندێک گۆڕانکاری جوگرافی و ڕیزبەندی مێژوویی لە نەخشی بیناسازیدا، بەڵام تەلارسازی ئورارتی بە کۆمەڵێک پێوەر تایبەتمەند بوو، لەوانە دیواری ڕاست و ئەستوور، کە بە گۆشەی ڕاست دەبڕدرێن، و پاڵپشتی چوارگۆشە (Smith, (2012), 42) ، لەم بەشانە خوارەوەدا هەوڵ دەدەین خوێندنەوەیەک بۆ تەلارسازی ئورارتو لەڕووە سەربازییەکەوە بکەین بە دیاریکردنی تایبەتمەندییەکانی قەڵا وشورەی ئورارتی:

قەڵاکان: تەلارێکی شورەدارە بە مۆڵگەی سوپا دادەنرێت، کۆگایەکە بۆ چەک و کەلوپەلە جەنگییەکان، بەو پێیەی لەکاتی تێپەڕبوونیاندا پێداویستی بۆ سوپا دابین دەکات (عبدالله، ١٩٧٧، ١٦٦). قەڵا ئورارتییەکان بەگشتی پێکهاتەیەکی تەلارسازی جیاواز نیشان دەدەن، چونکە وەک ناوەندێکی پێکەوە بەستراوی دەوڵەتی ئورارتی خزمەتیان دەکرد، کە هەموو دامەزراوە کارگێڕی و ئابووری و سەربازی و کولتوورییەکانی پێکەوە گرێدابوو(Smith, (2012), 42).

قەڵا و شارە شورەدارە ئورارتییەکان دەکەونە شوێنە ستراتیژییە گرنگەکانی ناوچە شاخاوییەکانەوە، لە ڕووی سەربازییەوە، لە کاتی گەمارۆدا نیشتەجێبوون لەم شوێنانە لە دەشتی تەخت باشترە (Jakubiak, (2004),170). هەروەها دەتوانرێت بە ئاسانی دۆڵەکان و ناوچەکانی دراوسێ لەم بەرزاییەوە ببینرێت و چاودێری بکرێت، جگە لەوەش دەتوانرێت جووڵەکانی دوژمن بە خێرایی دەستنیشان بکرێن بۆ ئەوەی بەرگریکارەکان کاتێکی پێویستیان هەبێت بۆ ئەوەی خۆیان بۆ هەر هێرشێکی لەناکاو ئامادە بکەن و ئامادەباشی بکەن بۆ شەڕ(Jakubiak, (2004),170).

ئەو شوێنانەی قەڵایان تیایدا دروستدەکرا، بەپێی هەردوو پێداویستی سەربازی و بازرگانی هەڵدەبژێردران دەتوانین بڵێین پێوەرەکانی هەڵبژاردن هەرچییەک بێت، قەڵاکان بە پلەی یەکەم وەک بنکەیەکی سەربازی دروستدەکران، جگە لەوەی بۆ پاراستنی ڕێگاوبان و ڕێگا بازرگانییە گرنگە ستراتیژییەکانی بۆ توشپای پایتەخت دەڕۆیشت (Çilingiroğlu, (2004), 206). دابینکردنی ئاسایش یەکێک بووە لە هۆکارە سەرەکییەکانی هەڵبژاردنی شوێنەکانی دروستکردنی قەڵا، بەتایبەتی لەسەر لوتکەکان و بەرزاییە سروشتییەکان بەهۆی ئەگەری بەرگریکردن لێی بە شێوەیەکی سروشتی، هەروەها ئەو ڕێگایانەی لە ڕۆژهەڵات و باکووری ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو وان دەڕۆیشتن بە دروستکردنی زنجیرەیەک قەڵای نوێ لە

دەشتەکانی یوکاری ئانزاف ئێرچێک، گورپینار، چاوش تەپە، دەشتی مورادییە ، و کورزوت ، کۆنترۆڵ و پاسەوانی دەکران(Çifçi, (2014), 181) .

لەبەرچاوگرتنی شوێنی ستراتیژی شانشینی ئوراڕتو و لەژێر ڕۆشنایی ئەمەدا، جەیکۆبیاک ئاماژەی بەوەدا کە دوو ناوچەی ستراتیژی سەرەکی هەن یەکەمیان": ناوچەکانی باشوور و باشووری ڕۆژهەڵاتی شانشینەکە، کە چەندین جار لەلایەن سوپای ئاشوورییەوە هەڵکوتراوەتە سەریان، دووەمیان دۆڵی ئاراکس (ئاراس) و ناوچەکانی دەوروبەری کە بەباشترین ناوچەی کشتوکاڵی شانشینەکە دادەنران، شوێنی نیشتەجێبوونی شاهانە لە شاری یەریڤانی/ ئێرێبونی (ئێستا یەریڤان- پایتەختی ئێستای وڵاتی ئەرمینیا) لەوێ بوو، ناوچە بەپیتەکان لە سنووری باکووری ڕۆژهەڵات نزیک بوون، کە پێویستیان بە پاراستن بوو لە بەرامبەر ئەو کۆچەریانەی لەقەوقازەوە هێرشیان دەکردە سەر ناوچەکە" (Jakublak, (2004) ,170) .

ئەتوانرێت قەڵا ئوراڕتییەکان بەپێی ئەرکەکانیان بۆ چەند بەشێک پۆلین بکرێن: ئەو قەڵایانەی وەک ناوەندی کارگێڕی ناوخۆیی بەکاردەهێنران بۆ کۆکردنەوەی بەروبوومی کشتوکاڵی و ناردنی بۆ پایتەخت، بینای کارگێری و بینای ئاینی و کۆشکی تێدایە کە فەرمانڕەواکان تیایدا ژیاون، ژێرزەمینەکانی زۆربەی بیناکان بۆ هەڵگرتنی دانەوێڵە، شەراب یان ئەو کەرەستەی دیکە بەکاردەهێنرێن کە لە ناوچەکە کۆدەکرێنەوە، وەک باج و سەرانە (Çilingiroğlu, 1997, 48) . نموونەی قەڵا هەیە وەک قەڵای کارمیر بلور لە نهۆمێک زیاتر پێک هاتووە ، نهۆمی خوارەوە، ژووری عەمبارکردنی تیادابووە، وەک سەکۆیەک کاری دەکرد، نهۆمی سەرەوەی لەسەر دروستکرابووە، تەنها لە نهۆمی سەرەوە دەتوانرا بچنە ژوورەکانی نهۆمی خوارەوە، هەندێکیان بە تەواوی لە وانەی تر دابڕاوە، لەسەر ئەو سەکۆیە کە نهۆمی سەرەوەی تیا دروستکراوە ، ١٤٨ ژووری بە قەبارە و ئەرکی جیاواز لەخۆگرتبووە (Piotrovsky, (1969,138). دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١١١)

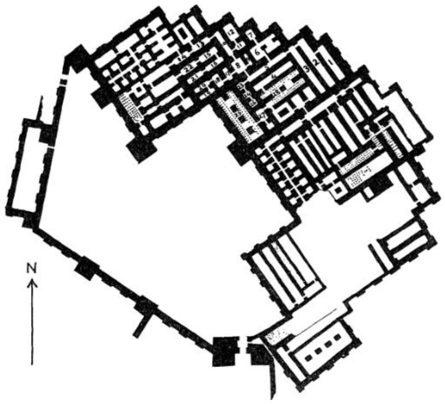

وێنەی ژمارە (١١١) پلانی قەڵای کەرمیر-بلور، وەرگیراوە لە(Van loon ,1966, 39, fig.4)

جۆرێکی تری قەڵاکان ئەوانەن کە لەسەر ڕێگا سەربازی و بازرگانییەکان دروستکراون، لە پایتەختی توشپاوە دەچنە ناوچە جیاوازەکانی شانشینەکە، لە قەبارەدا کەمێک بچووکترن لە قەڵاکانی نموونەی پێشوو هەرچەندە لە پلاندا جیاوازییەکی زۆریان نییەو بەپێی نەریتی تەلارسازی سەربازی ئوراڕتی دروست کراون، قەڵاکان لەسەر بەرزایی شاخەکان دروستکراون و بە شورەی پتەو دەورە دراون (Çilingiroğlu

(1997,4) لە ئەنجامی کنەوپشکنین لە قەڵای ئایانیس دەرکەوتووە کە قەڵا ئوڕارتییەکان تەنها پەرستگاو کۆشک و ژووری عەمباری لە خۆ نەگرتبوو، بەڵکو هەندی خانووی تێدا بووە کە چەندین چالاکی ژیانی ڕۆژانەی تیایدا ئەنجامدراوە، بەتایبەت هاڕینی دانەوێڵە وعەمبارکردن کە پێشتر ئاماژمان پێکرد (Çilingiroğlu& Erdem, (2010), 3)

پاشاکانی ئوڕارتو لە دروستکردنی قەڵاکانیاندا جەختیان لەسەر هەڵبژاردنی ئەو بەرزاییانە دەکردەوە کە پێشتر بۆ هیچ مەبەستێک بەکارنەهێنرابوون، لەنێویاندا کشتوکاڵ (Çilingiroğlu, 2004, 206) ،هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ درککردنی ئوڕارتییەکان بە پێویستی بوونی بناغەیەکی بەردینی بەهێز بۆ دروستکردنی قەڵایەکی قایم و تۆکمە لە هەمان کاتدا بۆ ئەو مەبەستەی کە بۆی بنیات دەنرێت .

ئوڕارتییەکان جەختیان لەسەر دابینکردنی ئاو دەکردەوە بۆ قەڵاکانیان و دامێنی شاخەکانیان هەڵدەبژارد کە دەتوانرێت لە ڕێگەی کونجی بەردەوە یان بۆری گڵێنەوە لە کانییەکەوە کە لە شوێنێکی بەرزتردا هەڵکەوتووە، ڕەوانەی قەڵاکان بکرێت (Van Loon, 1966, 38).

وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا، کاری سەرەکی زۆربەی قەڵاکان بەرگریکارانە بووە، چونکە زۆر بەپتەوی دروستکراون، تەنیا بە دیواری پتەو و پێگەی جوگرافی پارێزراو نەبوون، بەڵکو لەرێی دەروازەیەکی سەختیشەوە پارێزراو بوون، لەرێی تونێلێکی پێچاوپێچی لەبەرد هەڵکەندراو بۆ دەرچەیەکی کەناری دەریاچەکە، کە تەنیا بە بەلەم و کەڵەکەوە دەتوانرێت هێرش بکرێتە سەری (Azarpay, 1968, 88).

دەروازەی قەڵا ئوڕارتییەکان دەکەوتنە شوێنێکی نزیکی دامێنی لێوارەکانەوە، وەک لە بەرزاییەکانی ئەنزاف و باستام (دەروازەی باشوور، ئێرێبونی، چاویش تەپە و هتد) لەکاتی زۆربوونی ماوەی گەمارۆدا سوودی هەبوو بۆ فڕێدانی ئاگر لەبەرزایی قەڵاکەوە بەسەر سەربازانی دوژمن کە هەوڵیان ئەدا سەر بکەون بۆ دامێنی دەروازەکە و هەوڵی شکاندنی دەروازەکە بدەن (Jakubiak, (2004), 170).

جگە لەم خاڵە گرنگانە، ئەم دامێنە لێژاییانە، بەکارهێنانی (ئامێری پیاکێشان) بۆ دوژمن قورسترکرد، بەجۆرێک بەهۆی قورساییەکەیەوە نەیدەتوانی ئەرکی خۆی بەجێ بگەیەنێت، هەروەها بۆ ئەو سەربازانە قورس بوو کە پاڵ بە ئامێری (قەڵا کوت جەنگی)[٤٠] بنێن، بە ڕاکردن و بە خێرایی پێویست بۆ لوتکەی شاخەکە هەڵکشێن، هەروەک چۆن ئەو ئامێرە ناتوانێت بە هێزێکی پێویست لە شوێنەکە بدات وەک ئەوەی لە زەوی تەختدا ئەتوانێت ئەنجامی بدات، دەروازە لەدامێنەکەدا هەیە وەک لە ئەنزافی خواروو و کارمیر بلور (دەروازەی باکوور) (Jakubiak 2004),171). ئەمەش لە دەروازەی شاری نەینەوای ئاشوریدا بەدیکراوە، کە بە ڕێگەی لێوارێکەوە سەردەکەوێت بۆی، بۆ ئەوەی ڕێگری لە پێشکەوتنی ئامێرەکانی ڕووخاندن بکات (عبداللە،١٩٧٧،١٥٧).هەندێک لە قەڵاکان بەرگریکاری سروشتییان هەبوو کە لە

---

[٤٠] قەڵاکوت : ئامێرێکی جەنگیە، دانیشتوانی میسۆپۆتامیا لە سەرەتای هەزارەی دووەمی پێش زایینەوە بۆ لێدان و ڕووخاندنی دیواری شار و قەڵاکان بەکاریان دەهێنا، لەسەر چوار یان شەش چەرخە دانراوەو سەرێکی گەورەی کانزایی پێوە بووە کە لە ئاژەڵی بەران چووە (عبداللە ١٩٧٧، ٢٥٣) هەروەها لەبەڵگەنامە دەقیەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیک بە زمانی ئەکەدی بۆ 'بەران لێدان' یاخود قەڵا کوت (ašibu: ašubu، yašibu، yashubu، šubû، šupû) بەکارهێناوە، بە گشتی چوارنموونە لەناو سێ دەقدا لە ئیبلاوە هەیە کە باس لە بەکارهێنانی ئەم ئامێرە دەکەن مێژووەکەی بۆ نزیکەی (٢٥٠٠-٢٢٥٠ پ. ز.) دەگەڕێتەوە، هەروەها لە دەقێکی بوغاز کوی "گەمارۆدانی ئورشو" کە بۆ شانشینی هیتی کۆن دەگەڕێتەوە نزیکەی (١٦٠٠-١٥٠٠پ.ز.) ئاماژە بە لێهاتوویی (لێدانی بەرانی) خورری هاتووە بۆ زانیاری زیاتر دەڕواندرێتە (Wernick, (2016), 376-77)

بەرزاییەکانی دەوروبەری پێکهاتبوون، وەک لە قەڵای وان، لە باشوورەوە نزیکەی (١٠٠ م) بەرزە بۆ ئەوەی بەرگرییەکی سروشتی بۆ دابینبکات، لە کاتێکدا دامێنی باکووری لە چەند مەترێک بەسەر دەشتی بەرامبەری تێناپەڕێت، ئەمەش پێویستی بە دروستکردنی دیوارێکی تۆکمە هەیە کە لێوارەکانی ئەم لایە داپۆشێت، قەڵای ناوەوە (دیواری دووەم) لە لوتکەی بەردەکەدا بوو، لەوێ بە دوو خەنەکی زەبەلاح بەرگری لێدەکرا کە لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای قەڵاکە هەڵکەندرابوون (Çifçi, 2014 ,160)

لەگەڵ ئەوەشدا نەگەیشتوونەتە ئەو ئەنجامەی ئایا هەموو قەڵا ئورارتییەکان بە خەنەک دەوردراون، بەڵام ڕاستییەک هەیە، هەندێک قەڵا بە خەنەکی قووڵ دەورە دراون، وەک قەڵای چاوش تەپە و قەڵای وان (Çilingiroğlu, (2004), 209)، ئەرکی خەنەک یان ئامانجی هەڵکەندنی بریتی بوو لە جیاکردنەوەی قەڵاکە لە زەویەکانی دەوروبەری، ئەم خەنەکانە پڕ دەکران لەئاو بۆ ئەوەی دوژمنان نەتوانن بچنە ناو قەڵاکە یان لێی نزیک ببنەوە (عبدالله، ١٩٧٧، ١٦٨). بەهەمان شێوە ئاشوورییەکان هەمان شێوازیان بەکارهێناوە لە هەڵکەندنی خەنەک بە دەوری شورەی شارەکان وەکو شاری نەینەوا، یەکێکی تر لە ئامانجەکانی دروستکردنی ئەم خەنەکانە بۆ ئەوە بووە ڕێگری بکرێت لە بەرەو پێش چوونی گالیسکەوئەسپسوارەکانی دوژمن، هەروەها زۆرترین زیان بە دوژمن بگەیەنێت، سەربازەکان لەکاتی هاتنە خوارەوەیاندا ناتوانن جەستەیان ڕاست بکەنەوە، بەمەش توانای هەڵدانی رم و تیریان کەم دەبووەوە (عبدالله، ١٩٧٧، ١٥٩).

تایبەتمەندییەکی تری سەرنجڕاکێشی زۆرێک لە قەڵاکانی ئورارتو ئەوەیە، کە قوللە یان پایەی تیادایە کە بە تێکڕا بەرزیان (١٠ م) بووە، پانیان (١ م بۆ ٤ م)، تایبەتمەندییان ئەوەیە کە شێوەیان چوار گۆشەیە و پێچاوپێچی تیایدا نیە (Burney, (1957), 41). لە هەندێک لە قەڵاکاندا بۆ پارێزگاری لە دەروازەکە پایە بەکاردەهێنرا، بۆ نموونە دەروازی سەرەکی و باکووری قەڵای ئارماڤیری شاری ئارگیشتی-خینیلی ودەروازەی باکوور لە باستام (Jakubiak, (2004), 175).

شورەکان: دەتوانرێت تەلارە شورەدارەکان پۆلبەندی بکرێن بۆ دوو جۆری سەرەکی، ئەوانەی کە دەوری ئەو کۆشکانەیان دابوو کە لە نووسراوەکانی ئورارتیدا بە (E-gal) ئاماژەیان پێکراوە، کە بە واتای کۆشکەکە یان بینا گەورەکە دێت، بە پلەی یەکەم ئەرکی بەرگریکارانە بوو، چونکە کۆشکەکە گەنجینەی شەراب و دانەوێڵەی تیایدابوو، جگە لە وەرشەکانی پیشەسازی و کانزاو پیشەسازییە سەربازییەکانی پەیوەست بەوانەوە، دووەمیان تەنیا وەک پاراستن کاریان دەکرد (Forbes, 1983, 8).

قەڵا و شارەکانی ئورارتو بەزۆری بە دیوارێکی شورەدار دەورە دراون، ئەو دیوارانە ڕاستەوخۆ لەسەر تەڵانەکان یان دامێنە فراوانەکان دروستدەکران کە لە بەردی سروشتی هەڵکەندراون، دوای ئەوەی بەردی بناغە لە لێوارەکان دادەنران دواتر بەبەردی گەورە بەرز دەکرانەوە بۆ ئەوەی وەک دیواری بناغە بێت، بەجۆرێک دیوارەکان شێوەی بناغەی بەردەکە وەرگرن (Çifçi, 2014,181) . (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١١٢)

وێنەی ژمارە (١١٢) دیواری قەڵای چاوش-تەپە (وەرگیراوە لە: (Çilingiroğlu,1997,58,res.25)

زۆربەی شورەکان لە سەردەمی مێنوا (٨١٠-٧٨٦ پ.ز.) دروستکراون، هەندێکیش بۆ سەردەمی ئیشپوینی دەگەڕێتەوە، دیواری ڕاستیان هەیە کە ڕەنگە پێشتر بە قوللـە پاڵپشتی کرابن (Forbes, 1983,11). دەکرێت قۆناغەکانی شێوازی دروستکردنی دیواری شورەکان بەسەر دوو قۆناغدا دابەشبکرێن، لە قۆناغی یەکەمدا (سەدەی ٩-٨ پ.ز.) دیوارەکان لە بەردی گەورە پێکهاتبوون، وەک ئەوەی لە بەردەکانی قەڵای (وان) دان، بناغەی دیوارەکانی بەردیان تێدایە و بەشی سەرەوەی خشتی قوڕینە (Azarpay, 1968, 88). قۆناغی دووەم (لە سەدەی حەوتەمەوە تا سەرەتای سەدەی شەشەمی پێش زایین) تایبەتمەندن بە بەکارهێنانی بەردی بچووکتر لە قۆناغی پێشوو، بەگشتی تەنها بۆ بناغەی دیوارەکان بەکاردەهێنران، لەکاتێکدا بەشەکانی سەرەوە بە خشتی قوڕ تەواو دەکران، ئەو شێوازەیە بۆ دروستکردنی دیواری هەموو قەڵاکان بەکاردەهێنران (Azarpay, 1968, 88) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١١٣).

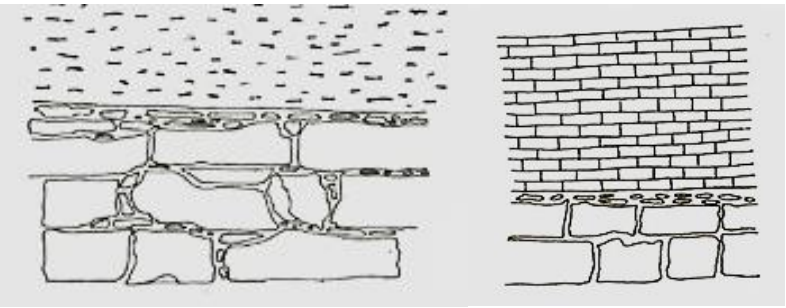

وێنەی ژمارە (١١٣) دوو وێنە ، ئەو ڕێگایانە نیشان دەدەن لە دروستکردنی دیواری قەڵاکانی ئوراڕتودا بەکارهێنراون.
(وەرگیراوە لە: (Forbes, 1983, 9,fig.3a-b)

هەموو نیشتەجێ ئوراڕتییەکان بە هەر قەبارەیەک بووبن بە تەواوی یان بەشێکی شورەدار دەکران، قەڵاکان بەزۆری لە ڕێگەی بیناسازییەوە مێژووییان بۆ دیاریکراوە، چونکە بەزۆری نیمچە بازنەیین، و ستانداردەکانی بیناسازی لە ڕووی بەردی درشتەوە تا بەردی گەورە دەگۆڕن قایشی پان لە گواستنەوەی بەردەکاندا بەکارهێنراون (Burney, (1957), 40).

بەردی لایمستۆنی خۆڵەمێشی لە قەڵا و تەلانەکاندا بەکارهاتوون، ئەم دیوارانە لەسەر بناغەی تۆکمە دروستکراون وەک لە قەڵای وان (توشپا)، پایتەختی ئورارتییەکان کە دەکەوێتە شوێنێکی ستراتیژی لە ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی وان، ئەو ڕووە بەردینەی کە شاری توشپای تیادا هەڵکەوتووە درێژ دەبێتەوە بۆ ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بە درێژی نزیکەی ١,٥ کم و پانیی لە نێوان (٧٠م - ٨٠ م) (Çifçi, 2014, 159-160)، هەرچەندە بەردی لایمستۆن باوترین جۆری بەرد بوو، بەڵام جۆرەکانی ئەو بەردانەی بۆ قەڵاکردن بەکاردەهێنران لە قەڵایەکەوە بۆ قەڵایەکی تر جیاواز بوون، وەک لە (کیف قەڵا) و ئایانیس (بەردی گڕکان) یان بەکارهێناوە (Çilingiroğlu, (2004), 210).

قەڵای شاری ئێرێبونی دەکەوێتە سەر گردی ئارین بێرد (یەریڤان) یەکێکە لە سێ قەڵا سەرەکییەکەی ئورارتو کە لە دەشتی ئارارات دروستکراوە، لە سەردەمی پاشا ئارگیشتی یەکەم لە ساڵی (٧٨٢ پ- ز.) دروستکراوە، ئاماژەیە بۆ فراوانبوونی سنوورەکانی دەوڵەتی ئورارتو بۆ باکوور لە دەسەڵاتی مێنواوە لە تەنیشت شورەی ئارگیشتی- خینیلی (ئارماڤیر)، کە لەلایەن ئارگیشتی یەکەم دامەزراوە، شاری شورەداری ئورو-تییشیبیای (Uru teishebai) کارمیربلور، کە لەلایەن ڕوسای دووەم لە ماوەی چارەکی یەکەمی سەدەی حەوتەمی پێش زایین دروستکراوە، (Deschamps, (2016), 208)، ئەم قەڵایە مۆڵگەیەکی سەربازی و بارەگایەکی کارگێڕی بووە (Piotrovsky, 1969, 154). بۆ زانینی گرنگترین قەڵا شورەدارەکانی ئورارتو دەڕواندرێتە خشتەی ژمارە ١٠):

خشتەی ژمارە (١٠): بەشێک لە قەڵا ئورارتییەکان لە ناوچەکانی سێگۆشەی دەریاچەکانی وان-ورمێ-سیڤان، بە پشت بەستن بە (Forbes, 1983,16-35), (Kroll, (2020), 364)

ناوچە	مێژوو	قەڵای شوورەدار
ئەرمینیا	ڕوسای دووەم (٦٨٥-٦٣٩پ.ز.)	کارمیر بلور
ئەرمینیا	ئارگیشتی یەکەم (٧٨٦-٧٦٤پ.ز)	ئێریبونی/یەریڤونی (ئارین -بێرد)
ئەرمینیا	ئارگیشتی یەکەم (٧٨٦-٧٦٤پ.ز)	ئارگیشتیخینیلی (ئارمەڤیر)
باکوری کوردستان	نیوەی دووەمی سەدەی هەشتەمی پێش زایین	ئاڵتین -تەپە
باکوری کوردستان	ڕوسای دووەم (٦٨٥-٦٣٩پ.ز.)	قەڵای کیف، عەدیلجەڤاز kalesi (kef Adilcevaz)
باکوری کوردستان	ساردوری دووەم (٧٦٤-٧٣٥پ.ز)	چاوەش -تەپە
باکوری کوردستان		کایلدیرا
باکوری کوردستان	ئیشبوینی(٨٣٠-٨٢٠پ-ز.)	ئەنزافی خوارو-زیفستان
باکوری کوردستان	مێنوا(٨١٠-٧٨٦پ.ز)	ئەنزافی سەرو
باکوری کوردستان	ساردوری یەکەم (سەدەی نۆیەم پێش زایین)	وان
باکوری کوردستان	ڕوسای یەکەم (٧٣٥-٧١٣پ.ز.)	تۆپراک -قەڵا
باکوری کوردستان	مێنوا(٨١٠-٧٨٦پ.ز)	ئەزنەفور -تەپە Aznavurtepe
باکوری دەریاچەی ورمێ	ڕوسای دووەم (٦٨٥-٦٣٩پ.ز.)	باستام
باکوری ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ	مێنوا	قەڵای حیدەری
باکوری دەریاچەی ورمێ		سەنگەر
باشوری ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ	دوبارە بنیاتدانەوە لەلایەن: ئیشپوێنی -مێنوا	شاری مێشتا/گیلزانو (قەڵای تەپە حەسەنلو)
ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ	ئیشپوێنی -مێنوا	قەڵای ئیسماعیل ئاغا
باشوری ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ	ئیشپوێنی -مێنوا	قەڵای قەڵاتگە

تەوەری دووەم
دەقە نووسراوەکان و وێنە هەڵکۆڵدراوەکانی قەڵاو شارەکان

دەقە نووسراوەکان

پاشاکانی ئورارتو باسی دروست کردنی قەڵاکانیان لەسەر زۆربەی دەقەکەکانیان تۆمار کردووە، ئاماژە بە هەندێکیان دەکەین، بۆ نموونە سێ لەبەرگیراوەی دووبارە لەسەر بەردێکی گەورەی بەردی لایمستۆن دەقێکی لەسەرە دەربارەی بناغەی قەڵای ئەشاجی ئەنزاف وەک لە دەقەکەدا هاتووە (CTU 5. A:2-6)

"لە سایەی پارێزی خالدی، ئیشپوینی کوڕی ساردوری ئەم قەڵایەی بە تەواوی دروستکرد."

شار و قەڵاکانی ئورارتو بە دیوارێکی شورەدار دەورە دراون، ڕەنگە یەکەم ئاماژە بۆ ئەمە لە لەشکرکێشی شەلمانێسەری سێیەمەوە هاتبێت، لەسەر یەکەم پایتەختی ئورارتو، ئارزاشکون (RIMA3 A.0.102.28: 38-40).

" شاری ئارزاشکونم وێران کرد (و) سووتاندم، شاری شورەداری ئاراموی ئورارتی، لەگەڵ هەموو ئاوەدانییەکانی دەوروبەری".

ئاماژەیەکی دیکەی شالمانیسەری سێیەم ئەوەیە کە شاری سۆگونیا بە دیوارێکی شورەدار دەورەدراوە (RIMA III A.0.102 2 i 23b-25a)

" شاری خوبوشکیام تێپەڕاند و لە شاری سوگونیا نزیک بوومەوە، شاری شورەدارەکەی ئاراموی ئورارتی. شارەکەم گەمارۆدا، (ئەو) گیرا، زۆرێک لە (ئەوان) سەربڕدران، (و) تاڵانییەکانم برد. قوللەیەکی کەلەسەرم لەبەردەم شارەکەدا دروستکرد، چواردە ئاوەدانی دەوروبەریم سووتاند."

سارگۆنی ئاشوری باسی تێپەڕبوون بە ژمارەیەک شاری شورەداردا کرد لە لەشکرکێشی هەشتەمی خۆیدا، کە تایبەت بوو بەدوورترین شوێنی باشووری ڕۆژهەڵاتی شانشینی ئورارتو، لەنێویاندا شاری شورەداری ئولخو[٤١] Ulḫu کە وەک پایتەختێکی بچووک و شوێنی هاوینەهەواری ڕوسای یەکەم وابوو (Marf, 2016, 146)، وەک چۆن ئاوەدانی شارەکە و باخەکانی نووسەرانی سارگۆن سەرسوڕمان کرد لە گێڕانەوەی لەشکرکێشییەکە بۆ وەسفکردنی سروشتی جوانی شارەکە و باخەکانی، سارگۆنی دووەم وەسفی شوو ڕەو کارێزەکانی شاری ئولخو دەکات: (RINAP II.65:200-203)

"هاتمە [...]. شاری ئولخو، شارێکی شورەدار [دەکەوێتە] دامێنی [شاخی کیشپاڵ...] جگە لەوەش، خەڵکەکەی وەک ماسی [ئاو] دەخۆنەوە [بۆ تینوێتییان.. .]، (بەڵام) ناتوانن بەتەواوەتی بەدەستی بهێنن (شکاندنی تینوێتی). بەپێی ئارەزووی [دڵی]، پاشا، گەورەیان پاشا ئورسا سەرچاوەیەکی ئاوی (دۆزییەوە). ئەو [کەناڵێکی هەڵکەند کە دەیتوانی ئاوی زیادە کۆبکاتەوە [و...] هەڵقوڵینی [ئاوەکە] هێندەی فورات زۆر بوو، کەناڵی ئاودێری بێشوماریان هەبوو کە ئاوی پێدا دەڕۆیشت (کەنالەکە)."

---

[٤١] پێدەچێت شوێنەواری شاری ئولخو کەوتبێتە چینی سێیەمی شوێنی حەفتەڤان (Marf ,2016,293,note.2026) لەگەڵ ئەوەشدا موسکاریلا پشنیاری ئەوە دەکات قەڵاتگە بێت (دەڕواندرێتە: Muscarella, 1986, 469)

وێنە هەڵکۆڵدراوەکانی قەڵا و شارەکان

ئەو شریتە بڕونزییانەی کە دەروازەی بالاواتی شەلمانێسەری سێیەمیان داپۆشیبوو، سەرچاوەی یەکەم و سەرەکییە بۆ نیشاندانی قەڵاکانی ئوراڕتو (Gunter, (1982), 104)، وردەکاری وێرانکردن و سووتاندنی سوگونیا و ئارزشکۆن لەلایەن سەربازانی ئاشورییەوە دەردەخات (Kroll et.,al, (2012,10) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١١٤) :

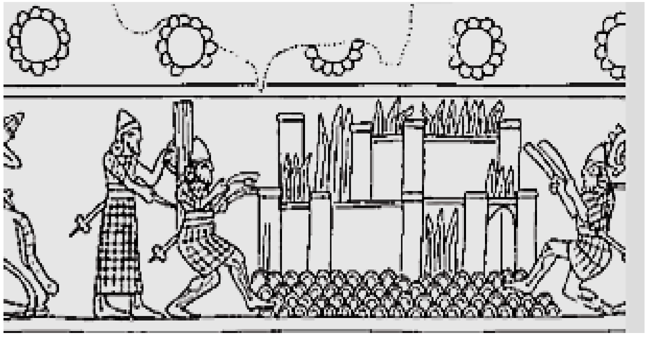

وێنەی ژمارە (١١٤) دیمەنی سووتاندنی قەڵای ئارزشکۆن، پایتەختی ئاراموی پاشای ئوراڕتو لەلایەن ئاشورییەکانەوە لەسەر دەروازەی بالاوات نەخشێندراوە (وەرگیراوە لە :Kroll et al., (2012), 10).

لە دیمەنە وێنەکراوەکانەوە دەردەکەوێت کە قەڵاکە لەسەر ناوچەیەکی شاخاوی سەخت دروستکراوە و بە دیواری پتەو شورە دراوە، بە قوللـەی بەرزی لاکێشەیی پاڵپشتی کراوە، شورەی ناوەوەی بەهەمان شێوە وێنەکراوە، لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت کە هیچ بەڵگەیەک نییە لەسەر هێرشکردنە سەر دەروازەکە، بەو پێیەی دەروازەکە یان دەرگای چوونە ژوورەوەی سەرەکی بە تەواوی داخراوە وێنەی نەخشێندراوە، دوو لا بووە، بەرزبوونەوەی بڵێسەی ئاگر لە تەلارەکە ڕەنگە ئاماژە بێت بۆ فڕێدانی تیری ئاگرین لەلایەن سەربازە ئاشورییەکانەوە بۆ ناو تەلارەکە، لە دیمەنێکی دیکەشدا هێرشێک بۆ سەر قەڵایەک دەکرێت کە دەبینین کۆمەڵێک تیرهاوێژی ئاشوری تیرەکانیان بەرەو قەڵاکە هەڵدەدەن، تیمێکی دیکە بە بەکارهێنانی قەڵغانی لاکێشە لە تیرهاوێژە ئوراڕتییەکان خۆیان دەپارێزن، پلیکانەکانیان هەڵداوە بۆ ئەوەی بچنە سەر دیواری قەڵاکە، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە دەروازەکان توکمەو پتەو بووە سەربازانی ئاشوری نەیاتوانیوە بچنە ژوورەوە (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١١٥):

وێنەی ژمارە (١١٥) دیمەنێک خاپورکردنی شورەکانی سوگونیا لەلایەن سەربازە ئاشورییەکانەوە (وەگیراوە لە: King ,1915, pl. lll)

چەند نموونەیەکی قەڵاو شورە نەخشێندراون، جا لەسەر پشتێنەی برونزی بێت یان مۆدێلێک کە لە برونز دروستکرابێت، یەکگرتوویی ئەو توخمە تەلارسازییانە دەردەخات، کە قەڵا شورەدارەکانی لێ پێکدێت لەڕووی دەروازەی دوو لای کەوانەیی، پەنجەرەی لاکێشە، لاوانەی پلیکانەیی بەشێوەی تاک یان جووت، ڕووەکە بە قوللـەی بەرز پاڵپشتی کراوە، کە هەندێک جار ڕاستەوخۆ لە سەرەوە بۆ خوارەوە دەردەکەون یان لە خوارەوە فراوان دەبن (Merhav, (1991),302). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١١٦)

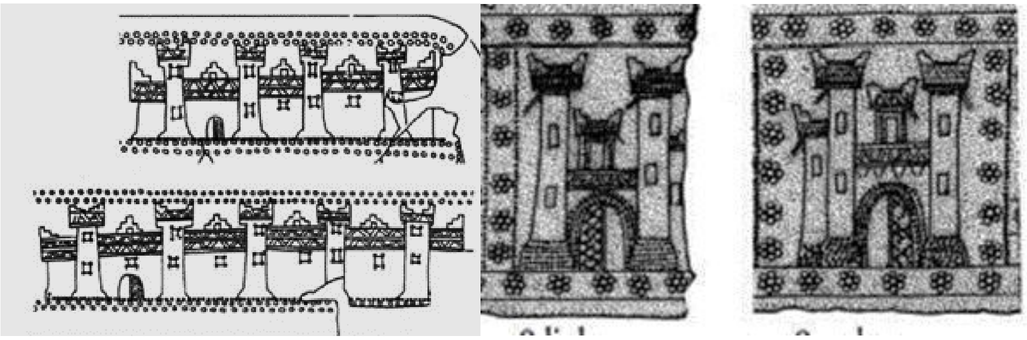

وێنەی ژمارە (١١٦) دیمەنی چەند قەڵا و شورەیەکی ئورارتی لەسەر پشتێنێکی برونزی باریک، وەر گیراوە لە: Seidl) ,2004,146,Abb.104)

ئەوەی جێی تێبینییە سیمای شورەکان بەشێوەیەکی گشتی زۆر جیاواز دەردەکەون، وەک لەوەی دەبیندرێت لە دەروازەکەی بالاوات کە تیایدا لەسەر شورە و قوللـەکان بەهیچ شێوەیەک لاوانەی شێوە پلەدار تیادا بەدی ناکرێت، هەر بۆیە لەم ڕوانگەیەوە دەتوانین بڵێین کە شورەو قوللـەی ئورارتی سەردەمی ئارامو بێ بەش بووە لەم توخمە تەلار سازییە. وەک ئاشکرایە لە بەشی سەرەوەی شورە و و قوللـە ئاشورییەکان لاوانەی شێوە پلیکانەییان هەبوون ، کە سوودێکی زۆری بە جەنگاوەرەکان بەخشیوە وەک سەنگەر لە کاتی تیر هاویشتندا بەکاریان هیناوە (عبداللە ،١٩٧٧،١٥٧)، هەروەها لە دیمەنی شورەکانی باکوری سوریا و شورەکانی شوبریا، کە لە دەروازەکەی بالاوات وێناکراون، هەمان توخمی تەلارسازی تیا بە دیدەکرێت، دەڕواندرێتە (King, 1915, pl. XXV; Radner, (2012), 261, fig.17.8).

چەند پەنجەرەیەک لەسەر دیواری شورەو قەڵاکان نەخشێندراوە ، بەڵام ئەو پرسیارەی دێتە ئاراوە ئەوەیە ئایا ئەگەری ئەوە هەیە ئەوانە شوێنی تیر هاویشتن بووبێتن، پێدەچێت نەتوانرێت بگەینە وەڵامی دروست، ئەگەر وای دابنێین ئەو نموونەیەی لەتوبراک قەڵا دۆزراوەتەوە مۆدێلێکی تەواوی قەڵایەکی ئورارتی بێت، پەرژین وقولەی قەڵاکە بە لاوانەی پلیکانەیی ڕازاوەتەوە، پەنجەرەکان وەک توخمێکی جوانکاری دەردەکەون نەک توخمێکی کارایی (Merhav, (1991), 302) . (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١١٧).

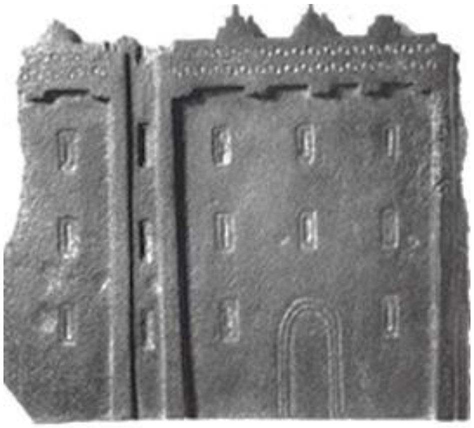

وێنەی (١١٧) نموونەیەکی برونزی دیمەنی قەڵایەکی توپراک قەڵا وێنا دەکات، سەدەی (٧پ.ز.)، بەرزی ٢٨ سم و پانی ٣٦ سم، (وەرگیراوە لە:: (Merhav, (1991), 307 fig.3)

پەنجەرە بەردینە کوێرەکان یەکێکن لە تایبەتمەندییە جیاکەرەوەکانی تەلارسازی ئورارتی کە بە شێوەی نائاسایی لەشێوەی پیتی T دەچێت، ئەم پەنجەرانە لەسەر پێگەیەکی بەردی دیوارەکە دانراون، لە هەمان کاتدا بە چینێکی سەرەوە دەورە دراون کە لە خشت دروستکراون، لاکانی سەقامگیری زیاتری بەبەردی دیوارەکان داوە، پەنجەرەی بەردینی لەم جۆرە لە سێ شوێنی ئورارتی دۆزرانەتەوە، ئەوانیش، تۆپراک قەڵا، ئارماڤیر، چاوەش تەپە (Dan,(2017),206). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١١٨).

وێنەی ژمارە (١١٨) مۆدێلێک لە پەنجەرەیەکی کوێر لە چاوەش تەپە (وەرگیراوە لە: Dan, (2017),fig5,8).

نەخشە ئاشورییەکان نیشانمان دەدەن کە شارەکان بە شورە دەورە دراون، هەموو بیناکان (کۆشک و پەرستگا و خانووی تایبەت) لەناو شورە سەرەکییەکەی شارەکەدا هەڵکەوتوون، ئەگەر هاتوو ئێمە باسی موصاصیر بکەین دەبینین لە ڕێگەی دیمەنە نەخشێنراوەکەی خورسابادەوە دەردەکەوێت کە هەموو شارەکە شورەی نەبووە (Marf, (2014),25)، چونکە شوێنی ئەو دۆڵەی شارەکەی لێ بووە تەسک بووە، بۆ شاری فراوان نەدەبوو، هەروەها دۆڵەکان لەکاتی توانەوەی بەفر و باراندا لافاویان زۆر دەبێت لەبەرئەوە قەڵا و کۆشکەکەی ئورزانا لە شوێنێک لە کەلا مجێسەرو پەرستگاکە لە ناوەڕاست لە دێ مجێسەرو ماڵەکانی

شارەکەش لەسیدەکان بە جیا لەو دیو گردێکی سروشتییەوە بوون و ماڵەکان شورەیان بۆ دروستکراوە (Marf ,(2014),25) (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١١٩)

وێنەی ژمارە (١١٩) وێنەیەکی کێشراوی خانووەکانی موصاصیر بە شورە دەور دراوە، وەرگێرانی توێژەر (وەرگیراوە لە : Marf, (2016, 350, fig.4.10)

وێران کردنی قەڵا و شورەکانی ئورارتی

ئورارتییەکان لە ماوەی سەدەی حەوتەمی پێش زاییندا نەیانتوانی فراوانخوازی خۆیان بکەن، لە ئەنجامی شەڕە وێرانکەرەکانیان لەگەڵ ئاشورییەکاندا، بەڵکو لەپاشەکشەدا بوون و سەرقاڵی جێگیرکردنی کرۆکی شانشینەکەیان بوون، جگە لەوەش ئاشورییەکان لە زەوییە نوێیەکانیان دەریاندەکردن و بە وردی چاودێرییان دەکردن، بۆیە ئورارتییەکان ڕووکاری دیواری قەڵاکانیان گۆڕی پاڵپشتیکراوی بەهێزیان بۆ دانا، قوللەیان چیتر وەک ڕووکارێکی گرنگ نەمانەوە، تەنها لە ناوچەی باکووری ڕووباری ئاراس نەبێت، چونکە تیشکیان خستبووە سەر ئەو مەترسییانەی لە قەوقازەوە لەلایەن کیمێریەکان و سکیثییەکانەوە ڕووبەڕوویان دەبوونەوە (Forbes, 1983, 39)، زیاتر پابەند بوون بە پاراستنیان لە داگیرکەران، ئەمەش لە تەلارسازیدا ڕەنگی دایەوە، بە تایبەتی لە دۆڵی ڕووباری ئاراس، قەڵای ئورارتو لە باستام ڕەنگە دوای ماوەیەکی کەم لە تەواوبوونی لە سەدەی (٧پ.ز.) تاڵانکرابێت، ئەمەش ئاماژەیە بۆ دارمانی پێشوەختەی سنوورەکانی باکووری شانشینی ئورارتو و کۆتایی هاتنی پێش لەناوچوونی ئاشورییەکان (Forbes, 1983, 39)

شایانی باسە، هەموو ئەو شارە ئورارتییانەی لێکۆڵینەوەیان لەسەر کراون ڕووبەڕووی سووتان بوون، بەو پێیەی ئەم ئاگرانە قەڵای شارەکانی وێران کرد و سووتاندوونی، هەروەها سوتانی هەموو ئەو کۆڵەکە و ستوونە دارانەی کە بانی بیناکانی هەڵگرتبوو، بووە هۆی دارمانی بیناکان دیواری بەرزی لەخشت و لە قوڕ دروستکراویان هەبوو، هەروەها بووە هۆی پارچە پارچە بوونی تاتە بەردە گەورە بازالتییەکان (Akgün, 74 (2018),))، قەڵای کارمیر-بلور یەکێکە لەو قەڵایانەی بەهۆی کەوتنەوەی ئاگرێکی گەورەوە لەلایەن سکیثییەکانەوە لە سەرەتای سەدەی حەوتەمی پێش زایین وێران بوو (Barron, 2010 ,35).

گرنگترین بەڵگەی شوێنەواری کە مەترسی لەسەر ناوەندەکانی ئورارتو دروستکردبوو، داخستنی دەرگاکان بوو پێش ئاگرکەوتنەوە و ئەمەش لە دەرگای چوونە ژوورەوەی باکووری باستام، دەرگای سەرەکی بە ئاراستەی باشووری ڕۆژهەڵات لە ئایانیس دەرکەوت، بەڵگەیەکی تری داخستنی دەروازەی سەرەکی خۆرهەڵاتی کۆشکی قەڵای خۆرئاوایە لە ئەرماڤیر-بلور، دەرگاکانی بەشی بیناکان لە یونکا تەپە،

لەگەڵ دەرگاکانی خانووی گوندەکانی هەمان سەردەم (Akgun, (2018), 74). تێبینی ئەوە دەکەین هەمان شێواز لە قەڵای ئەنزافی سەرووش پەیڕەو کراوە، دەرگای ژووری عەمبارکردن داخرا لەگەڵ بچووکردنەوەی ئەو دەروازە سەرەکییەی ڕێگە بە چوونە ناو قەڵاکە دەدا، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی دیواری ئەم دەروازانە نەیتوانیوە ڕێگری لە هاتنە ناوەوەی سوپای گەورە بکەن بە قەڵا بگەن، ڕەنگە ئەمە نیشانە بێت بۆ ئەو مەترسییەی لەلایەن گروپە کۆچەرەکانەوە دروستبوون کە لە پێشڕەویدا بوون بۆ داگیرکردنی خاکەکانی ئوراڕتو (Akgün 2018, 74). لەگەڵ ئەوەی بۆچوونی تریش هەن کە هۆکاری تەسککردنەوەی ئەم دەروازانە بۆ ڕوودانی بوومەلەرزە پێشنیار دەکەن (Batmaz, (2018), 248). (دەرواندرێتە وێنەی ژمارە ١٢٠):

وێنەی ژمارە (١٢٠) دیمەنێک لە دیواری سەرەکی چوونە ژوورەوەی کۆشکی یونکان تەپە (وەرگیراوە لە :Akgün ,2018,75,fig.5) .

بوومەلەرزە بە یەکێک لەو هۆکارانە دەژمێردرێت کە بووەتە هۆی لەناوچوونی قەڵاکان، بەڵگە هەیە کە بوومەلەرزەی زۆر لە حەوزی وان ڕوویداوە، بەڵگەی نۆژەنکردنەوە لە هەندێک قەڵا لە شوێنە بەرزەکانی ئەنزاف ئایانیس، چاوەش تەپە دۆزراوەتەوە لە قۆناغە مێژووییە جیاوازەکاندا (Batmaz, (2018) 248 ,، قەڵای ئاینیس لە سەرەتای دروستکردنیەوە، تووشی چەندین بوومەلەرزەی گەورە بووە، وەک لە هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکاندا دەرکەوتووە کە قەڵاکە هەر لەو سەردەمەدا، کاری گەورەی نۆژەنکردنەوەی

بەسەردا هاتووە (Batmaz, (2018), 248)، بوومەلەرزەکان بوونەتە هۆی لەناوچوونی ئەو کارێزانەی کە ئاویان بە شارەکان و زەوییە کشتوکاڵییەکانی دەوروبەری شارەکان دەدا، لەوانەیە ئەمەش بوبێتە هۆی چەقبەستوویی ئابووری و کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتوانی ئەو شارە شورەدارانە (دەرواندرێتە بەشی یەکەم ، تەوەری یەکەم)، بەڵگە شوێنەوارییەکان و دەق و نامە هەواڵگریە ئاشورییەکانی کۆتاییەکانی سەدەی هەشتەمی پێش زایین هێرشی سکیثی-کیمەرێری بۆ سەر قەڵا و شارەکانی ئورارتو پشتراست دەکەنەوە، هێڵی کۆچی پەلاماری سکیثی-کیمەرێری بە ئاراستەی باکوور-باشوور لە ناوچەکانی باکووری ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ بەرەو خوارەوە بۆ باشووری ڕۆژئاوای دەریاچەکەو بۆ شاری موصاصیر، شوێنەواری سووتان لەسەر ئەم قەڵا و شارە شورەدارانە هەیە، لەگەڵ بوونی سەرە تیری سکیثی لە دیوار و وێرانەکانی ئەم قەڵا و شارە شورەدارانەدا (Marf, 2016, 34-35) .

بەشی پێنجەم
پەیوەندی ئایین و سیاسەت و
جەنگ لای ئوڕاڕتی

بەشی پێنجەم
پەیوەندی ئایین و سیاسەت و جەنگ لای ئورارتییەکان
تەوەری یەکەم
ڕۆڵی خواوەندەکان لە جەنگدا و چەکە هەڵواسرەکانی دیواری پەرستگای موصاصیر و ئایانیس

ڕۆڵی خواوەندەکان لە جەنگدا

دامەزراوەی ئایینی لە شانشینی ئوراڕتودا ڕۆڵێکی سەرەکی هەبووە لە ئاڕاستەکردنی چالاکییە سەربازییەکان، بەو پێیەی پەرستگا و خواوەندەکان ڕۆڵێکی سەرەکییان پێدراوە لە ڕەوتی جەنگەکانی ئوراڕتودا. بەڵگە شوێنەواری و دەقە نووسراوەکان ئاماژەیان بە بەرزی پێگەی خواوەندەکان لەم بوارەدا داوە، لە سەرووی لیستی خواوەندەکاندا خواوەند (خالدی) دێت، لەدەقە مێخییەکانی سەر کەلوپەلە جەنگییەکانی وەک خودە و قەڵغان و تیردان و چەک ئاماژەی پێکراوە، جگە لە دەرکەوتنی ناوەکەی لە زۆربەی دەقە ئوراڕتییەکان باسیان لە چالاکییە جۆراوجۆرەکانی پاشاکان کردووە، لەنێویاندا لەشکرکێشییە سەربازییەکان، خواوەند خالدی نەخرایە ناو پەرسشی ئوراڕتییەکانەوە تاکو سەردەمی ئیشپوینی ، سەرەڕای ئەوەش ناوی لە نووسراوەکەی حەوزی واندا نەبووە، بە تایبەتی لە هازین پیری کاپیسی (Hazine piri Kapısı) کە مێژووەکەی لەسەردەمی ئەم پاشایە نووسراوە (Çifçi ,2018,124) ، وەک لە دەقەکە هاتووە (CTU V, A 2-5:1-4)

"ئیشپوینی کوڕی ساردوری، ئەم ڕەزەی چاند، (هەروەها) باخێکی چاند؛ بۆ (گەورەکەی) ئەم نووسراوەی داناوە ".

بەڵام لە دەقی ئاشاگی-ئەنزافدا بەڵگەی ڕوون هەیە لەسەر پەرستنی خالدی وەک خواوەندێکی سەرەکی (دەڕواندرێتە (CTU V, A 2-6A-C) .

هەندێک لە زانایان وا گریمانە دەکەن کە ناوی خالدی لە ڕیشەی (خال ḫal)ەوە وەرگیراوە، لە زمانە قەوقازییەکاندا بە واتای ئاسمان دێت، بۆیە دیارە کە ناوی خالدی ئاماژەیە بۆ مانای ئەوەی خواوەندی ئاسمانە، جێی ئاماژەیە هیچ خواوەندێکی ئوراڕتی نەگەیشتۆتە پلەی خالدی، لە دەقە نووسراوەکاندا بەردەوام بەپلەی یەکەم هاتووە، تەنانەت ئەگەر ناوی لەگەڵ خواوەندەکانی تری وەک تێیشیباو شوینیش هاتبێت .(Dara, (2014), 98)

بە لەبەرچاوگرتنی ئەو شکۆمەندییەی خواوەند خالدی لە نێو هەموو خواوەندەکاندا بەدەستی هێنابوو، هەموو نەخشەکانیشکی بۆ تەرخان کرابوو، هەندێ جار لە شێوەی پیاوێکی ڕیشدار یان بێ ڕیش لەسەر شێرێکی وەستاو وێنەکرابوو، هاوسەرەکەی ناوی ئاروبانی بووە (Piotrovsky, 1969, 66)، لەلایەن ئاشورییەکانەوە بە باگبروتو Bagbartu ناسراوە (Kroll, (2012), 29). (دەڕواندرێتە وێنەی ژمارە ١٢١)

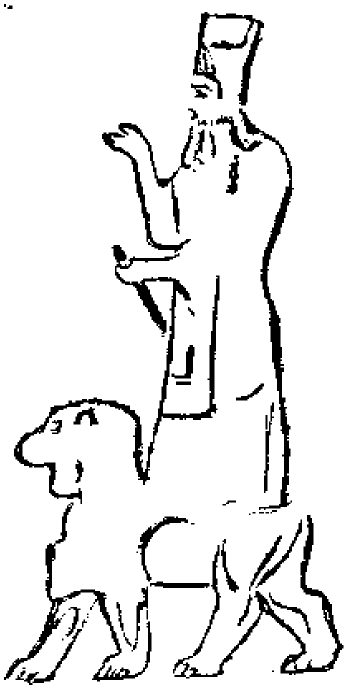

وێنەی (١٢١) دیواربەندێک وێنەی خواوەند خالدی تیا کێشراوە لەسەر شێرێک وەستاوە، ئارین-بێرد ، سەدەی هەشتەمی پێش زایین،
(وەرگیراوە لە Piotrovskyy, 1969,fig 13). هێڵکاری : کاری توێژەر

یەکێک لە گرنگترین یان دیارترین سیفاتەکانی ئەم خواوەندە ئەوەیە پاشای پیرۆز دەکرد لەکاتی لەشکرکێشییە سەربازییەکاندا، هەروەک چۆن پاشا بۆ بەدەستهێنانی سەرکەوتن نزای بۆ دەکردو ڕاپۆرتێکی لەسەر هەموو سەرکەوتنە سەربازییەکانی پێشکەش دەکرد (Piotrovsky, 1969,66). لە نەخشی مێهر کاپیسیدا (Meher Kapısı) بە کۆمەڵێک قوربانی ڕێزی لێگیرا، ژمارەیەکی زۆری ئاژەڵ بۆ چەک و هێز و گەورەییەکەی تەرخانکراوە، (Çifçi, 2014:193)، وەک لەم دەقەدا هاتووە: (CTU V, A3-1) :

"بۆ خالدی، خواوەند، ئیشپوینی، کوڕی ساردوری، (و) مێنوا، کوڕی ئیشپوینی ئەم دەرگایەی دروست کردووە. ئەوە هەیە! وەک ڕێوڕەسمێک دامەزراوە (کە لە مانگی خۆر (auše manuše) خالدی، (و) خواوەندی زریان، (لە) خواوەندی خۆر، (و لە) هەموو خواوەندەکان: ٦ منداڵ لەپێناوی خالدی کرانە قوربانی، ١٧ گا و ٣٤ مەڕ خۆیان کردە قوربانی، بۆ خواوەندی زریان ٦ گا و ١٢ مەڕ، بۆ خواوەندی خۆر ٤ گا و ٨ مەڕ، بۆ خواوەند خوتینی .... .“

ئەم دەقە لە خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵ بە باشترین بەڵگە دادەنرێت، ئاشنامان دەکات بە ناوی خواوەندەکان و پێگەی ئەوان لەگەڵ ئەو پێشکەشکردن و قوربانیانەی کە بەپێی ڕیزبەندی سەروەری پێشکەشیان دەکرێن، (Dara, (2014),100). بەپێی ئەوەی لەم دەقەدا ئاماژەی پێکراوە، هیچ خواوەندێکی دیکە لە لیستەکەدا نییە ڕکابەری لەگەڵ خالدی بکات لە ژمارەی ئەو ئاژەڵانەی پێشکەشیکراوە، بێ گومان لێرەدا مەبەستمان قوربانیدانە، ئەمەش پشتڕاستی دەکاتەوە کە خالدی پێگەیەکی بەرزی هەبووە، و ڕۆڵی لە هەموو بوارەکاندا هەبووە، بۆیە پێویست بوو نزاکارەکان قوربانی زیاتری پێشکەش بکەن (Dara, (2014),100)

یەکێک لە دیارترین سیفەتەکانی خواوەند خالدی ئەوە بووە، وەک هەر جەنگاوەرێکی ئورارتی شەڕی کردووە، کارامەیی توانای سەربازیی سوپای ئورارتو هەرچییەک بێت، شانازییەکەی دەگەڕێتەوە بۆ خواوەند خالدی و ڕمەکەی، لە دەقێکی مێخیدا ئەم شانازییە دیارە کە دەڵێت، خالدی شەڕی لەگەڵ پاشاکان دەکرد و سەرکەوتنی بەدەست دەهێنا (CTU V A 3-5 Ro:1- 8)

"خالدی، پەروەردگار، ئیشپوینی، کوڕی ساردوری، (و) مێنوا، کوڕی ئیشپوینی، ئەم میلەیان دانا: خالدی بە ڕمەکەیەوە چووە ناو جەنگەوە ئیطێروخیUiṭeruḫi بردەوە، لوشا Luša سەرکەوت، کاتارزا Katarza سەرکەوت. خالدی سەرکەوت (؟)، ڕمی خالدی سەرکەوت ".

وا دیارە ڕۆڵی خالدی لە شەڕو بەدەستهێنانی سەرکەوتندا نەوەستاوە، بەڵکو ڕۆڵی گرنگی لە بەرەکانی جەنگدا هەبووە، لەدەقێکی کاراگوندوز Karagündüz لەکەناری خۆرهەڵاتی ئێرچێک Erçek، (CTU V A3-9:1-7)

" بۆ خواوەند خالدی، گەورە، ئیشپوینی، کوڕی ساردوری، (و) مێنوا، کوڕی ئیشپوینی. خالدی (لە شەڕدا) بە ڕم/چەکەکەی دەجوولێت، شاری مێشتا سەرکەوت، بارشوا سەرکەوت ".

خالدی تەنیا سەرکەوتنی بۆ سوپای ئورارتو بەدەست نەهێنا، بەڵکو لەوەش زیاتر پاراستنی ئەو دەستکەوتە جەنگییە مرۆیی و ئاژەڵییانە بووە کە سوپا لە کاتی لەشکرکێشییە سەربازییەکاندا بەدەستی دەهێنا، هەروەک لەهەمان دەقەوە (وەرگیراوە (CTU V A3- 9)

"٦٦٠٠ ژن و منداڵ، ١١٢٠ ئەسپ، [x]دەیان هەزار + دوو هەزار گا، ٣٦٥ وشتر [x] دەیان هەزار + ٥ هەزار سەر مەڕ. بە چاودێری خالدی ئەم شتانەم برد ئیشپوینی کوڕی ساردوری ".

بێ گومان ڕۆڵی باڵادەستی خواوەندی گەورە، خالدی، نەک هەر وەک جەنگاوەرێکی بەهێز بە چەکە کوشندەکەی سەرکردایەتی سوپا دەکات، بەڵکو لەوەش زیاتر بەو پێیەی کارەکتەری سەرەکی بوو لە شەڕەکاندا، کە زاڵ بوو بەسەر پاشا و تەواوی سوپاکەدا، خواوەندەکە بەچەکی خۆی šuri هێرشی دەکردە سەر دوژمن، ئەو چەکەی لە سەرچاوە نووسراوەکاندا ئاماژەی پێکراوە، و لە بەڵگە شوێنەوارییەکاندا دۆزراوەتەوە (Konakçi& Baştürk, (2009), 169) ، ڕەنگە یەکێک لە نموونە دیارەکانی چەکەکەی خالدی سەرە ڕمێک بێت لە ئایانیسەوە، (دەڕواندرێتە وێنەی ١٢٢)، لەسەر دەسکەکەی نووسراوێکی مێخی هەیە (CTUV B.12-11) :

"بۆ خواوەندم خالدی، ئەم ڕمە ڕوسا کوڕی ئارگیشتی ،ئەو بۆ ژیانی تەرخانکراوە ."

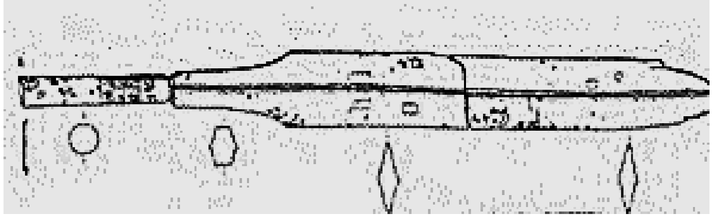

وێنەی ژمارە (١٢٢): ڕمی ئایانیس بەدەسکەکەیەوە بەنووسینی مێخی نەخشێنراوە (وەرگیراوە لە: : (CTU IV,63, B12-11)

خواوەند خالدی وەک خواوەندێکی جەنگاوەر بە چەکەکەیەوە دەرکەوت سەرکردایەتی سوپاکەی دەکرد، بۆیە بە پارێزەری ئەو شانشینە دادەنرا لەژێر چاودێری ئەودا چەندین هەڵمەتی سەربازی ئەنجامدا، وەک چۆن پاشاکانی ئورارتو بانگەشەی ئەوەیان دەکرد سەرکەوتنە سەربازییەکانیان لە جەنگدا بەهەوڵ و پاڵپشتی ئەوەوە بووە (Çifçi, 2014,193) لەسەر قەڵغانێک کە لە پەرستگای خالدی لە یوکاری ئەنزاف دۆزراوەتەوە، ئەم خواوەندەو کۆمەڵێک خواوەندی لەسەر وێنەکراوە لەم دیمەنەدا پێگەی خالدی وەک فەرماندەی جەنگ دەردەکەوێت لە پشتییەوە کەژاوەی خواوەندە جەنگاوەرەکان هەن کە خۆی دژی دوژمن رابەرایەتیان دەکات، خواوەند خالدی رمەکەی بە دەستی راستی هەڵگرتووە، و بە دەستی چەپیشی کەوانێک و شمشێرێک لە کەمەریدایە، پاشان خواوەند تێیشیبا دێت، پاشان شوینی، دواتر خواوەندەکانی تر دێت.

لەم نەخشەی قەڵغانە هەموو خواوەندەکان جگە لە خالدی لەسەر ئاژەڵ وەستاون، سەبارەت بە چەکەکان لە رم و قەڵغانی ددانداندار و شمشێر و کەوان و تەور و سەرە گورز پێکهاتوون. چەکەکەی خالدی بە هەموو سیفاتەکانییەوە وێنە کراوە (دەرواندرێتە بەشی سێیەم قەڵغان وێنەی (٧٣)، کە تیایدا خواوەند دەردەکەوێت و هێرش دەکاتە سەر دوژمنەکان و رمەکەیان تێ دەگرێ (Konakçi & Baştürk, (2009),169).

چەکی هاوبەشی نێوان خواوەندەکان شمشێرە، ئەگەر بە وردی سەیری شێوەی شمشێرەکە بکەین، بۆمان دەردەکەوێت کە شمشێرێکی راستی دوو تیغە، دەسکەکەی بەخودەێکی نیوە گۆیی کۆتایی دێت(دەرواندرێتە بەشی سێیەم قەڵغان وێنەی (٧٢). دووەم خواوەندی جەنگاوەر تێیشیبایە کە پلەی دووەمی لە کۆمەڵگەی خواوەندە ئورارتییەکاندا داگیرکردووە، و لەگەڵ خواوەند ئەدەدی ئاشوریدا هاوتایە، بەشێوەی پیاوێک لەسەر گایەک وێنە کراوە (Piotrovsky, 1969, 67) وا دیارە شێر هێمای خواوەندی کەشوهەوای ئورارتو بووە، لە ماوەی حوکومرانی نێوان ئیشپوینی و مێنوای کوری ، پاشان لەسەردەمەکانی دواتردا گۆردراوە بۆ گا (Badalyan, (2015), 134) .

چەند تایبەتمەندییەک هەیە کە سیمای خواوەند جیادەکاتەوە، لەوانە خودەی شاخدار،خودەی باڵداریان لەسەرە، هەروەها هەندێک جار لەسەر ئاژەڵێک یان بوونەوەرێکی ئەفسانەیی دەردەکەون (Çavuşoğlu,2014,29). وێنەی خواوەندەکانی لەسەر پشتێنەکانیش بەزۆری لەسەر شێر و ئەسپ و بزن و بوونەوەرە ئەفسانەییەکان دەردەکەون، زۆر جار دەستیان بەرز کردۆتەوە لەسەرشێوەی سڵاو یان چەکی جۆراو جۆریان هەڵگرتووە (Çavuşoğlu, 2014, 29).(دەرواندرێتە وێنەی ژمارە ١٢٣)

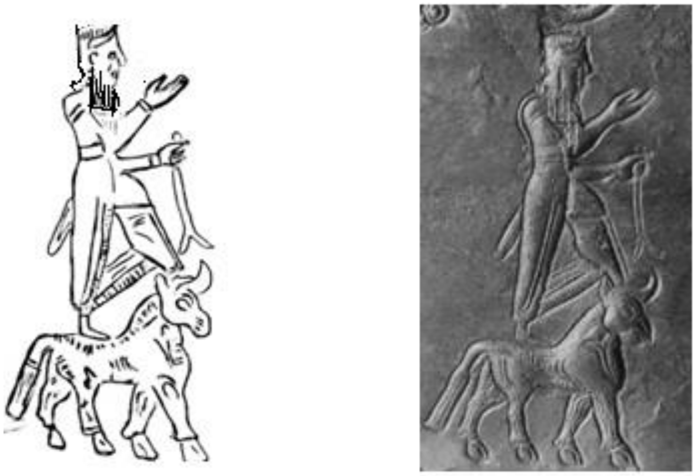

وینەی ژمارە (١٢٣) بەشێک لە پشتێنی برۆنزی، دیمەنی خواوەندێکی لە سەر ئاژەڵی گا تیادا نەخشێنراوە، مۆزەخانەی ستاتاسلگ، Staatsslg میونخ، وەرگیراوە لە (Seidl, 2004,Tafel 59:a)، هێڵکاری ، کاری توێژەر

لە دەقێکی چەلەبی باغی Çelebibağı کە مێژووەکەی بۆ ئارگیشتی دووەم دەگەڕێتەوە، خواوەندی کەشوهەوای ئورارتو لە لیستی خواوەندەکاندا هاتووە کە پێویستە قوربانی ئاژەڵی پێشکەش بکرێت، هەروەها لە بەشێکی دیکەی نووسراوەکەدا ئاماژە بە ڕمێک کراوە، کە دەتوانرێت وەک هێمای خواوەندی کەشوهەوا لێکبدرێتەوە (Badalyan, (2015), 130).

بەڵگە هەیە دەیسەلمێنێ جگە لەم سێ خواوەندە خالدی – تێیشیبا –شوینی، خواوەندی لاوەکی وەک شێبیتو Šebitu، ئارتواراساو Artuarasau ، ڕۆڵێکی گرنگیان لە لەشکرکێشییە سەربازییەکاندا هەبووە، وەک لە نەخشەکەی (مەحمود ئاباد)ی نزیک دەریاچەی ورمێ دا هاتووە، کە ڕوسای یەکەم کاتێک ویستوویەتی پلان دابنێت بۆ دەستپێکردنی لەشکرکێشی سەربازی، دەبووایە ڕێوڕەسمی قوربانیکردن بۆ ئەم دوو خواوەندە ئەنجام بدات (Çifçi, 2014,193) هەروەها باس لەوە کراوە کە خواوەند خوتونی Ḩutuni خواوەندی تایبەتی ناوچەی کارهان بووە، کە بە واتای وشەیی بە خواوەندی سەرکەوتن دێت، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی خواوەندێکی جەنگی بووە و لە نەخشی میهرکابیسیدا پلەی چوارەمی بەدەستهێناوە (Konakçi & Baştürk, (2009),172).

مارف پێی وایە پەیوەندی لەنێوان ناوی خوتونی Ḩutuni و ناوی شاری خیپتونو [٤٢] Ḩiptunu و شاخی پێشنیار کراو خیبتون Ḩibtun دا هەیە، (Marf. (2015), 137) لە ژێر ڕۆشنایی ئەمەدا دەتوانرێت ناوی چیای ئەنداروتو بە خواوەندی ئاداروتا Adaruta ببەسترێتەوە (Radner, (2012), 248)، بۆ ناوی خواوەندەکانی تر دەڕواندرێتە (CTU V, A3-1).

شایانی باسە لە دەقێکی ئورارتی لەسەر میلی کەشیش گول Keşiş Göl ، ئاماژە بە خواوەند ئاشور کراوە، کە پەیوەندی بە دروستکردنی بەنداوێکەوە هەیە مێژووەکەی بۆ سەردەمی ڕوسای کوڕی ئەریمینا دەگەڕێتەوە، لەنێو ئەو قوربانیانەی پێشکەش بە خواوەندەکانی ئورارتو کراوە قوربانی پێشکەش بە خواوەند

[٤٢] خیپتۆنو (هاودیان) دەکەوێتە ناوچەی شاخاوی ڕۆژهەڵاتی زێی سەرەوە لە دەشتی دیانی ئێستادا لە خوار موصاصیرەوە (Marf, 2016, 398) دەڕواندرێتە (Parpola, Porter, 2001, Map4)

ئاشوریش کراوە، کە بزنێکی قەڵەو و مەڕێک بووە (دەڕواندرێتە (CTU V A 14-1 Vo:12). مارف پێی وایە" **ئاشورییە ڕاگوێزراوەکان لەنێو دانیشتوانی ئەوێ بوون کە بەشدارییان کردبوو (یان ناچار بوون بەشداری بکەن) لە دروست کردنی بەنداوەکەدا، ڕەنگە ئوڕارتییەکان لێبوردەتر بووبن لەچاو ئاشورییەکاندا کە بێڕێزییان بە خواوەندە ئوڕارتییەکان کردووە، پەیکەرەکانی خالدی و هاوسەرەکەیان ڕەوانەی وڵاتی ئاشور کرد و پەرستگا سەرەکییەکەی خالدیان لەموصاصیر تاڵان کرد، ئەگەرێکی تریش هەیە کە نووسەرەکە لە ئاشور ڕاهێنرابێت، بۆیە باسکردنی ئاشور ڕەنگدانەوەی شێوازی خۆیەتی نەک ڕەفتاری کەسی پاشای ئوڕارتو یان خەڵکی ئەو ناوچەیە"** (Marf, 2016, 120) .

لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانین بڵێین ڕەنگە بەهۆی ئەو گۆڕانکاریانەشەوە بێت، کە لەو قۆناغەدا لە نێوان شانشینی ئوڕارتو و دەوڵەتی ئاشوردا هەبووە، کە لە ململانێی سەربازییەوە بۆ جۆرێک لە پەیوەندی دیبلۆماسی گۆڕدرا، کە لە ساڵی (٦٥٢ پ.ز.) دەستی پێکرد (Radner, (2021), 392)، و ڕەنگە خواوەند ئاشور وەک خواوەندە ئوڕارتییەکانی تر ڕێزی لێگیرابێت.

چەکە هەڵواسراوەکانی دیواری پەرستگاکانی موصاصیر – ئایانیس

چەک لە پەرستگا تایبەتەکانی خواوەند خالدی دۆزراونەتەوە،ئەمەش بەڵگەیەکی ڕوونە لەسەر بوونی هەندێ ڕێوڕەسمی تایبەت بە چەک، وەک شمشێر و ڕم و تیرو کەوان لە پەرستگاکاندا دادەنران، قەڵغان بە بنمیچ و دیوارەکانیانەوە هەدەڵواسران و بەپەرستگاکە خۆی دەوترا "ماڵی چەک" (Piotrovsky, 1969, 66).

شاری ئاردینی پیرۆز (لەلای ئاشورییەکان بە موصاصیر ناسراوە)، شوێنی پەرستگای سەرەکی خواوەند خالدی بووە، و شوێنی تاج لەسەرنانی پاشایانی ئوڕارتی بووە (Kroll, (2012), 28). لە دەقێکی سارگۆندا باس لە ئاهەنگ و دانانی تاج لە پارستگای موصاصیر دەکات (RINAP II 65:340-342)

"چوونە ناو شار موصاصیر (و) لە ئامادەبوونی خواوەند خالدی، [پێکەوە] بە زێر و زیو و (و) هەموو شتێکی بەنرخەوە، کۆشکەکەی؛ ئەوان وەک دیاری(ەکان) پێشکەشی دەکەن (لەگەڵ خۆیان). ئەوان لەبەردەمیدا ژمارەیەکی زۆری [گا] (و) مەڕی دابەستە پێشکەش دەکەن (و) ئاهەنگێکی (ڕێوڕەسمی) بۆ هەموو شارەکەی دەگێڕن، [بەردەم] خواوەندەکەی خالدی، تاجی حوکمڕانی لەسەر دادەنێن و وایان لێدەکەن هەڵیبگرێت سەرە نێزەی شاهانەی خاکی ئوڕارتو بۆ دەبەن. پاشان، گەلەکەی نەوەکانی."

وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا، لە وێنە نەخشێنراوەکەی دیواری کۆشکی خورسباددا، چەک بە دیوارەکانی ئەملاولاو دەرەوەی پەرستگای موصاصیرەوە هەڵواسرا بوو، لە قەڵغانی سەر شێرەوە دەستپێدەکات، لەگەڵ قەڵغانی گەورە و بچووکی دیکە لەگەڵ بوونی دوو ڕمی گەورە لە هەردوو لای دەرگای سەرەکی پەرستگاکە، جگە لە دانانی ڕمێکی گەورە لە ناوەڕاستی سەقفی پەرستگاکە، شایەدی ئەوە دەدەن کە چەکەکان یەکێکن لە هێما پیرۆزەکانی پەرستگای خواوەند خالدی.

لە دەقی میلەکەی کێلەشین کە بە یەکێک لە گرنگترین بەڵگەکان دادەنرێت، تیایدا ئاماژە بە خواوەند خالدی دەکرێت، وەک خواوەندێکی باڵا لە شانشینی ئوڕارتودا، میلەکە بە بۆنەی نۆژەنکردنەوەی

پەرستگای موصاصیرەوە بەهەردوو زمانی ئورارتی و شێوە زاری ئاشوری نووسراوە (Kroll, (2020), 365) لەو بۆنەیەدا ژمارەیەکی زۆری دیاری چەک و مەڕومالاّت و کەرەستەی دیکە لەلایەن ئیشپوینی و مێنواوە پێشکەش بە خواوەند خالدی کراوە (CTU V A 3-11 VO:1-9) .

"[کاتێک لە] ئامادەبوونی خواوەند خالدی بۆ شاری موصا[صیر]، ئیشپوینی کوڕی ساردوری، پاشای بەهێز، پاشای گەردوون، پاشای خاکی نائیری، گەورەی شاری توشپا، و مینۆای کوڕی ئیشپوینی، ئامادەیان کرد بۆ خالدی لەسەر[] ئیشپونی، کوڕی سار[دوری، (وەک دیاری)] چەکی نایابی هێنا، ئاژەڵی جوانی هێنا....."

لەسەر باسکردنی دەروازەکە، لە دەقە نووسراوەکانەوە وەک میلەکەی کێلەشین دەردەکەوێت کە پەرستگاکە زیاتر لە دەروازەیەکی هەبووە قوربانی ئاژەڵی لەبەردەمدا پێشکەشکراوە (Marf, (2014), 18). تالاّنکردنی پەرستگای موصاصیر لە کاتی لەشکرکێشی هەشتەمی سارگۆن لەسەر تابلۆیەکی بەردین لە کۆشکی خورساباد نەخشێنراوە سارگۆن وردەکاری تالاّنەکانی خستۆتە ڕوو، لەدەقی لەشکرکێشی هەشتەمی بۆ موصاصیر (دەڕواندرێتە (RINAP II, 65.153b-161a).

قەڵغان بە سەری شێرەوە بە یەکێک لە گرنگترین هێما ئاینییەکانی فەرهەنگی ئورارتی دادەنرێت، وەک پێشتر ئاماژەی بۆ کرا، بە دیوارەکانی پەرستگای موصاصیرەوە هەڵواسراوەوە، هەروەها لەپەرستگای ئایانیس نموونەیەکی دەگمەنی لێ دۆزرایەوە (دەڕواندرێتە بەشی سێیەم، قەڵغان وێنەی (٧١)، بەڵگە شوێنەوارییەکان ئاماژە بەوە دەکەن چالاکی ئایینی لەقەلاّی ئایانیس بە ناوی خواوەند خالدیەوە لەپەرستگاکە ئەنجامدراوە، کە چەندین جۆری چەکی بۆ تەرخانکرابوو، وەکو خودە، سەری ڕم و قەڵغانی برونزی هەڵواسراو بە دیوارەکانی پەرستگاکە و ڕێرەوی ناوچەی پەرستگاکە (Batmaz, (2013), 65). لەگەڵ ئەوەشدا پاشماوەی ئاگر بەسەر دیواری پەرستگاکەوە بەڵگەیە بۆ بوونی ئاگر، کە ئاگرێکی هەمیشەیی بووە لەلایەن هێزی شەڕی خالدییەوە پارێزراوە، قەڵغانەکە کە سەری شێرێکی لەسەرە، لەسەر دیواری پەرستگاکە هەڵواسراوە و لە نووسراوەکەدا وەک پێشتر ئاماژەی پێکرا لە (بەشی سێیەم، قەڵغان) نەفرەتی کوژاندنەوەی ئاگرەکە بە خۆڵ دەکات، ئەم دۆزینەوانە ئەوە دەردەخەن کە بە پیرۆزدانانی ئاگر، بەشێک بووە لە پراکتیزە ئاینییەکانی ئورارتی (Çilingiroğlu, (2012), 305) .

ئەمەش بەڵگەیەکی ڕوونە بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەو پەیوەندییە ڕۆحییەی و (واتاییەوە) پەرستگا و خواوەندی جەنگ لەگەڵ دامەزراوەی سەربازی ئورارتو کە سوپا و چەک نوێنەرایەتی دەکات.

تەوەری دووەم
هەواڵگری و دژە هەواڵگری ئورارتییەکان

دەقە ئورارتییەکان وەک پێویست وردەکاری سەربازی و هەواڵگرییان نەخستووەتەڕوو، و بە پێچەوانەوە نامە هەواڵگرییە ئاشوورییەکان زانیارییەکی زۆریان لەسەر جوڵە سەربازییەکانی سوپای ئورارتو پێشکەش کردووە، بەو پێیەی ئەم هەواڵانە لە کاتی جەنگدا پێویستبوون، ئەم زانیارییانە لەرێی تۆڕێکی سیخوڕییەوە دەستدەکەوت کە تاوەکو توشپای پایتەختی ئورارتییەکان نێردرابوون (SAAV: XVIII).

پاشای ئاشوری ڕاپۆرتە هەواڵگرییەکانی لەدەست و پێوەند و کەسانی خوار خۆیەوە پێدەگەیشت لە شازادەی جێنشینەوە دەست پێبکات، دواتر وەزیر و گەورەی ساقییەکان، و سەرۆکی گەنجینە و سەرۆکی دادگا و پارێزگاری هەرێمەکان (Dezső, (2014), 222) . هەروەها لە دەقی ئەو نامە هەواڵگرییانەدا تێدەگەین کە ئەو ئەفسەرە ئاشورییانەی بەرپرسی قەڵاکانی سەر سنوری ئورارتو بوون، دێزۆ ئاماژە بەوە دەکات، ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئاشورییەکان لە سنووری ئورارتو دابەشدەکران بەسەر سێ ناوچەدا: ناوچەی خۆرهەڵات لەلایەن زەوییەکانی ژێر کۆنترۆڵی هەرێمی ماسینو واتە نووسینگەی سەرۆکی گەنجینە (māt masenni)، و ناگیر ئێکاللی (māt nāgir ekalli)، واتە هەرێمی نووسینگەی نامەبەری کۆشک(جارچی کۆشک) داگیرکراوە، ڕەنگە ناوچەی ناوەڕاست لە ژێر دەسەڵاتی هەرێمی māt rab šāqê) سەرۆکی ساقییەکان بووبێت، لە کاتێکدا بەشی خۆرئاوای سنووری ئورارتو لە ژێر دەسەڵاتی فەرمانڕەوا ئامیدی Amīdu و تایدو Tīdu و توشخان Tušḫan و بیراتێ Bīrāte بووبێت (Dezső (2014, 223).

لە ناوەڕۆکی نامەکانەوە دەردەکەوێت، لە ڕاپۆرتە هەواڵگرییەکاندا تیشکدەخرایە سەر ڕاپۆرتەکانی نووسینگەی هەرێمەکانی ماسینو و ناگیر ئێکاللی، لە کاتێکدا بەرپرسانی دیکەی باڵا ڕۆڵێکی لاوەکییان لەم بوارەدا گێڕاوە، ڕەنگە هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە بەشی خۆرهەڵاتی بەرەی ئورارتو کە ناوچەی موصاصیر و خوبوشکیا و ماننا لەخۆ دەگرێت لەرووی سەربازی و جیۆپۆلەتیکەوە لە ساڵانی (٧١٥-٧١٤پ.ز.) زۆر گرنگتر بوون لە چاو بەشەکانی تر، و سوپای ئاشوریش لەم ناوچەیە چالاکتر بووە (Dezső (2014,223). ئاشور ریصوا Aššur-reṣuwa بەناوبانگترین هەواڵدەر بووە کە سەرکردایەتی تۆڕەکانی سیخوڕی لە ناوخۆی وڵاتی ئورارتو کردووە (عبدالله، ١٩٧٧، ٦١). سیخوڕەکان پێیان وتراوە دەییالی *da-a-a-li* و سەرۆکەکەیان پێی وتراوە راب دەییالی (rab-da-a-a-li) (عبدالله ،١٩٧٧،٦٠). ئەم سیخوڕانە لەژێر پەردەی چەندین کاری پیشەیی لەناو کۆشک و دەرەوەی کۆشک کاریان دەکرد، چاودێری وردی جوڵەی سەربازی سوپای ئورارتییان دەکرد، و لەقەڵا، و سەر رێگاکان و پرد و ڕاڕەوە سەرەکییەکاندا، هەروەها جوڵەی سوپای ئورارتو کە لەرێی دەروازەی شارەکانەوە تێپەردەبوون (Dezső, 2014, 226).

ئاشورییەکان سوودیان لەبازرگانەکان وەرگرتووە بۆ ئەوەی کاری سیخوڕییان بۆ بکەن، چونکە شارەزای چەندین زمانی تر بوون (Marf, 2016, 148)، وەک لەم نامەیەدا هاتووە: (SAAV 218: r.9-13)

" سەبارەت بە بێل-ئاخخی (Bēl-aḫḫe) ئەو بازرگانەی پاشا لەسەری نوسیویەتی، گەورەم، بەنهێنی هەواڵێک دەنێرم تاوەکو بۆم بهێنن، دواتر ئەینێرم بۆ پاشا، گەورەم، هەموو شتێک لەناو قەڵادا باشە."

شانشینی ئورارتو و سوپاکەی لەلایەن سیخوڕەکانی ئاشورییەوە بە وردی چاودێری دەکران، وەک لەم نامەیەدا دەردەکەوێت:(SAAV 85:1-3)

"بۆ پاشا، گەورەم، بەندەت ئاشور ڕیصوا (Aššur-riṣuwa) ، تەندروستییەکی باش بۆ پاشا، گەورەی من! سەبارەت بەوەی کە پاشا، گەورەی من، بۆی نووسیوم: 'سیخوڕەکانت بنێرە بۆ دەوروبەری شاری توڕوشپا بۆ ئەوەی ڕاپۆرتێکی وردیان دەست بکەوێت! ".

لەبەر شکانی نووسینەکە لە زۆربەی نامەکاندا، ناتوانین بە تەواوی ئەو زانیاریانە یان هەواڵانە بەدەست بهێنین کە تیایدا هاتوون، پێش ئەوەی بچینە ناوەڕۆکی هەندێک لەو راپۆرتانەی ترەوە، پێویستە ئاماژە بە ناوەڕۆکی ئەم دەقەش بکەین: (SAA IV 18:r5-r8):

"ئەی شەمەش لێت دەپرسم، ئەی گەورەی مەزن، [لە] ئەمڕۆ، [...ڕۆژی ئەم مانگە، نیسان (یەکەم مانگ)، تاوەکو یەکەم ڕۆژی مانگی تەمموز (چوارەم مانگ)]ی... ئەمساڵ، [ئور]سا، پاشای [ئورارتو، هاوشان لەگەڵ سوپاکەیدا]، ئەو ڕێگاکە دەگرێتەبەر، لە هەر شوێنێک بن [و دەچنە شوبریا]، ئایا) ئەوەی هەیە بۆ کوشتن دەکوژن، [ئەوەی هەیە بۆ تاڵانکردن تاڵان دەکەن و ئەوەی هەیە تاڵان بکەن] لە شارەکانی شوبریا Šubria"

ناوەڕۆکی نامەکە ئاماژە بە کاتی لەشکرکێشییەکەی پاشا ڕوسای ئورارتی دەکات بۆ سەر وڵاتی شوبریا، کە دەکەوتە ناوچەی ئامەد(دیاربەکر)ی ئەمڕۆ و دەوروبەرییەوە، و پایتەختەکەی ناوی توشخان بوو، کە شوێنەوارەکەی لە گردی زیارەت تەپە ی ڕۆژهەڵاتی ئامەد دۆزرایەوە(262 ,(2012), Radner)

لەنامەکەدا ، چاوەڕوان دەکرێت لە مانگی نیساندا، واتە بەهاردا بێت، بەپێی ئەوەی لێرەدا باسکراوە، جگە لە ترس و دڵەراوکێی ئاشورییەکان لە هێرشی سوپای ئورارتییەکان بە سەرکردایەتی ڕوسا بۆ سەر شوبریا، لە نامەکەدا دەردەکەوێت کە پلانێکی سەربازی ئورارتی هەبووە بۆ کۆنترۆڵکردنی لانیکەم ئەو سەرچاوانەی دار و کانزا بۆ وڵاتی ئاشور دەبات، چونکە شوبریا یەکێک بووە لە گرنگترین سەرچاوەکانی دابینکردنی دار و کانزا بۆ ئاشورییەکان، سارگۆن پێویستییەکی زۆری بە کۆڵەکە دار هەبووە، بۆ بنیاتنانی پایتەختە نوێیەکەی خورساباد (Elayi, 2017,118).

فەرمانڕەوای هەرێمەکان نامەیان بۆ پاشای ئاشوری دەنارد، لەوانە ئاشیپا Ašipa بەرپرسێک بوو پۆستێکی باڵای کارگێڕی هەبوو لە وڵاتی شوبریاوە، پێدەچێت لەسەرەتای سەردەمی سارگۆن حاکمی شاری توشخانی پایتەختی شوبریابوو بێت (Elayi, 2017, 120) نامەیەک دەنێرێت (SAAV 22: 1- 8)

"بۆ پاشا، گەورەم: ئاشیبای بەندەت. لەگەڵ [تەندروستی] پاشا، [گەورەم]! [قەڵاکان [و خاک]ی پاشا، گەورەم، [باشن] [بەڵام هەواڵەکان."] لە ئورارتووەوە، بەرامبەر [من]".

لە نامەیەکی تردا، (SAA V 113:r1-r9) ئەم وردەکارییە هەواڵگرییە بۆ سارگۆنی ئاشوری نێردراوە:

"هێشتا گوێمان لەمانەی خوارەوە دەبێت: "ئورارتییەکان لە شاری توڕوشپا نەهاتونەتە دەرەوە. لەگەڵ ئەوەشدا، [ئێمە پارێزگاری] چاودێری دەکەین کە پاشا فەرمانی پێکردووە، گەورەم،]--ئێمە پشتگوێی ناخەین".

ئەمە لەوانەیە مەبەست لێی بەرێکەوتنی سوپای ئورارتی بووبێت لە شاری توروشپای پایتەختیانەوە بۆ سنورەکانی دەوڵەتی ئاشوری. لەنامەیەکدا دەبینین باس لە بەدیلگرتنی سەربازی ئاشوری دەکات لەلایەن ئورارتییەکانەوە (SAA V 115:1-8):

"[بۆ پاشا، گەورەم] بەندەت [گاببو ئانا ئاشورGabbu-ana-Aššur] سەبارەت بە هەواڵی ئورا[رتییەکان]، نووسیم: " هەواڵیان چییە؟" بەپێی زانیارییەکان ئەوان شەش سەربازی [ئێمەیان] دەستگیرکردووە کە پێداویستییان بۆ قەڵاکان دەگواستەوە."

ئەم نامەیەی سەرەوە ئاماژەیە بە چاودێری و سیخوڕی ئورارتییەکانیش دژی ئەو قەڵا ئاشورییانەی لەسەر سنوری ئورارتوبوون، و دەستگیرکردنی شەش سەرباز لەکاتی گواستنەوەی کەلوپەلدا بۆ قەڵایەکی ئاشوری، واتای ئەوەیە کە ئورارتییەکان توانیویانە بە وردی چاودێری جولەی ناو قەڵاکە و دەوروبەری بکەن.

لەگەڵ بەردەوامی فراوانبوونی سنوری دەسەڵاتی ئاشورییەکان لە باشوری رۆژئاوا لە سەردەمی دەسەڵاتی سارگۆندا، چەند دەوڵەتێکی باشوری خۆرئاوای ئورارتو هاوپەیمانی ئورارتییەکان بوون، ئورارتییەکان لە بەرەی ڕۆژئاوادا جموجوڵی سەربازییان کەمکردەوە، بۆ ئەوەی ئامادەیی سەربازی خۆیان لە دەوروبەری دەریاچەی ورمێ لە رۆژهەڵات چڕبکەنەوە، و جێگەی ئاشورییەکان بگرنەوە، و پەیوەندییەکی باش لەگەڵ سەرکردەی باڵای شانشینە وابەستە ناوچەییەکانی وەک مانناییەکان و زیکرتووەکان دروستبکەن (Elayi, 2017, 138). ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە قۆناغێکی شەڕی بەردەوام لە ساڵانی ٧١٩ تا ٧١٤ پ.ز. لە نێوان هەردوو دەوڵەتی ئورارتی و ئاشوریدا لەم ناوچەیەدا دروستببێت، کە لەسەر خاکی دەوڵەتی ئاشوری یان دەوڵەتی ئورارتی ئەنجام نەدرا، ئاشور بەڵکو لە وڵاتیماننا و زیکرتو Zikirtu ئەنجامدرا (Elayi, 2017, 138). لە نامەیەکی هەواڵگریدا دەڵێت مانناییەکان هێرشیان کردە سەر قەڵایەکی ئورارتی (SAA V 131:1-6);

"[مانییەکان] هێرشیان کردە سەر قەڵاکانی پاشای ئورارتو [کە دەکەوێتە سەر] سنوورەکانی ، و رێگەیان دا [هێزەکانی ئەو، قەڵاکان داگیر بکەن." [فەرماندە] - فەرماندەی گشتی بڕیاریدا یارمەتی هێزەکانی بدات"

هێرشی مانناییەکان بۆ سەر ئورارتییەکان وەک پێشتر ئاماژەی پێکرا، لەئەنجامی هەڵگەڕانەوەی پاشای مانناییەکان ئولوسونو Ullusunu بوو لە دژی ڕوسا، کە٢٢ قەڵای ماننی خستبووە ژێر رکێفی خۆی، و فەرمانڕەوایەکی دیکەی مانانی بە ناوی دایوکو وەک سەرکردەیەکی نوێ دامەزراند، پێش ئەوە ڕوسا، لەگەڵ سەرکردەکانی میسیاندو[٤٣] Misiandu، ئویشدیش Uishdish، و زیکیرتو[٤٤] Zikirtu پیلانی لابردنی پاشا ئازا Azâ ی برای ئولوسونو کە لە (٧١٩-٧١٦پ.ز.) فەرمانڕەوا بوو ،ئەوە بوو دواتر لە شاخی ئوواش Uaushەوە فڕێیان دایە خوارەوە و کوشتیان (Roaf, ;RINAP II 7: 36b-39; Elayi, 2017,133) (2012), 199

---

[٤٣] میسیاندو شارێکە دەکەوێتە بەرزاییەکانی زاگرۆس لە ماننا، لەسەر سنووری ئورارتو، (Marf , 2016, 333)

[٤٤] زیکیرتو هەرێمێکی ماننایە دەکەوێتە خۆرهەڵاتی ماننا، لە یەکێک لە دەقە کانی ئاشوریدا باس لەوە دەکات کەپاشای زیکیرتو ئەسپی بە بەرپرسێکی ئاشووری فرۆشت، لەگەڵ گەیاندن و پارەدان لە قەڵایەکدا(Marf, 2016, 156) بۆ زانیاری زیاتر (دەروانرێتە ;SAAV 169:1-r4) ، یەکێك لە پاشاکانی ناوی میتاتتی Mitatti بووە، لەگەڵ وسا دژی سارگۆن وەستایەوە (دەروانرێتە;RINAP II 65:415-425) .

ئەم دەقانە دەریدەخەن کە شەڕی نێوان ئاشورییەکان و ئوراڕتییەکان لەسەر گرتنی ئەو هەرێمانە بووە کە لەناوچە سنوورییەکان بوون، قوربانی ئەو هاوپەیمانیەتییە ناجێگیرە بوون کە لەدژ یان لەگەڵ هەر یەک لەلایەنەکان بوون.

ڕاپۆرتە هەواڵگرییەکانی ئەفسەران و سیخوڕانی ئاشوریش، سارگۆنیان لە بارودۆخی شانشینەکە ئاگادارکردبووەوە، بە تایبەت کاتێک ئوراڕتو ڕووبەڕووی کێشەی ناوخۆیی بووەوە، وەک ئەو شۆڕشەی لە شاری توروشپا روویدا (Elayi, 2017, 138)، ئەمەش لەو پەیامە هەواڵگرییانەدا دەردەکەوێت کە ئەفسەری هەواڵگری ئاشوری، ئاشور-ڕیصوا بۆ پاشا سارگۆن ناردبووی، ناوبراو شانەیەکی لە کۆمەڵێک دەستەی متمانە پێکراو دروستکردبوو، لەناو کۆشکی شاهانەی ئوراڕتودا، لەنێویاندا بەرگدروو و خەسێندراوەکان، هەر وەک لەم نامەیەدا هاتووە (SAA V 91:1-6):

"بۆ پاشا، گەورەم، بەندەت ئاشور-ریصوا. تەندروستییەکی باش بۆ پاشا، گەورەم! سەبارەت بە ناراگێ (Naragê)، بەرگدرووی سەرەکی، ئەوەی کە پاشا دەربارەی نوسیویەتی، گەورەم : "خۆی و ٢٠ خەسێنراو کە پیلانیان لەدژی پاشا[ئوراڕتی] گیرا بوو دەستگیرکران". پاشا ئێستا چووە توڕوشپا و لێپرسینەوەی لەگەڵکردن، رایکێشان و کوژران، لەگەڵ ئەوانەی لەم پیلانگێرییە بەشدار بوون، لەنێویاندا ١٠٠ پیاو کە خەسێنراو و پیاوانی ڕیشداری ناو کۆشکی تیایدا بوو."

ئەمەش ئاماژەیەکە بۆ بوونی سیخوڕانی ئاشوری لە شاری توشپای پایتەخت، بەڵام نازاندرێت، پیلانگێڕەکان پەیوەندییان بە ئاشورییەکانەوە هەبووە، یان نا، وەک لە نامەکەدا دەردەکەوێت، نارانگێی بەرگدروو، لە نامەی تریشدا ناوی هاتووە، و سارگۆنی ئاشوری ناسیویەتی، ئەمەش ئەگەری بوونی پەیوەندی پیلانگێڕەکان بە سیخوڕە ئاشورییەکانەوە زیاتردەکات.

یەکێک لەو ڕاپۆرتانەی کە بۆ پاشای ئاشوری سارگۆن نێردراوە، باسی کۆبوونەوەی پێنج فەرمانڕەوای ئوراڕتی دەکات (دەڕواندرێتە بەشی یەکەم، تەوەری سێیەم)، هەروەها لەهەمان دەقدا ئاماژە بە ئامادەکردنی سوپا دەکات لە هەرێمی شاری وەیسی[٤٥] .SAA V)
87:13-18):

"لەگەڵ سێ لە فەرماندەی یەکەکان چوونە ناو وەیسی. ئێستا، دوای (هاتنی ئەوان)، باجی وڵاتەکەیان بەرزکردووەتەوە، سەربازەکان لە ئامادەباشیدا دەهێڵنەوە".

نامەکانی ئاشور-ڕیصوا دەربارەی نوێنەری شاهانەی شار و هەرێمی کوممێ و ئوککو، هەندێک زانیاری سەبارەت بە دۆخی ناجێگیری شار و شانشینی ئوککو دەدەن، ئەم دوو شانشینە بچووکە لەدەرەوەی کۆنترۆڵی ڕاستەوخۆی ئاشورییەکان بوو، بۆیە ئاشورییەکان ناچاربوون سیخوڕ بۆ کۆکردنەوەی زانیاری بنێرن لە نامەکانی دیکەی سەردەمی سارگۆندا، ئوککو دەبیندرێت کە لەگەڵ ئوراڕتو لە پەیوەندیدا بێت، و هەوڵدەدات دڵسۆزی کومێش بجوڵێنێت لە بەرژەوەندی ئوراڕتو ,(Radner, (2012)

---

[٤٥] وەیسی ناوی هەرێم و شارێک بوو، کەوتبووە باکوری خۆرئاوای شانشینی موصاصیر (ئاردینی)، وەیسی وەک موصاصیر فەمانڕەوا و سوپای خۆی هەبوو، لایەنگری ئوراڕتییەکان بوو، بەتایبەت لەهەر هێرشێکدا کە بکرایەتە سەر ئوراڕتییەکان باوەڕوایە کە شوێنی دێی وەیسی لە باکوری خۆرئاوای مجێسەر لە دەڤەری برادۆست ناوەکەی لە هەمان ئەو ناوەوە هاتبێت. (بۆ زانیاری زیاتر دەڕواندرێتە، (مارف ، ٢٠٢٢، ١٢٣) لەلایەکی ترەوە لە ئەتلەسی هیلسینکی وەیسی لە باکوری خۆرهەڵاتی دەریاچەی ورمێ دیاری کراوە (Parpola & Porter, 2001, Map 4)

(259 ، ئاشورییەکان لە زنجیرەیەک نامەی سیخوڕیدا نیگەرانییەکی زۆریان لە پەیوەندییەکانی نێوان ئوککو و ئورارتو دەربڕیوە (Elayi, 2017, 123)

لە کاتێکدا کە ئاشور-ڕیصوا لە کوممێ جێگیر بوو، قەڵایەک بە پاڵپشتی چەندین فەرمانڕەوای ئاشوری لەو سنورە دروستکرا، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە ئورارتییەکان پلانی ڕفاندنی ئەو فەرمانڕەوا ئاماژە پێکراوانە لە کوممێ بدەن (Radner, (2012), 257). لەم بارەیەوە دەبینین ئوککوییەکان، ئورارتییەکانیان لە دروستکردنی قەڵا سەربازییەکە ئاگاداردەکردەوە، هەر بۆیە دەبێت لێرەدا ئاماژە بە نامەیەکی گرنگ بکەین کە لەلایەن شازادەی جێنشین، سەنحاریبەوە بۆ باوکی خۆی کە پاشا سارگۆن بوو نێردراوە، لە نامەکەدا وردەکاری سەبارەت بە ڕێگری ئورارتییەکان لە دروستکردنی قەڵایەک لە کوممێ باسکراوە، وەک لە نامەی فەرمانڕەوای ئوککو بۆ پاشای ئورارتییەکان ئاماژەی پێکراوە (SAAI 29:8-11):

"ئەوان کار لەسەر دروستکردنی [قەڵای کوممێ دەکەن؛ کارەکانیان [...پێشکەوتنی باش]ی بەخۆیەوە بینیوە. نێردراوێک لە شاری ئاریێ Ariye] هاتە لام] (بەم پەیامەی خوارەوە: "(فەرمانڕەوا)ی ئوککو بۆ] پاشای ئورارتوی نووسی [کە فەرمانڕەوا] یان میرەکانی پاشای ئاشوری خەریکی دروستکردنی [قەڵایەکن لە کوممێ]، پاشای ئورارتو [بە] فەرمانڕەواکانی خۆی (ئەم فەرمانەی خوارەوە)ی دا: سوپاکانتان بەرن، و بڕۆن فەرمانڕەواکانی پاشای ئاشوری بەزیندوویی لە کومێیەکان بگرن، و بیانهێننە بەردەمم، هێشتا وردەکاری تەواوم لەبەردەستدا نییە؛ هەر کە زانیاری زیاترم بیست، بە شێوەی خێرا بۆ شازادەی جێنشینی دەنووسم کە پێویستە هێزم بۆ بنێرێت."

لەم نامەیەوە دەردەکەوێت کە ئورارتییەکانیش چاودێری جموجوڵە سەربازی و قایمکارییەکانی ئاشورییەکانیان کردووە، و ڕێگربوون لەوەی ئاشورییەکان پێگەی سەربازی خۆیان لەو ناوچەیە بەهێز بکەن، و فەرمانڕەواکانی ناوچەکەش بەشێکیان لەگەڵ ئورارتییەکان بوون، و بەشێکیان بە ناچاری لەگەڵ ئاشورییەکان بوون، ئەم شانشینانەی نێوان دەوڵەتی ئورارتی و ئاشوری لە نێوان دوو بەرداشدابوون، و نەیانتوانیوە وەک پێویست لایەنگری خۆیان بپارێزن.

بەپێی نامەیەکی دیکە، پاشای ئوککو لەلایەن ئورارتییەکانەوە نێردرابوو، تاوەکو لەگەڵ پاشای کوممێ کۆببێتەوە، بۆ ئەوەی ڕازی بکات لەژێر دەسەڵاتی ئاشورییەکان خۆی دەربازبکات(SAA I 41:10-r15) :

"نامەیەکم لە ئاشور-ریسواوە بەدەست گەیشت، تێیدا نووسراوە، نێردراوێکی (پاشا)ی ئوککو چووەتە ئورارتو، و نامەیەکی لەو بارەیەوە بۆ کۆشک ناردووە، ئێستا دوای ئەم نامەیە، ئێوارەی ڕۆژی شەشەم، ئەم نامەیەی خوارەوەی خۆی بۆ ناردم: "ئوککوییەکان چوون بۆ سڵاوکردن لە ئاریێ Ariye لە بەرامبەریدا شارۆچکەیەکی ئوککوییەکان هەیە بە ناوی ئێلزیکی Elizki لە دەروازەی کوممێ؛ ئوککویەکان لەوێ چاویان بە [ئاریێ] کەوت، و کاتێک لەوێ [پێکەوە] دانیشتبوون، بەم شێوەیە قسەی لەگەڵ کردن [بڕۆن] ڕاستەوخۆ [بۆ ...]؛ ئایا گایەکت پێدەدات، یان [مەڕێک] یان بەرازێک، بیبە ڕەنگە بەیانی [......] بڕۆن؛ کاتێک ئەم قسانەم بیست نێردراوەکەم دەستبەسەرکرد، تا پاشا [گەورەکەم] گوێی لە ناوەڕۆکی ئەم نامەیە دەبێت، و ڕێنماییم بۆ دەنێرێت".

لە سەردەمی سارگۆندا دەبینین کە فەرمانڕەوای کوممێ، ئاریێ Ariye و ئاریصا Arișa کە پێدەچێت شازادەی جێنشینی بێت، فەرمانی پاشای ئاشوری پیاو و ئەسپ و کۆڵەکە دار، و زانیاری سەبارەت بە دەوڵەتە سەربەخۆکانی دیکەی ناوچەکە دابین دەکات، و بە تایبەتی دەربارەی ئورارتو، ,Radner, (2012) (257 ، چونکە کوممێ لە پێگەیەکی ستراتیژی نایابدا بوو، دەکەوتە سەر ڕێگای ڕاستەوخۆی شاخاوی لە

ناوجەرگەی وڵاتی ئاشورەوە بەرەو ناوەندی ئورارتو دەڕۆیشت، لە هەمان کاتدا فەرمانڕەوای ئوککو پەیوەندییەکی نزیکی لەگەڵ پاشای ئورارتودا هەبوو، و هەروەها پیاو و زانیارییەکانی بۆ دابین دەکردن (Elayi, 2017, 125)، لەوانەیە ئاریێ سیخوڕێکی دوو سەرە بوو بێت، لەلایەن سارگۆنەوە هاندرا تاوەکو کرابێتە سیخوڕ ،و لە ڕووکەشیشدا کاری بۆ ئورارتو کردبێت، چونکە ئەمە ڕێگایەکی باش بوو بۆ کۆکردنەوەی زانیاری سەبارەت بە جموجوڵەکانی ئورارتو و شانشینە هاوپەیمانەکانی (Elayi, 2017,125) لەنامەیەکدا ئاشور-ریصوا بۆ پاشا سارگۆنی ناردووە، باسی ژمارەی ئەو سەربازانە دەکات بەرەو موصاصیر رۆیشتوون (SAA V 88:4-r8)

"٣٠٠٠ سێ هەزار سەربازی پیادە و فەرمانڕەواکەیان و فەرماندەی هێزەکانی کاللاپو kallāpu لە شاری سێتینی Setini ییەوە بەرێکەوتن، فەرمانڕەواکەی بەرامبەرم، بەرەو موصاصیر ڕۆیشتن، و لە ڕووباری ڕەش[٤٦] پەڕینەوە، هەموو ئاژەڵەکانی لەگەڵ خۆیدا برد. هەروەها هێزەکانی سونا Sunâ بەرێکەوتن کە فەرمانڕەوای بەرامبەری ئوککو بوو، بەرەو موصاصیر بەڕێکەوتن. بیستوومە کە پاشا لە وەیسییەوە دەڕوات، بەڵام هێشتا جێی نەهێشتووە (بەڕێنەکەوتووە)."

لێرەدا زانیاری هەواڵگری ، دەتوانێت ڕۆڵێکی کاریگەری هەبێت، نەک تەنها لە کۆکردنەوەی زانیاری و ڕاستییەکانی پەیوەست بە هێزی دوژمن، بەڵکو قەبارەی هێزەکانی هاوپەیمانی دژ بە دوژمنیش.

لەنامەیەکدا بۆ سەنحاریب زانیاریمان دەستدەکەوێت دەربارەی لەشکرکێشییەکی چاوەڕوانکراو لەلایەن ئورارتییەکانەوە بەرەو وڵاتیماننا، لە سێ نامەدا شازادەی جێنشین سەنحاریب بۆ باوکی ناردووە، پشتبەستن بەو ڕاپۆرتانەی سیخور و هەواڵدەرە ئاشورییەکان لە ناوچەکە دەستیان کەوتوون، باسی شکستی پاشای ئورارتی و سوپاکەی دەکات بە دەستی کیممێرییەکان (Roaf, (2012), 203 ;Elayi, 2017,138)، پێش ئەوەی بێینە سەر ناوەڕۆکی نامەکان، لە یەکێک لە ڕاپۆرتانەکاندا هاتووە: (SAA I 30:4-r2):

"ئورزانا بۆی نووسیووم: سەربازەکانی پاشای ئورارتو لە لەشکرکێشییەکەیدا دژی کممێرییەکان شکستیان هێناوە. فەرمانڕەوای وەیسی کوژراوە: هێشتا زانیاری وردمان لەبەردەستدا نییە، بەڵام هەر کە بەدەستمان گەیشت، ڕاپۆرتێکی تەواوتان بۆ دەنێرین".

ئەو زانیاریانەی لەناو ئەم ڕاپۆرتانەدا هاتوون، ترسی هەڵوێستی شانشینی ئورارتو بەرامبەر هێرشەکانی کیممێرییەکان دەردەخات، کە تیایدا لەناوبردن و گرتنی سەرکردە و فەرمانڕەواکان و شکستی پاشای ئورارتو لەبەردەم کیممێرییەکان و گرتنی قەڵا و شارەکانیان دەخاتە ڕوو، لەنامەیەکدا هاتووە (SAA I 31:8-18:

" ئوککایاناخ Ukkaeanaḫ (ئەم نامەیە)ی بۆی ناردم: "هێزەکانی پاشای ئورارتو لە لەشکرکێشییەکەیدا دژی کیممێرییەکان بە تەواوەتی شکستیان هێنا؛ ١١یازدە فەرمانڕەواو هێزەکانیان لەناوبران؛ فەرماندەی گشتی و دوو لە فەرمانڕەواکانی بە[دیلگیران]، (ئەو) بۆ گرتنەبەری [ڕێگای ......] هات [......] شوێنەواری شارەکەی [......] جێگیر [لە......]."

نامەیەک هەیە دۆخی ئورارتییەکان دوای ئەو شکستە ڕووندەکاتەوە، کە تێیدا هاتووە-SAA I 32:11) 16):

---

٤٦ دەربارەی ڕووباری ڕەش لەوانەیە ڕووباری تۆپزاوای ناوچەی برادۆست بێت، ئەم ڕووبارە یەکێکە لە ڕووبارە گەورەکانی نێوان زێی گەورە و دەریاچەی ورمێ، لەبەرئەوە بە ئەگەرەوە مەزەندەی هەڵکەوتەی ئەو ڕووبارە دەبێت لە نێوان ڕووباری زێی گەورە و دەریاچەی ورمێ دابێت، ئەبێت ئەوەش لەبیرنەکەین کە ڕووبارەکانی چەمی ڕێزان و باڵکیانیش هەر لەم ناوچەیەدان، بەڵام ڕووباری تۆپزاوە لەو ئەگەرانەی تر نزیکترە.

"ئوراڕتییەکان [و هاوکارەکانییان شکان] لە لەشکرکێشیەکەیاندا [دژی] کیممێرییەکان، زۆر لە پاشا دەترسان، گەورەی من. ئەوان دەلەرزن، و وەک ژنان بێدەنگ دەبن، و کەس [...] قەڵاکانی... پاشا، گەورەم. دۆخەکە زۆر باشە".

ئەم ڕاپۆرتە هەم بارودۆخی سنوری خۆرهەڵات و باشوری ئوراڕتو نیشان دەدات، و هەم بارودۆخ و سنوری باکور و خۆرهەڵاتی دەوڵەتی ئاشوری نیشان دەدات، و پاشا دڵنیا دەکاتەوە، کە کیممێرییەکان نەگەیشتوونەتە سنوری دەوڵەتی ئاشوری و قەڵاکانی. سەبارەت بە مێژووی ئەم ڕووداوانە، ئێلایی (Elayi) ئاماژە بەوە دەکات، ڕەنگە لە ساڵی (٧١٥پ.ز.) یان بەهاری (٧١٤پ.ز.) ڕووی دابێت، پێش هەشتەمین لەشکرکێشی سارگۆن لە حوزەیرانی (٧١٤ پ.ز.) (Elayi, 2017, 139)، بەڵام بەبۆچوونی (مارف) هیچ بەڵگەیەک نییە بیسەلمێنێت هێرشی کیممێرییەکان لە ساڵی (٧١٤ پ- ز.) یان پێش ئەو ساڵە ڕوویداوە، وەک ئاشکرایە سارگۆن لە هەشتەمین لەشکرێشی خۆی لە کۆتایی مانگی ئۆکتۆبەری ساڵی (٧١٤ پ- ز.) گەڕایەوە، بۆیە ئەگەر لەو ساڵەدا ڕوویدابێت کە سارگۆن سەرکردایەتی لەشکرکێشییەکەی بەو ئاراستەیەدا کردووە، ئەوا ئاسان دەبوو سارگۆن شکست بە هێزە ئوراڕتییە شکستخواردووەکانی دەستی کیممێرییەکان بهێنێت، بۆیە ڕەنگە ئەم ڕووداوانە پەیوەندییان بە هێرشی کیممێرییەکانەوە هەبێت بەچەند ساڵێك دوای (٧١٤ پ ز.)، چونکە ئورزاناش ئێستا لەبەرەی ئاشورییەکانە و ڕاپۆرت بۆ سارگۆن دەنووسێت، ئەمەش لە پای ئەوەی کە لە ساڵی (٧١٣پ.ز.) دا پەیکەرە بەتاڵانبراوەکانی شاری موصاصیر (ئاردینی) لە سارگۆن وەرگرتەوە، لەبەرامبەردا ڕازی بوو کە نامە دەربارەی جموجوڵەکانی ئوراڕتییەکان بۆ ئاشورییەکان بنێرێت (Marf, 2016, 34, 401).

ئەمەش ئەوە دەردەخات کە هێرشی کیممێرییەکان زۆر سەخت بووە، و لەلایەکی تریشەوە، ئاشورییەکان لەبەر ترسی سنورەکانی خۆشیان لە هەوڵدابوون بزانن کیممێرییەکان کەی دەگەنە سنوری ئەوان، و تەنانەت دواتر ئەسەرحەدون چەندین فاڵدەگرێتەوە، و لە پەرستگای خواوەند شەمەش(خۆر)دا داوا دەکات بزانێت سکیثییەکان، کیممێرییەکان کەی دەگەنە سنوری وڵاتی ئاشور و کەی هێرش دێنن و لە چ دەربەندێکەوە دێن (SAA IV,36:r2-r5)

"[داوات لێدەکەم] ئەی شەمەش، پەروەردگاری گەورە، ئەگەر هێزی سکیثیەکان (و) هێزی] کیممێرییەکان بێنە دەرەوە، و بە دەروازەیەک بچنە بیت خامبان[٤٧]...، و هێرشێکی دوژمنکارانە بۆ... پارێزگای...و پارێزگای شاری شەمەش-ناصر...... (و ئایا دەکوژن و تاڵان دەکەن و تاڵان دەکەن؟) "

سەرەڕای ئەو ڕاپۆرتانەی لە سیخوڕەکانەوە بۆ لایەنە پەیوەندیدارە ئاشورییەکان نێردراون، لەیەکێ لەنامەکاندا ناوەڕۆکەکەی ئاماژە بەوە دەکات کە ئوراڕتییەکانیش سیخوڕیان هەبووە، سەرەڕای کەمی بەڵگە لەم ڕووەوە، وەک لە دەقێکدا دەیبینین (SAA V 12.r6-r12):

"[سەبارەت بە] سیخوڕە ئورا[رتییەکان] کە پاشا، گەورەی من، بۆی نووسیم: ئایا فەرماندەی قەڵاکە ڕێگری لێ نەکردن؟" - [...]خوبوشکییەکە وتی هەر سیخوڕێک خۆیان ڕزگار کردبێت، چوونەتە ناو] شارۆچکەکانەوە؛ ئێمە لە وڵاتەکەمدا بڵێسەی ئاگر دەنێرین."

---

[٤٧] ناوی هەندێک لەشارەکانی زاگرۆس بە پێشگرەکەی Bīt دەست پێ دەکات بە تایبەت لە میدیا لە کۆتایی سەدەی هەشتەم و حەوتەمدا پێش زایین، کەلەوانەیە وەک وەرگێڕانێک بۆ هۆزو خێڵە زاگرۆسییەکان لەلای سامییەکانی وەک ئاشوری -بابلی- ئارامی باوبوو بێت بۆ ئاماژە پێکردنی شارێک یان خێڵێک (Marf, 2016, 74).

هەرچەندە خوبوشکیا[٤٨] شانشینێکی سەربەخۆ بووە، بەڵام لێرەدا، وا دەرکەوتووە سەر بەئاشورییەکان بێت، بەڵام چەند نامەیەک لە نامەنووسی سارگۆن، ئاماژە بەوە دەکەن کە پاشای خوبوشکیا، ناچار بووە لانیکەم دوو جارمەیلی بۆ لایەنەکان بگۆڕێت، ئەمەش بەپێی ئەو فشارەی کە بە نۆرە لەلایەن هەریەک لە دوو هێزە گەورەکەی دراوسێیەوە، ئوراڕتو و ئاشورەوە لەسەری کراوە (Elayi,2017,143).

لەڕێی ئەو زانیارییانەی لە هەواڵگرە ئاشورییەکانەوە بەدەستمان گەیشتوون، سەبارەت بە جموجوڵی سوپای ئوراڕتی، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە شانشینی ئوراڕتو بەربەستێکی گەورە بووە، لەبەردەم بەرەو پێشچوونی ئاشورییەکان بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی لە کۆنترۆڵکردنی ناوچە سنوورییەکانی باکووری خۆرهەڵات، و باشووری خۆرهەڵاتی دەوڵەتی ئاشوری، بۆیە پێویست بوو ئەوە لەبەرچاو بگیرێت کە فەرمانڕەوایانی ئوراڕتو هەوڵی ڕێگریکردن لە پێشرەوی سوپای ئاشوریدا بکەن (Dezső, 2014, 231).

هەرچەندە ململانێ و ناکۆکی نێوان ئەم دوو هێزە بەردەوام بووە، دەقەکانی ئوراڕتی هەندێک زاراوەی پەیوەست بەسوپا و چەکیان تۆمار کردووە و لەنێویاندا هەمان ئەو زاراوانە لە دەقە ئاشورییەکانیشدا بەکار هاتووە. (دەڕواندرێتە خشتەی ١١):

[٤٨]خوبوشکیا دەکەوێتە باشوری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ بەرەو خۆرئاوای ماننا، بۆ یەکەم جار لەدەقەکانی ساڵنامەی ئاشورناسیرپالی دووەمدا ناوی هاتووە، و لەدەقەکانی شەلمانیسەری سێیەمدا هاتووە کە توانیویەتی دەستبەسەر بارەگای پاشا کاکی Kāki لە وڵاتی خوبوشکیا بگرێت . (RIMAII A.0.102.2: 19b-29a; Marf, 2016, 27).

خشتەی ژمارە (١١) هەندێک زاراوەی چەک و سەربازی ئورارتی و ئاشوری، ئامادەکردنی توێژەر بە پشت بەستن بە (CTU V;CAD)
(١٩٧٧،عبدالله، 2012 Dezső,

کوردی	ئاشوری	ئورارتی
سەرباز، پیادە	Zūku -gir ,Sabe ÉRIN.MEŠ	^{LÚ}ÉRIN$^{(MEŠ)}$
سەربازان، هێزی سەربازی	ḫurādu	pl. ḫurādāte = (^{LÚ}ḫuradi,
سەربازی پاشا	šāb šarri- ^{LÚ}.ERIM.MEŠ-MAN	^{LÚ}ÉRIN.MAN
پیاوانی شەڕ		LÚ^{MEŠ} gu-nu-ši-ni-i
هەڵمەتی سەربازی (گەشت)	ḥarrānu	(ḥ̓a-a-ri-e))ḫari
کەوان	Qaštu	^{GIŠ}BAN
تیر هەڵگر	sābē -qašti	L]Ú? ^{GIŠ}BAN
تیر	Silt/daḫu	GIŠGAG.TI
ڕم هاوێژ	nas asmarare	
قەڵغان - قەڵغان هەڵگر	Sab ariti -ariti	Aše
گالیسکە ، گالیسکەکان	GIŠ.GIGR (MEŠ)	GIŠ.GIGR (MEŠ)
قەڵا	Birtu	É.GAL
چەک	GIŠ.TUKUL	Kumemuše
ڕم	i/asmaru	(GIŠ)šuri
نێزە	Jakitu	
خەنجەر	Patru	GÍR
شمشێر	Namsaru	
وڵات و ناوچەکان	Mātim	^{KUR}šurili
دوژمن	Nakarum	Burgala
وڵاتی بێگانە ، بەربەرییەک، دوژمنێک		^{KUR}lulu-
سەرکەوتوو	qé-reb-	kuruni(=ni)
جەنگاوەر	mundaḫusu -Qurādu -Tidūku	Gunuše
سوارچاکان	pitḫalum	PET-ḪL-LU^{MEŠ}
زیندانییەکان(دیل)،بیانیەکان	?-ṣabtu	^{LÚ}KUR.KUR^{MEŠ}-e
ئەسپ	ANŠE.KUR.RA	ANŠE.KUR.RA

دەستکەوتە سەربازییەکانی سوپای ئوڕاڕتی لە جەنگدا

لە هەموو قۆناغە مێژووییەکان ئامانجی سەرەکی سوپا لە پرۆسەی جەنگی و ململانێی سەربازی پاراستن و بەرگریکردن لە سنووری وڵات وهاوڵاتیان بووە، دەست بەسەرراگرتنی سەرچاوەی داهات وکانزاو ڕێڕەوی بازرگانیەکان بووە. ئامانجی سەرەکی سوپای ئوراڕتو لە کاتی لەشکرکێشییە سەربازییەکاندا جگە لە پارێزگاری سنوورەکانی شانشینەکەیان، دەستکەوتنی ئابووری بووە لەڕێگەی تاڵانی ، بە تایبەتی لەو شوێنە نیشتەجێبوونانەی داگیریان کردبوو، دوو جۆر دەستکەوتیان هەبووە، یەکەمیان ئەو دەستکەوتانەی دوای داگیرکردن و تاڵانکردنی ناوچەکان بەدەستیان هێناوە وەک دیلە سەربازییەکان، ژن، منداڵان و مەروماڵات و کاڵای گرانبەها (Çifçi, 2017, 258) و جۆری دووەم: ئەوانەن دوای شەڕەکان دەستیان کەوتووە وەک دیل و گالیسکە و ئەسپ و چەک (Çifçi, 2017, 258)

لە دەقە ئوڕاڕتییەکانەوە دەردەکەوێت جارێکی تر دیلە سەربازییە گیراوەکانیان لەنێو ڕیزی سوپادا بەکارهێناوەتەوە، وەک لە دەقی مێنوادا هاتووە (CTU V A5-9:8-10)

” [. . .] . لە ولاتی ئالْزی[٤٩] Alzi ، ٢١١٣ کەس لە[ساڵی]، هەندێکیان کوژران، هەندێکیان زیندوو بوون، دوورم خستنەوە،(بەشێک) لەوانەم خستە ناو سوپاوە“

وا دیارە ئارگیشتی یەکەم لەدروستکردنی قەڵای ئێروبونی سەربازە دیلەکانی بەکارهێناوە (CTU V, A 8-1 Vo:15-26).

" بۆ پاراستنی وڵاتی بیانێلی شاری ئاریبونیم دروست کرد (و) بۆ دەستەمۆکردنی دوژمن/وڵاتە بیانییەکان)، خاکەکە هیچی تیا نەبوو، هیچی تیادا دروست نەکرابوو. دەستکەوتی گەورەم بەدەستهێنا. ٦٦٠٠ جەنگاوەر ("پیاوی شەڕ") هەستام بەگواستنەوەیان لەوڵاتی خاتی (وڵاتی خاتییەکان Ḫate) و شوپا-(نی) Šupa-ni لە سایەی گەورەیی خالدی، ئارگیشتی، کوڕی مێنوا دەڵێت: نزام بۆ خالدی، (ئەی) پەروەردگارم، خواوەندی زریان، خواوەندی خۆر، (هەموو) خواوەندەکانی بیاینیلی".

ڕاگواستنەوەی بەکۆمەڵ سەرچاوەیەکی گرنگ بووە بۆ کۆیلەو ئەمەش لە ئەنجامی ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکاندا بەدەست هاتووە (Ponchia, 2017,157) .

وا دیارە ئەم شێوازی مامەڵەکردنە لەگەڵ دیل و کۆیلە لە لایەن ئاشوورییەکانیشەوە پەیڕەو کرابێت، بۆ نموونە هەندێک لە زیندانییەکان (ḫubtū) دەتوانرا بۆ پێداویستییە تایبەتەکان یان ئەو ئەرکانە هەڵبژێردرێن کە پێدەچێت بۆیان گونجاو بێت بە تایبەتی پیاوە گەنج و بەتواناکان دەبوو لە کارەکانی بیناسازیدا دابمەزرێنرێن یان لە ڕووی سەربازییەوە ڕابهێنرێن بۆ چوونە ناو ڕیزەکانی سوپاوە (Ponchia, 2017, 162).

---

[٤٩] بە ڕای ڕووسێل لێکچوونی زۆر لەنێوان ئێنزیتێ Enzite و ئەنزیتێنێ Anzitene دا هەیە، و ئێنزیتێ Enzite بەشێک بووە لە ئەلزی Alzi. شوێنی ئەلزی لەنێوان Ḫini و Paluی نزیک Ḫanzithبووە، بەڵام هەندێکی تر پێیان وایە لە کەناری چەپی زێی گەورە لەباکوری دەشتی دیانا بووبێت، یان لەخۆرهەڵاتی کیرورووی و باشوری خۆرهەڵاتی ڕەواندوز بووبێت کە چەندین دەربەند لەو ناوچەیە هەن. (Marf, 2016, 26; Russell, 1984,180)

دەرئەنجام

لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیەدا لە سوپا و چەکەکانی شانشینی ئوراڕتو، گەیشتینە ئەمانەی خوارەوە:

١-شانیشنی ئوراڕتو خاوەنی سوپایەکی ڕێکخراو و تۆکمەبوون، دامەزراوەیەکی سەربازیی ڕێکخراویان هەبووە، لە ڕێگەی ئەم سوپا ڕیکخراوەوە شانشینی ئوراڕتو توانی سنوری دەسەڵاتی فراوان بکات، چەندین چالاکی سەربازی مەبەست بۆ بەدەستهێنانی ئاسایش و پاراستنی سنوورەکان ئەنجام بدات.

٢-بوونی سوپایەکی بەهێز و ڕێکخراو، هانی پاشاکانی ئوراڕتی دا کە بیر لە فراوانخوازی زیاتر بکەنەوە، توانییان سنوورەکانی شانشنیەکە فراوان بکەن، لە سەرچاوەکانی فوڕاتەوە لە خۆرئاواوە، تا کەناری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ لە ڕۆژهەڵات، هەروەها شانشینی ئوراڕتی توانی ڕووبەرێکی فراوان بخاتە سەر سنوری قەڵەمڕەوی خۆیەوە، کە ڕووبەرێکی بەرفراوانی باکور و ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستانیش لەخۆبگرێت، جگە لە بەشێک لە ئەو ناوچانەی کە ئێستا دەکەونە سنوری ئەرمینیا و ئازەربایجانی ئێستا.

٣- بوونی بەرزی و نزمی جوگرافی لەناوەندی سنووری دەسەڵاتی ئوراڕتی یارمەتیدەرێکی باش بوو بۆ خۆ قایمکردنیان بەرامبەر هێرشی سەربازیی دوژمن، و هەروەها لەمپەرێکی باش بوو بۆ ڕێگری لەپێشڕەوی سوپای دوژمن بۆ سەریان بە تایبەت ئاشورییەکان.

٤- زۆربەی ململانێی شەڕی ئەم دوو زلهێزە (ئوراڕتی و ئاشوری) دوور بووە لە چەقی دەسەڵاتیان، زۆربەی کات ناوچە سنوورییەکانی باکووری دیجلە و باشووری رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ چەقی ململانێی ئەم دوو هێزە بوون.

٥- هەرچەندە هیچ بەڵگەیەک نییە کە ئاماژە بە نازناو و پلەکانی سەرکردە و پلەدارەکانی ناو سوپای ئوراڕتو بکات، بەڵام دەتواندرێت بڵێین، لە دەقە ئوراڕتی و ئاشورییەکانەوە دەردەکەوێت کە پاشا فەرماندەی گشتی سوپای ئوراڕتی بووە، لەگەڵ ئەوەشدا دەقە ئوراڕتییەکان ئاماژەی بە ڕۆڵی سەرکردە سەربازییە ئوراڕتییەکان کردووە، وەک فەرماندە لە لەشکرکێشییەکاندا.

٦- لە بەڵگە نوسراوەکان بۆمان دەردەکەوێت، فەرمانڕەواکانی هەرێمە ئوراڕتییەکان سەرکردایەتی ژمارەیەکی زۆر لە سەربازانی ئوراڕتییان کردووە، بەتایبەت تەواوی سەربازانی سنوری هەرێم یان شارەکەی خۆیان، یاخود یاوەری سوپای سەرەکی بوون لەشەڕدا، ئەمەش بەڵگەیەکە سوپای ئوراڕتو لە چەند یەکەیەکی سەربازی پێکهاتبێت کە بەسەر هەرێمەکاندا دابەشکرابوون، بۆیە سروشتییە ئەمانە سەرکردایەتی سوپا بکەن، بەڵام لەژێر فەرمانده‌یی دەسەڵاتی پاشادا.

٧- دەقە ئاشورییەکان جەختیان لەسەر بوونی پلەی فەرماندەی گشتی (^{LÚ}turtānu) و جێگری فەرماندەی گشتی (^{LÚ}turtānu 2) لە سوپای ئوراڕتیدا کردوەتەوە، سەرەڕای ئەوەی ئەم نازناوە یاخود هاوواتاکەی لە دەقە ئوراڕتییەکاندا تا ئێستا نەبینداروە.

٨ -هەریەک لە ئوراڕتییەکان و ئاشورییەکان دیمەنی یەکتریان وەک دوژمنێکی شکستخوارد و کێشاوە، لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازییەکی ڕوون و ئاشکرا لەشێوازی ئەو دەربڕینە دەبینین، لە نەخشەکانی دەروازە برۆنزییەکەی بالاواتدا، وێنەی جەنگاوەرو دیلە ئوراڕتییەکان بەێ جلوبەرگ دەردەکەون، و تەنیا خودەیان

لەسەردایە، ئەمەش ئەوە دەردەخات کە ئاشورییەکان بە نەریتە کۆنەکانی ئەکەدییەکانی باوانیان پابەندبوون لە وێناکردنی دوژمنەکانیان و ستەم کردنی دیلەکان.

٩- پێکهاتەی گشتی سوپای ئورارتی، لە سێ یەکە یان لقی سەرەکی پێکهاتبوون: یەکەکانی گالیسکە (^{GIŠ}GIRGIR^{MEŠ})، سوارە (PITḪALLU^{MEŠ}) و پیادە (^{LÚ}ÉRIN^{MEŠ}) .

١٠- لەڕێگەی نەخشەکان و بەڵگە شوێنەوارییەکانەوە، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئورارتییەکان بەشێوەیەکی گشتی، و بەپێی سەردەم، دوو شێوە خودەی جەنگییان بەکارهێناوە، خودەی تاجدار، ئەویش لەسەردەمی پاشا ئارامو لە سەدەی نۆیەمی پ.ز.، و دواتر خودەی قوچەکی کە هاوشێوەی خودە ئاشورییەکانە ، بەڵام لەوەش گرنگتر ئورارتییەکان پێش ئاشورییەکان درکیان بەوە کردووە دانانی یاخود زیادکردنی گوێپۆش بۆ خودەکانیان گرنگی خۆی هەیە. هەروەها ئاشورییەکان بەردەوام بوون لەبەکارهێنانی خودەی لوتکەدار(تاجدار)دا بۆ ماوەیەکی زۆر بەپێچەوانەی ئورارتییەکان کە کەمتر لە دیمەنەکاندا دەردەکەوێت .

١١- بیرۆکەی دانانی تاجە گوڵینکە لەسەر لوتکەی سەری ئەسپەکانی (ئورارتی-ئاشوری) زیاتر بۆ مەبەستی جوانکاری بووە، دەتوانین بڵێین کە بیرۆکەکەی وەک بیرۆکەی خودە تاجدارەکانە .

١٢- هونەرمەندە ئورارتییەکان لە نمایشکردنی دیمەنە هونەرییەکاندا لەسەر کەرەستەی سەربازی، یەک شێوازیان پەیڕەودەکرد، کە ڕەنگدانەوەی شێوازێکی تایبەتی هونەری ئورارتی بووە، وەک نیشاندانی غاردانی ئەسپەکان، کەهاوشێوەی غاردانی ئاژەڵەکانی وەک شێر و گاکانی سەر قەڵغانە ئورارتییەکانە، قاچی ئەسپەکان بە شێوەیەکی یەکسان بۆشاییان هەیە، سنگیان بەرزە و چەناگەی ئەسپەکان بۆ ناوەوە کێشراون.

١٣- پشتێنە برۆنزییەکان بەشێک بوون لە جلوبەرگی سەربازانی ئورارتی، لێوارەکانیشیان کونیان تێدایە، ئەو کونانە بۆ بەستنەوە و جێگیرکردنی لباد یان چەرم بوون بۆ ئەوەی سکی جەنگاوەرەکە بپارێزێت،هەم لە ڕەقی کانزاکە، و هەم لە گەرما و سەرمای پشتێنە برۆنزییەکە بە پێی گۆڕانی وەرزەکان، زۆربەی ئەم پشتێنانە بە دیمەنی جۆراوجۆر ڕازێندراونەتەوە، لەوانە دیمەنی سەربازی کە تیایدا دەتوانرێت جۆری چەک و ئەسپ وعەرەبانەو شێوازی خودە و جلوبەرگی سوپای ئورارتی دەستنیشان بکرێن، گرنگترینیان دەرکەوتنی ئەسپسواری ئورارتی بەشەڕواڵێکی، سادەو خەتدار کە ئەمەش پێدەچێت کۆنترین نموونەی شەرواڵ بێت کەلە بەڵگە هونەرییەکان دەرکەوتبێت .

١٤- دەرکەوتنی زۆرێک لە ئاژەڵە ئەفسانەییەکان لە نەخشەکانی سەر پشتێنەکاندا کاریگەریی هونەری پێشوتر و گەلانی هاوسەردەمی تری دراوسێی لەسەر دەبیندرێت بەتایبەت هونەری ئاشوری و زاگرۆسی هونەری ئەنادۆڵی (بەتایبەت هونەری هیتییەکان).

١٥- بەڵگە شوێنەواری و هونەرییەکان، ئاماژە بەوە دەکەن کە قەڵغانە ئورارتییەکان شێوە و قەبارەی جۆراوجۆریان هەبووە، لەوانە قەڵغانی قوچەکی و ناوەند دەرتۆقیو و دداندار، هەروەها ئەو شێوەیەی کە سەری شێرێکی لە ناوەندیدا هەبووە، کە تاکە نموونەی لە قەڵای ئایانیس دۆزراوەتەوە.

١٦- هەروەکو خودە و پشتێن، ئورارتییەکان بایەخیان بەڕازاندنەوەی قەڵغان داوە، کە پاشاکان تەرخانیان بۆ خواوەند خالدی کردووە، بەپێی ئەو نوسینانەی لە سەریانە دێرینترینیان بۆ سەردەمی ئیشپوینی و مێنوا دەگەڕێتەوە، و تازەترینیان بۆ سەردەمی ڕۆسای سێیەم دەگەڕێتەوە .

١٧- لەڕازاندنەوەی سەر قەڵغانەکان دەگەینە ئەو ئەنجامەی هەر قۆناغێک شێوازێکی لە نمایشی، توخمەکانی دیمەنی ڕووەکی و ئاژەڵی هەبووە، بەو پێیە دەتواندرێت توخمەکان لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر دەستنیشان بکرێن. هەڵواسینی قەڵغان بەدیواری پەرستگاکانی خالدی لەموصاصیر و ئایانیس دەرخەری ئەو ڕاستییەن، بۆ پیرۆزی ئەم کارە کراوەو هەروەها خالدی خواوەندێکی سەرەکی شەڕ بووە.

١٨- گالیسکەی ئورارتی هەمیشە شێوەیەکی لاکێشەیی هەبووە، چەرخەکەی لەشەش توڵ یان هەشت توڵ پێکهاتووە، هەندێ جار کاریگەری ئاشوری پێوە دیارە، لەڕێگەی ئەوقەڵغانە ددانداره‌ی کە لەپشت سندوقەکەیدا هەڵواسراوە. لە تایبەتمەییەکانی هەندێ گالیسکەی ئورارتی، بوونی ئاڵقەیەکی دانانی بەرز لە پشت سندووقەکە، و ئەمەش هەرگیز لە وێنەی گالیسکەکانی ئاشوری دەرنەکەوتووە، هەروەها لە نموونە نەخشێنراوەکان، چەرخەی گەورە دەبیندرێت، بەڵام قەبارەکەی ناگاتە قەبارەی چەرخەی گالیسکەی سەردەمی ئاشوری نوێ بەتایبەت ئەوانەی سەدەی (٧پ.ز.).

١٩- بەبەراورد کردنی دیمەنەکان بۆمان دەردەکەوێت، قەڵغانی سنگی ئەسپی جۆری بەروانکە لەوانەیە لە سەردەمی ئیشپوینییەوە یاخود پێشتر باو بووبێت، ئەگەر بێت و سەربازی سەر ئەو ئەسپەی ئەو جۆرە قەڵغانەی لە ملدایە بە سەربازی سەردەمی ئارامو دابنرێت، هونەرمەند بەپێشاندانی ڕاستی جۆری قەڵغانی ئەو سەردەمە پابەند بووبێت.

٢٠-ئورارتییەکان دوو جۆر شمشێریان بەکارهێناوە، جۆرێک ڕاستە و دووتیغە، جۆری دووەمیان شمشیری چەماوەیە، یەک تیغە، هەروەها خەنجەری ئورارتی سیمای تایبەتی خۆی هەیە و دوو شێوە تیغی هەیە ، یەکەمیان تیغەکەی ڕاستە، و دووەمیان تیغەکەی لەناوەڕاستدا قۆقزە .

٢١- لەبەر نەبوونی بەڵگەی شوێنەواری و هونەری ناتوانین بە ڕوونی گریمانەی ئەوە بخەینەڕوو کە ئورارتییەکان، چەکی قورسی وەک شورەشکێن و دەروازە شکێنی هاوشێوەی ئاشورییەکانیان بەکارهێنابێت، وەک ئەوەی لە هونەری ئاشوریدا دەبیندرێت ، وەک ئامێرەکانی گەمارۆدان و شکاندنی دەروازە و شورەکان، وەک قەڵا کوت ئاشوری و شورەکوتەکان، کە بۆ کوتانی شورەکان و دەروازەکان بەکارهێندراون، لەوانەشە هەبووبن، بەڵام لە دیمەنە هونەرییەکاندا تۆمارنەکراون، و لە نووسینە مێخییەکانیشدا ئاماژەیان پێنەدراوە.

٢٢- دابینکردنی مەرجی بنەڕەتی بۆ دروستکردنی قەڵا و شورەکان، سەرەتا لە هەڵبژاردنی شوێنەکە و کەرەستەی بیناسازیی تۆکمە، لە بەردی گەورەوە دەستپێدەکات، لەبەر ئەوەی ئەرکەکەی لە پلەی یەکەمدا بەرگرییە، هەروەها هەندێک مەرجی تەلارسازی تیایدا دۆزراوەتەوە، کە لە زۆربەی قەڵاکاندا بەدیدەکرێن، لەوانە قوللە و پایەی گەورە کە پاڵپشتی دیوارو شورەکان دەکات.

٢٣- لە وێنە نەخشێنراوەکانی قەڵا و شورەکانی سەر پشتێنە برۆنزییەکان چەند وێنەیەکی پەنجەرە دەبینرێت گومان دەکرێت مەتەرێز بێت کە بۆ تیرهاویشتن یان ڕۆکردنی شلەی گەرم بەسەر دوژمنی گەمارۆدەری شورە و قوللەکاندا دروستدەکران، هەرچەندە پاشماوەی شورەکانیش هێندە بەرزییان نەماوە. یاخود دەکرێن وەک نموونەی پەنجەرە بەردینە کوێرەکە بن کە لەشێوەی پیتی (T) دایە و کە لە پەنجەرەکانی تابلۆ برۆنزییەکەی تۆپراک-قەڵا دەچێت، کە وەک پەنجەرەیەک یان ڕۆژنەیەکی کوێری داخراوە.

٢٤- لە نەخشەکەی دەروازەکەی بالاواتدا شورەو قوللـە ئوراڕتییەکان بەهیچ شێوەیەک لاوانەی شێوە پلیکانەیی تیادا بەدی ناکرێت، هەر بۆیە لەم ڕوانگەیەوە دەتوانین بڵێین کە شورەو قوللـەی ئوراڕتی سەردەمی ئارامو بێ بەش بووە لەم توخمە تەلارسازییە سەربازییە.

٢٥- ئایین ڕۆڵێکی گرنگی لە کاروباری سەربازی شانشینی ئوراڕتیدا گێراوە، بە بەڵگەی ئەوەی خواوەندەکان لەسەروو هەموویانەوە، خواوەند خالدی ڕۆڵی گرنگی لە ڕێرەوی جەنگەکاندا هەبووە، بەو پێیەی سەرکەوتنەکانی سوپای ئوراڕتی بە پلەی یەکەم بۆ ئەم خواوەندە دەگەڕێننەوە، هەر بۆیە ناوەکەی لە زۆربەی دەقە ئوراڕتییەکان و کەلوپەلە کانزاییە جەنگییەکان نووسراوە و تەرخانکراون.

٢٦- دیمەنە نەخشێنراوەکەی سەر قەڵغانەکەی ئەنزاف پەیامێکی ئاشکرا دەگەیەنێت کە هێز و سەرکەوتن لە گۆڕەپانی جەنگی ئوراڕتیدا بە پلەی یەکەم بەهۆی پێشرەوی خالدی و چەکەکەیەوە بووە، بۆیە دەبینین قەڵغانەکان و تێککڕای چەکەکان بۆ ئەو تەرخان کراون.

٢٧- لە نامە هەواڵگریەکانی ئاشورییدا بۆمان دەردەکەوێت، کە ئوراڕتییەکان چاودێری جموجوڵە سەربازی و قایمکارییەکانی ئاشورییەکانیان کردووە، و ڕێگربوون لەوەی ئاشورییەکان پێگەی سەربازی خۆیان لەو ناوچەیە بەهێز بکەن. لە ناوەڕۆکی یەکێ لەنامەکاندا کە تایبەتە بە ڕاپۆرتێک کە لە سیخوڕەکانەوە بۆ لایەنە پەیوەندیدارە ئاشورییەکان نێردراون، ئاماژە بەوە دەکات کە ئوراڕتییەکانیش سیخوڕیان هەبووە، سەرەڕای کەمی بەڵگە لەم ڕووەوە، لەڕێی ئەو زانیارییانەی لە هەواڵگرە ئاشورییەکانەوە بەدەستمان گەیشتوون، سەبارەت بە جموجوڵی سوپای ئوراڕتی، ، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە شانشینی ئوراڕتو بەربەستێکی گەورە بووە، لەبەردەم بەرەوپێشچوونی ئاشورییەکان بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی لە کۆنترۆڵکردنی ناوچە سنوورییەکانی باکووری خۆرهەڵات، و باشووری خۆرهەڵاتی سنوری دەوڵەتی ئاشوری.

٢٨- هێرشی کیممێرییەکان و سکیثییەکان و کارەساتی سروشتی بومەلەرزە هۆکاری سەرەکی بوون بۆ ڕووخان و لەناوچوونی چەندین کارێزو شورەکانی ئەو قەڵاو شارانەو کەمبوونەوەی دانیشتوانیان، ئەمەش بووە هۆی ئەوە کە لەکاتی ڕووخانی دەوڵەتی ئاشوریدا لە ٦١٢ پ.ز. ئوراڕتییەکان هیچ ڕۆڵێکیان نەبێت لە لەناوبردنی ئەم دوژمنە سەر سەختەیاندا و خۆشیان بوونە نێچیرێکی ئاسان بۆ هەمان ئەو میدییانەی کە دەوڵەتی ئاشورییان ڕووخاند.

لیستی سەرچاوەکان:

١- سەرچاوەی کوردی:

١. ئەحمەد، کۆزاد محەمەد، ٢٠٠٨، کوردستانی ناوەڕاست لەنیوەی یەکەمی هەزارەی دووەمی پ.ز.دا، سلێمانی.
٢. ئەحمەد، جمال رشید، ١٩٨٨، لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، بەغدا.
٣. دیاکۆنۆف، ئی.م، ٢٠٠٥، میدیا، وەرگێڕانی بورهان قانع، چاپی دووەم، مەکتەبی ناوەندی ڕاگەیاندن .
٤. زاموا، دلشاد عزیز مارف، (٢٠١٦)، "جوگرافیای ناوچەی سۆران لە نووسینە مێخییەکاندا ئاوهەوا، تۆپۆگرافیا، شاخ، روبار و تاڤگەکان، شار و شانشینەکان" پرۆسیدینگی یەکەمین کونفرانسی نێودەوڵەتی ڕەواندوزو پێگەیێەکی ژیاری بە دەوڵەمەنبوون لە مێژووی کوردیدا زانکۆی سوران ، ل ٩٥-١١٦.
٥. غفوري، ڕێزان قادرعەبدوڵلا ئاغا، ٢٠٢١، کاردۆخیا وکۆردوێنی لەسەرەتاوە هەتا سەدەی 5ی زایینی لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی -شارستانییە، سلێمانی .
٦. مارف، دڵشاد عزیز، ٢٠٢٢، "ناوچەکانی خۆشناوەتی و دەوروبەری لە نووسینە مێخییەکاندا (٢٤٠٠-٥٤٨پ.ز.)"، ئامادەکاران ، بایز،هەڵمەت، خوشناو، سەربازمجید، ڕەسەنایەتیمان ڕەگی ناسنانەبونمانە، یەکەمین کۆنفرانسی نێودەوڵەتیی ئینستیتیوتی کەلەپووری خۆشناوەتی زانکۆی سۆران .ل ١٠١-١٣٦.

٢- سەرچاوەی عەرەبی :

٧. القرداغي، رافدة عبدالله عبدالصمد، ٢٠٠٨، كردستان العراق في التأريخ القديم في ضوء المصادر المسمارية من الالف الثالث ق.م حتى ٦١٢ ق.م، رسالة دكتوراه غير منشورة، جامعة السليمانية.
٨. بارو، اندري ، ١٩٨٠، بلاد اشور، ترجمة وتعليق:عيسى سلمان وسليم طه التكريتي ، بغداد.
٩. باقر، طه و سفر، فؤاد، ١٩٦٦ المرشد الى مواطن الاثار والحضارة الرحلة الخامسة بغداد – أربيل، بغداد .
١٠. ساغز، هاري، ٢٠٠٨، عظمة اشور، ترجمة: خالد أسعد عيسى وأحمد غسان سيانو، دمشق.

١١. عبدالله، يوسف خلف، ١٩٧٧، الجيش والسلاح في العهد الأشوري الحديث ٩١١- ٦١٢ ق.م. بغداد.
١٢. عقراوي، عماد شاكر احمد، ٢٠١٥، مملكة اورارتو (٨٨٠-٧١٤ق.م) دراسة تأريخية حضارية، دمشق.
١٣. مورتكات، انطون، ١٩٧٥، الفن في العراق القديم، ترجمة وتعليق:عيسى سلمان وسليم طه التكريتي بغداد.

٣- سەرچاوەی فارسی

١٤. پتروفسکی، بوریس، ١٩٦٠، تمدن اورارتو، ترجمة حميد خطيب شهيدي، تهران.
١٥. دايسون، رابرت هنری، ١٣٨٨، "مسائل ايران در دەوری آغاز تاريخی از منظر حسنلو" مجموعة مقالات شهر تاريخي حسنلو ، جلد دووەم، ٣٣-٨٣ .

٤- سەرچاوەی بیانی

16. Akgün, Riza Gúrler, (2018). “The Fall of the Urartu Kingdom”, (eds.) Çilingiroglu, Altan, et al., *Urartians A Civilization in the Eastern Anatolia*, Rhm. pp.65-84.
17. Ahmed, Kozad Mohamed, 2012. The Beginnings of Ancient Kurdistan (c.2500-1500 BC) A Historical and Cultural Synthesis, PhD dissertation, Leiden University, (unpublished).
18. Alavi, Babak Rafiei, (2019). “The Biography of a Dagger Type. The Diachronic Transformation of the Daggers with the Crescent-Shaped Guard”, (eds.) Meyer, Jan-Waalke, et al., *The Iranian Plateau During the Bronze Age Development of Urbanisation, Production and Trade*, *Archéologie* (S) // 1. pp. 313-331.
19. Albenda, Pauline, 2005. *Ornamental Wall Painting in the Art of the Assyrian Empire*, Brill, Leiden, Boston.
20. Altan, Çilingiroglu, (2004). “How Was an Urartian Fortress Built?” (ed.) Sagona, Antonio, *ANES*. pp. 205-231.
21. Ayakan, Suat, Ekinci, Mesut, (2018). “OK UÇLARI”,(eds.) Konyar, Erkan, et al., Zaiahina’nin Bronzlari, İstanbul, pp.172-181.
22. Azarpay, Guitty, 1968. *Urartian Art and Artifacts*: *A Chronological Study, University of California*, Press Berkeley, Los Angeles.
23. Badalyan, Miqayel, (2015). “The Urartian Weather God Teišeba,” (ed.) Kosyan, Aram, *Aramazd*, pp. 125–142.
24. Balatti, Selvia, (2017). “The Peoples of the Zagros in The Urarṭian Sources,” *Mountain Peoples in the Ancient Near East*: *The Case of the Zagros in the First Millennium B.C.E*, Harrassowitz Verlag, pp. 119-134.
25. Baldwin, Stephanie, 2014. *Bit By Bit: An Iconographic Study of Horses in the Reliefs of the Assyrian King Ashurnasirpal II (883-859 B.C)*, Stellenbosch University.
26. Barnett, R.D., 1982. “Urartu”, (eds.) Bordman, J., et al., *CAH.*, vol. 3.1, New York, Chapter 8. pp. 314-371.
27. Barron, Amy E., 2010. *Late Assyrian Arms and Armour: Art Versus Artifact*, Toronto.
28. Batmaz, Atilla, (2012). “War and Identity in the Early History of Urartu”, ANES, pp.23-49.

29. Batmaz, Atilla, (2013). “A new Ceremonial Practice at Ayanis Fortress: The Urartian Sacred Tree Ritual on the Eastern Shore of Lake Van” *JNES*, vol. 72, No.1. pp. 65-83.
30. Batmaz, Atilla, (2013). "A Lion-Headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian Culture?”, (eds.) Bombardieri, Luca, et al., *Soma 2012.Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*, vol. I, England.
31. Batmaz, Atilla, (2018). “Archaeoseismic Observations at Ayanis Fortress,” (eds.) Çilingiroglu, Altan, et al., *Urartians a Civilization in the Eastern Anatolia*, Rhm. pp.236-255.
32. Belli, Oktay, (1991). “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silvers, Copper and Iron”, (ed.), Merhav, Rivka, *Urartu Metalworking Center in the First Millennium B.C.E*, Jerusalem, pp.15-41.
33. Biber, Hanifi, (2008). “Technological and Archaeometallurgical studies on the Urartian Swords and Daggers”, (eds.) Yalçin,Ü.,Özbal, H, Paşamehmetoğlu, A.G., *Ancient Mining in Turkey and the Eastern Mediterranean*, Ankara, Turkey. pp. 149-173.
34. Biber, Hanifi, (2011). “Urartian Weapons”, (eds.) Konyar, Erkan & Köroğlu, Kemalettin *Urartu D Oğıfda Değişim Transformation in the East*, Istanbul.
35. Biber, Hanifi, (2018). “Makara Kabzali Urartu Kiliçlari”, *ASOS*, Yıl: 6, Sayı: 67. pp. 62-78.
36. Black, Jeremy., & Green, Anthony, 2004. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, 5nd Edition, British.
37. Brownrigg, Gail, (2019). “Harnessing the Chariot Horse in 'Equids and Wheeled Vehicles In the Ancient World”, (eds.) Peter, Raulwing, Linduff, Katheryn M., Crouwel, Joost H., *Equids and Wheeled Vehicles In The ancient World*, Oxford. pp.85-95.
38. Burney, C. A., (1957). “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, *Anatolian Studies*, vol. 7, pp. 37-53.
39. Buttery, Aalan, 1974. *Armies and Enemies of Ancient Egypt and Assyria*, Sussex.
40. Castelluccia, Manuel, Dan, Roberto, (2014). “Metal Horse Bits from Urartian Sites,” (eds.) Kosyan, Aram, Grekyan, Yervand, Bobokhyan, Arsen, *Aramazda*. pp. 36–47.
41. Castelluccia, Manuel, Dan, Roberto, (2019). “Some Remarks on Urartian Horse Harnesses”, (eds.) Andrea, Marta D., et al., *Pearls of the Past*, Zaphon, Münster. pp.187-202.
42. Castelluccia, Manuel, Dan, Roberto, (2013). “Urartian Bronze Helmets”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 19, pp. 277-313.
43. Chondros, Thomas G., et al., (2016). “The Evolution of the Double-Horse Chariots from the Bronze Age to the Hellenistic time”, *Fme Transactions* 44. pp. 229-236.
44. Collins, Paul, 2015. *Assyrians Palace Sculptures*, British Museum.
45. Collon, Dominique, (1993). “Reviewed Work (S): Gürtelbleche aus Urartu by Hans-Jörg Kellner” *Bulletin of the School of oriental and African Studies*, University of London, vol. 56, No. 1. pp.125-127.
46. Collon, Dominique, 2005. *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*. 2nd Edition London, British Museum.
47. Curtis, John, 2013. *An Examination of Late Assyrian Metalwork with Special Reference to Nimrud*, Short Run, Great Britain.

48. Curtis, John, (2012). “Assyrian and Urartian Metalwork: Independence or Interdependence?” (eds) Kroll.S., et al., *Biainili-Urartu, The Proceedings of The Symposium Held in Munich 12-14 october 2007, (Acta Iranica 51),* Leuven: Peeters. pp. 427-443.
49. Çavuşoglu, Rafet, Işik, Kenan, Gökce Bilcan, (2014). “Women and their Status in Urartu: A Critical Review” *ANES* 51. pp. 235-261.
50. Çavuşoğlu, Rafet, (2003). “A Fragmentary Urartian Belt in the Diyarbakr Museum” ,S*tudi Micenei Ed Egeo-Anatolici*, XlV, Roma.
51. Çavuşoğlu, Rafet, 2014. *Urartu Kemerler/Urartian Belts,* RHM, Istanbul.
52. Çifçi, Ali, (2013). “The Royal Titles of The Urartian Kings”, (ed.) Hughes, Erica, *Meaning and "A6yo C; Proceedings from The Early Professional Interdisciplinary Conference,* Cambridge, pp. 130-147.
53. Çifçi, Ali, 2014. *Interpretations of the Socio-Economic Structure of the Urartian Kingdom,* Liverpool.
54. Çifçi, Ali, 2017. “The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom” (eds.) Frahm, Eckart, et al., *Culture and History of the Ancient Near East*, vol. 89. Leiden.
55. Çifçi, Ali, (2018). “Religion and Kingship Ideology: The God Ḫaldi and the Urartian Monarch”, *Ancient West & East.* pp. 119-141.
56. Çifçi, Ali, Gökce, Bilcan, (2021). “I Have Made a Highway of Biainili’: Transportation and Road Networks in the Territories of the Urartian Kingdom”, *Altorientalische Forschungen,* 48 (2), pp. 221–232.
57. Çilingiroglu, Altan, 1997. *Urartu Krallığı Tarihi Ve Sanatı*, Izmir.
58. Çilingiroğlu, Altan, (2004). How was an Urartian Fortress Built? (ed.) Sagona, Antonio, *A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, ANES.12,* pp.205-231.
59. Çilingiroğlu, Altan, (2012). “Urartian temples”, (eds) Kroll.S., et al., *Biainili-Urartu, The Proceedings of The Symposium Held in Munich 12-14 october 2007, (Acta Iranica 51), Leuven: Peeters,* pp. 295-307.
60. Dan, Roberto, (2017). “Some Remarks on the Urartian Blind Windows of Çavuştepe”,(ed.) Kosyan, Aram, *Aramazd*, vol Xi. pp.206-2012.
61. Dara, Maryam, (2014). “Was Ḫaldi The Triumph Fire God of the Urartians?” *IJSOIA*, vol. 1, No.1. pp. 97-106.
62. De Berstian, Scott, (2007). “Horsemen in Bronze: A belt from Urartu”, *MVSE*, vol. 39,40,41,2005-2007, pp.23-43.
63. Deschamps, Stephane, (2016). “Erebuni In the Context of Urartean Fortresses in the Ararat Plain: Sources and Problems,” *Quaternary International* 395. pp. 208-215.
64. Dezső, Tamás, 2012. The Assyrian Army, I. The Structure of the Neo-Assyrian Army,1. Invantry, Budapest.
65. Dezső, Tamás, 2012. *The Assyrian Army, I. The Structure of the Neo-Assyrian Army,2. Cavalry and Chariotry*, Budapest.
66. Dezső Tamás, Niederreiter Zoltán, Bodnár Csaba, 2021. *Urartian Bronzes, Budapest*.
67. Diakonoff, Igor M., Kashkai, S.M.,1981. Geographical Names according to the Urartian Text, RGTC 9, Germany.
68. Elayi, Josette, 2017. *Sargon II, King of Assyria*, Sbl, Atlanta.

69. Elayi, Josette, 2018. *Sennacherib, King of Assyria*, Sbl, Atlanta.
70. Fales, F. M., and J. N. Postgate, 1992. *Imperial Administrative Records, Part I: Palace and Temple Administration, State Archives of Assyria VII*. Helsinki.
71. Forbes, Thomas B., 1983. *Urartian Architecture*, Hands, A.R., et al., Bar International Series 170 England.
72. Frame, G., 2021. The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721-705 B.C), *The Royal Inscriptions of the neo-Assyrian Period,* Eisenbrauns, University Park, Pennsylvania.
73. Fuchs, Andreas, (2012). "Urarṭu in der Zeit", (eds.) Kroll. S., et al.*, Biainili-Urartu, The Proceedings of The Symposium Held in Munich 12-14 october 2007, (Acta Iranica 51)*, Leuven: Peeters. pp.135-161.
74. Giovino, Mariana, 2007. *Assyrian Sacred Tree: A History of Interpretations,* University of Zurich.
75. Gökce, Bilcan, (2018). "Taşit Aksamlari," (eds.) Konyar, Erkan, et al., Zaiahina'nin Bronzlari, İstanbul. pp.31-57.
76. Gökce, Bilcan, Işık, Kenan& Değirmencioğlu, Hatice, (2013). "On Urartian Chariots", (eds.) Veldmeijer, André J., Ikram, Salima*, Chasing Chairot, Proceedings of the first International. Chariot Conference (Cairo 2012),* pp.107-122.
77. Gökce, Bilcan& Išik, Kinan, (2014). "Horse and Horse Breeding in Urartin Civilisation", *Awe* 13. pp.1-28.
78. Gonen, Rivka, 1975. *Weapons of The Ancient World*, London.
79. Grayson, A. K. 1987. *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium B.C. (To 1115 B.C), (The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 1),* Toronto - Buffalo – London.
80. Grayson, A. K. 1991. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C 1 (1114-859 B.C) (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods II/I),* Toronto – Buffalo – London.
81. Grayson, A. K. 1996. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C 2 (858-745 B.C.E) (The Royal Inscriptions of MeRIMAsopotamia, Assyrian Periods III),* Toronto - Buffalo – London.
82. Grayson, K. – Novotny, J., 2014. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 B.C), Part 2, Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period.* Winona Lake, Eisenbrauns.
83. Ghirshman, R.,(1974). "Un mède sur les bas-reliefs de Nimrud", *Iraq,* Vol. 36, No. 1/2 ,pp. 37-38.
84. Gunter, Ann, (1982). "Representations of Urartian and Western Iranian Fortress Architecture in the Assyrian Reliefs", *Iran,* vol 20. pp.103-112.
85. Grekyan, Yervand & Kashani Poorya, (2015). "Urartian Inscribed Bronze Artifacts from the Reza Abbasi Museum," *Aramazd*, pp.154-158.
86. Hellwag, Ursula, (2012). "Der Niedergang Urartus", (eds.) Kroll. S., et al., Biainili-Urartu, The Proceedings of The Symposium Held in Munich 12-14 october 2007, (Acta Iranica 51), Leuven: Peeters, pp.227-241.
87. Hassanzadeh, Yousef, (2022), "An Archaeological View to the Mannaean Kingdom", AsiAnA 4, pp.13-46.

88. Heidari, Reza, (2010). “Hidden Aspects of The Mannean Rule In Northwestern Iran”, (eds.) Kosyan, Aram, Petrosyan, Armen & Grekyan, Yervand, *Aramazda*, AJNES, Vol. 2. pp. 147-151.
89. Išik, Kenan & Geng, Bülent, (2012). “The Location of URU Ṭušpa and A New Inscribed Column Base Belonging to Išuini King of Urartu” *AJNES,* VII/I, pp.72-79.
90. Jakubiak, Krzysztof, (2004). “An Attempt to Systematize the Gates in the Urartian Fortresses”, *Iranica Antiqua,* vol. XXXIX. pp. 169-190.
91. Jeffers, Joshua, (2011). “Fifth-Campaign Reliefs in Sennacherib’s “Palace Without Rival” at Nineveh” *Iraq,* vol. LXXII, pp.87-116.
92. Johnson, James William, (1959). “The Scythian: His Rise and Fall”, *Journal of the History of Ideas,* Vol. 20, University of Pennsylvania, , pp. 250-257
93. Karakhanian, Arkady & Abgaryan, Yelena, (2004). “Evidence of Historical Seismicity and Volcanism in the Armenian Highland (from Armenian and other Sources)”, *Annals of Geophysics,* vol. 47, N. 2/3. pp. 793-810.
94. Kellner, Hans, J., (1991). “Gruping and Dating of Bronze Belt,” (ed.), Merhav, Rivka, *Urartu Metel working Center in the First Millennium B.C.E,* Jerusalem, pp.142-161.
95. Kendall, Timothy, (1977). “Urartian art in Boston: Two Bronze Belts and A Mirror”, *Boston Museum Bulletin*, vol. 75, Boston, pp. 26-55.
96. Kendall, Timothy, (1981). “*gurbisu ša a wēli* : The Helmet of Warrior at Nuzi”, (ed.) Morrison, M.A., Owen, D.I., *SCCNH*, Eisenbrauns, pp.201-231.
97. King, L.W.,1915. *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser King of Assyria B.C. 860-825*, London.
98. Konakçi, Erim & Baştürk, Bilge, (2009). “Military and Militia in the Urartian State", *Ancient West & East,* vol.8, Belgium, pp. 169-201.
99. Kroll, Ernst Stephan, (2020). “The Kingdom of Urartu in North-Western Iran (Ninth - Seventh Century Bce)”, (eds.) Niknami, Kamal-Aldin & Hozhab, Ali, *Archaeology of Iran in the Historical Period*, Switzerland.
100. Kroll, S., et al., (2012). “Introduction” (eds.) Kroll. S., et al., *Biainili-Urartu, The Proceedings of The Symposium Held in Munich 12-14 october 2007, (Acta Iranica 51)*, Leuven: Peeters, pp. 1-38.
101. Lanfranchi, G. B., & S. Parpola, 1990. *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria V,* Helsinki University Press.
102. Leichty, E. 2011. *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King Assyria (680-669 B.c). The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period,* IV. Winona Lake, Eisenbrauns.
103. Luckenbill, D. D., 1927. Ancient Records of Assyria and Babylonia, II, Chicago.
104. Madhloom, T.A., 1970, The Chronology of New -Assyrian Art, Britain.
105. Marf, Dlshad A., (2014). “The Temple and the city of Muṣaṣir/Ardini, New Aspects in the Light of new Archaeological Evidence”, *Subartu,* vol. VIII. pp.13-29.
106. Marf, Dlshad A., (2015). “Re-Identifying The Ḫiptunu Town and Andaruttu Mountain”, *Akkadica,* 136. pp. 127-140.
107. Marf, Dlshad A., 2016. *Cultural Interaction between Assyria and the Northern Zagros,* De Graad Van Doctor Aan De Universiteit Leiden.

108. Marf, Dlshad A., (2018). “Religious and Secular Festivals in TheTrans-Zabs and its Neighbouring Areas in The Light of The Cuneiform Records”, (eds.) Marf, Dlshad A., & Bradosty, Zidan, *Archaeology and Heritage of Hawler-Erbil, Proceedings of the 2nd International Scientific Conference,* pp. 465 – 477.
109. Marf, Dlshad A., (2019). “Earthquakes, Archaeology and the ancient records in Mesopotamia and the Zagros”, *3rd International Scientific Conference Archaeology and Heritage of Kurdistan,* pp.1-30.
110. Marinković, Peter, (2012). “Urartu in der Bibel”, (eds.) Kroll. S., et al., Biainili-Urartu, *The Proceedings of The Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 (Acta Iranica 51),* Leuven: Peeters, pp.217-225.
111. Merhav, Rivka, (1991)." Shields", (ed.), Merhav, Rivka., *Urartu Metalworking Center in the first Millinnum B.C.E,* Jerusalem, pp.134-139.
112. Merhav, Rivka, (1991). "Architectural Elements Functional and Symbolic", (eds.) Merhav, Rivka, et al *Urartu Metalworking Center in the first Millinnum B.C.E,* Jerusalem. pp. 301-309.
113. Merhav, Rivka, (1991). Chario, and Horse Fitting ", (eds.) Merhav, Rivka, et al, Urartu Metalworking Center in the first Millinnum B.C.E, Jerusalem. pp.53-77.
114. Muscarella, Oscar White, (1986)." The Location of Ulḫu and Uiše in Sargon II's Eighth Campaign, 714 B.C.", *JFA*, vol. 13, No.4, pp. 465-475.
115. Muscarella, Oscar White,1988. *Bronze and Iron Ancient Near Eastren Artifacts in the Mitropolitan Museum of Art,* New York.
116. Muscarella, Oscar White, (1989). Warfar at Hassanlu in the Late of 9th Century B.C, *Expedition*, vol.31, No.2-3, pp. 24-36.
117. Muscarella, Oscar White, 2013. *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient near East,* Leiden, Boston.
118. Nadali, Davide, (2014). “Family Portraits Some Considerations on the Iconographical Motif of the “Woman with Child” in the art of the Third Millennium B.E.C, (ed.) Marti, Lionel, La *famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale at Paris 6–9 July 2009,* United States of America, pp.227-239.
119. Narçın, Ali, 2013. A'Dan Z'Ye *Urartu,* Istanbul.
120. Nobari, Alireza Hejebri., et al., (2015). “A Chronological Overview of Some Ziwiye Belts”, *Sociology and Anthropology 3(3)*: pp. 186-192.
121. Novotny, J.- Jeffers, J., 2018. The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668-631 BC), Aššur-etel-ilani (630-627 BC), and sin-šarra-iškun (626-612 BC), Kings of Assyria, Part 1, *The Royal Inscriptions of the neo-Assyrian Period,* Eisenbrauns University Park, Pennsylvania.
122. Özfirat, Aynur, (2016). “The Urartian Kingdom in the Mount Ağrı (Ararat) Region”, (eds.) Öniz, Hakan, Fazlullin, Sergey, *Soma,* 2016, *Proceedings of the 20th Symposium on Mediterranean Archaeology*. pp. 7-34.
123. Özgen, Engin, (1984). “The Urartian Chariot Reconsidered,1 Representational evidence 9-7 Centuries B.C,” (eds.) Donzel. E. Van, et al., *Anatolica*, Leiden, Holland, pp.91-154.
124. Özgen, Engin, (1983). “The Urartian Chariot Reconsidered,1 Representational Evidence 9-7 Centuries B.C,” (eds.) Donzel. E. Van, et al., *Anatolica*, Leiden, Holland, pp.111-131.

125. Parpola, S., 1987. *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West. SAA I (SAA State Archives of Assyria),* Helsinki University Press.
126. Parpola, Simo & Porter, Michael, 2001 *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo Assyrian Period,* Helsinki.
127. Parpola, Simo, (1993). "The Assyrian Tree of Life: Tracing the Origins of Jewish Monotheism and Greek Philosophy" *JNES*, vol. 52, No.3, pp. 161-208.
128. Piller, C. k., (2012). "Hakkari-Type Dagger from Eastren Anatolia", (ed.) Kosyan, Aram, *Aramazda,* Yerevan. pp. 35-59.
129. Piller, C. k., (2012). "Bewaffnung und Tracht Urartäischer und Nordwestiranischer Krieger Des 9. Jahrhunderts V. Chr.: Ein Beitrag Zur Historischen Geographie Des Frühen Urartu", (eds.) Kroll. S., et al., *Biainili-Urartu, The Proceedings of The Symposium Held in Munich 12-14 october 2007, (Acta Iranica 51),* Leuven: Peeters, pp. 379-390.
130. Pinheiro, Elias Manuel Morgado, 2010. *The origin and spread of the war Chariot,* Leiden.
131. Piotrovsky, B., 1969. *The Ancient Civilization of Urartu,* Switzerland.
132. Ponchia, Simonetta, (2017). "Slaves, Serfs, and Prisoners in Imperial Assyria (ix–VII Cent. B.C) A Review of Written Sources", *SAAB*, vol. XXIII, pp.157-179.
133. Porada, E., 1965. Ancient Iran: The Art of Pre-Islamic Times. London: Methuen
134. Porter, Barbara Nevling, (1993). "Sacred Trees, Date Palms, and the Royal Persona of Ashurnasirpal II", *JNES*, vol. 52, No. 2. pp.129-139.
135. Postgate, N., (1973). "The Inscription of Tiglath Pileser III at Mila Mergi", *Sumer*.29, pp. 47-59.
136. Radner, Karen, (2011). "Assyrians and Urartians" (eds.) Steadman Sharon R., McMahon, Gregory, *the Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford, pp. 734–751.
137. Radner, Karen, (2012). "Between a Rock and a Hard Place: Musasir, Kumme, Ukku And Šubria–The Buffer States Between Assyria and Urarṭu," (eds.), Kroll, S., et al. *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007 (Acta Iranica 51),* Leuven: Peeters: 243-264.
138. Radner, Karen, (2021). "Urartian Foreign Policy: The South", (ed.) Tsetskhladze, Gocha R., *Archaeology and History of Urartu (Biainili),* Leuven – Paris – Bristol, Ct, pp. 377-395.
139. Raulwing, Peter, (2009). "The Kikkuli text. Hittite Training Instructions for Chariot Horses in the Second Half of the 2nd Millennium B.C. and Their Interdisciplinary Context.
140. Reade, Julian, (1979). "Hasanlu, Gilzanu, and Related Considerations", *Archaeologische Mitteilunen Aus Iran,* London.
141. Roaf Michael, (2012). "Towers with Plants or Spears on Altars: Some Thoughts on an Urartian Motif". (eds) Kroll. S., et al., *Biainili-Urartu, The Proceedings of The Symposium Held in Munich 12-14 october 2007, (Acta Iranica 51),* Leuven: Peeters, pp. 351-372.
142. Roaf, Michael, (2012). "Could Rusa Son of Erimena Have Been King of Urartu During Sargon'S Eighth Campaign?", (eds.) Kroll, S., et al., *Biainili-Urartu*, The Proceedings of The Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, (Acta Iranica 51), Leuven: Peeters, pp.187-216.

143. Rubinosn, Karen., (2012). “Urartian (?) Belts and Some Antecedents”, (eds.) Kroll.S., et al., *Biainili-Urartu The Proceedings of The Symposium Held In Munich 12-14 October 2007, (Acta Iranica 51),* Leuven: Peeters. pp .391-396.
144. Russell, H. F., (1984). “Shalmaneser’s Campaign to Urarṭu in 856 B.C. and the Historical Geography of EasternAnatolia According to the Assyrian Sources”, *Anatolian Studies*, vol. 34, pp. 171-201.
145. Rollinger, Robert, (2008). “The Median ‘Empire’, The End of Urartu and Cyrus the Great s Campaign in 547 BC”, *AWE* 7, pp.51-65.
146. Razmjou, Shahrokh., (2005). “In Search oh The Lost Median Art”. *Iranica Antiqua*, vol. XL, pp.271-314.
147. Saggs, H. W. F., (1980). “The Land of Kirruri”, *Iraq*. pp. 79-83.
148. Sagona, Antonio & Zimansky, Pual, 2009. *Ancient Turkey*, London, New York.
149. Salvini, Mirjo,1967. Nairi Ura(u) ṭri: contributo alla storia della formazion del regno di Urarṭu, Roma.
150. Salvini, Mirjo, 1982. “Research in The Region Between the Zagroz Mountains and Urmia Lake”, (eds.) De Bruun, et al., *Persica*, Nederlands, pp.1-50.
151. Salvini, Mirjo, (2004). “Archaeology and Philology: Reconstructing the History of Northwest Iran in the Urartian Period (9th·7th Centuries R C.)”, (ed.) Azarnoush, M., *Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region*, Tehran, Iran, pp.65-76.
152. Salvini, Mirjo, 2012. *Corpus Dei Testi Urartei* vol. IV, Rome.
153. Salvini, Mirjo, 2011. “An Overview of Urartian History,” in: K. Köroğlu & E. Konyar (eds.), Urartu Doğu ’da Değişim Transformation in the East, Istanbul: 74-105.
154. Salvini, Mirjo, 2018. *Corpus Dei Testi Urartei* vol. V, Paris.
155. Seidl, Ursula, (1991), “Horse Trapings”, (ed.) Merhav, Rivka, *Urartu Metelworking Center in the first Millennium B.C.E*, Jerusalem, pp. 78-96.
156. Seidl, Ursula, 2004. *Bronze kunst Urartus*, Mainz Am Rhein.
157. Smith, Adam T. (2012). “The Prehistory of an Urartian Landscape, (eds.) Kroll.S., et al., *Biainili-Urartu, The Proceedings of The Symposium Held in Munich 12-14 october 2007, (Acta Iranica 51),* Leuven: Peeters, pp.39-52.
158. Starr, I., 1990. *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria, State Archives of Assyria IV*. Helsinki.
159. Tan, Armağan, (2014). “Establishment of the Urartu Kingdom”, (eds.) Çilingiroğlu, Altan, et al., *Urartinas, A Civilazation in the Eastren Anatolia*, Rhm.
160. Tarontsi, Saak, (2014). “Sacred Animals and Fantastic Creatures of Urartian Belts – Mythological Reflections of Urartian Civilization”, *Uluslararasi Amisos Dergisi*. Cilt 2, Sayı 3, pp. 127-145.
161. Trimm, Charlie, (2017). “Weapons and Armor”, *Fighting for the King and the Gods, Society of Biblical Literature*. pp. 513-551.
162. Tadmor, H., et al., 2011. The royal inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), kings of Assyria. The Royal inscriptions of the Neo-Assyrian period I. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
163. Van Loon, Maurits, 1966. Urartian Art, Leiden.

164. Wartke, Ralf-B., (1991)."Production of iron Artifacts." (ed.), Merhav Rivka, *Urartu Metalworking Center in the first Millennium B.C.E.* Jerusalem, pp. 320-331.
165. Wilhelm, Gernot,1989. *The Hurrians*, England.
166. Wernick, Nicholas, (2016). "Ancient Near Eastern Battering Rams Questioning their Penetrative Power and Target Location," (eds.) Bretschneider, j., et al., Ugarit-*Forschungen*, Germany, pp.371-408.
167. Winter, I. J., (1985). "After the Battle Is Over: The "Stele of the Vultures" and the Beginning of Historical Narrative in the Art of the Ancient Near East", *Symposium Papers IV: Pictorial Narrative in Antiquity and the Middle Ages,* National Gallery of Art, USA, pp.11-32.
168. Winter, I. J., (1989). "The Hasanlu Gold Bowl: Thirty Years Later," *Expidition* 31/II-III: 87-106.
169. Xydopoulos, Ioannis K., (2015). "The Cimmerians: their origins, movements and their difficulties", (eds.) Tsetskhladze, Gocha R., et al., *The Danubian Lands between the Black Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD) Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea AntiquitiesBelgrade – 17-21 September 2013),* Oxford, pp.119-123.
170. Yamada, Shigeo, (1998). "The Conquest to Tīl-barsip by Shamaneser III History and Historigraphy, *Acta Sumerologica,* vol .20, Tokyo.
171. Yamada, Keiko, (2005). "From the Upper Sea to the Lower Sea- The Development of the Names of Seas in the Assyrian Royal Inscription", *Orient*, vol. Xl, pp. 31-55.
172. Yamada, Shigeo, (2018). "Ulluba and its Surroundings: Tiglath-Pileser III'S Province organization facing the Urartian Borde," (ed.) Yamada, Shigeo, *Neo-Assyrian Sources in Context, State Archives of Assyria Studies*, vol. XXVIII, pp.11-4.
173. Zimansky, Paul E. 1985. *Ecology and Empire the Structure of Urartian State*, Chicago, Illinios.
174. Zimansky, Paul, 1995. "The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia", *Civilization of the Ancient Near East*, vol.2, pp. 1135-1146.
175. Zimansky, Paul E., 1998. *Ancient Ararat a Handbook of Urartian Studies*, New York.
176. Zimansky, Paul, (2011). "Uratian and Uratians"," (eds.) Steadman Sharon R., Mcmahon, Gregory, *the oxford handbook of Ancient Anatolia*, Oxford, pp. 548-559.

سەرچاوەی ئینتەرنێت

177. Kouzeghari, Zahra, 2020. "Weapons Depicted on the Hasanlu Gold Bowl. Once More," Available At: https://Archeorient.Hypotheses.org/ (Accessed: 13 March 2023 :12 AM).
178. Salvini, Mirgo, (2009) "The Eastern Provinces of Urartu and the Beginning of History in Iranian Azerbeijan", pp. 497-512. https://www.academia.edu/6580985/2009_Salvini_Fs_Altan_Cilingiroglu_The_Eastern_Provinces_of_Urartu (Accessed: 15 March 2023 :10 AM).

پوخته

یەکێک لە گرنگترین دامەزراوە سەربازییەکانی شانشینی ئورارتی سوپای ئورارتی بوو، ئورارتییەکان گرنگیان بە پەرەپێدانی سوپاکەیان و ڕێکخستنی و پۆلێنکردنی بوون، دابەشیان کرد بوو بەسەر چەند یەکەیەکی ڕێکخراو کە پێکهاتبوون لە سوارە و پیادە و گالیسکە و... بە چەکی جیاواز پڕچەک کرابوون. بوونی کانزاکان و کانەکانی لە ناوچە جیاوازەکانی شانشینەکەدا بووە هۆی پەرەسەندنی تەکنەلۆژیای چەکەکانیان، شانشینی ئورارتی لە سەردەمێکدا دامەزرا کە فشاری سەربازی ئاشورییەکان لەسەری زۆر بوو، بەو پێیەی ئەو دووانە چوونە ناو ململانێیەکەوە کە تا ساڵی... ڕووخانی نزیک لە دەوڵەتی ئاشوور، بەهێزترین ڕکابەری بوو.

بابەتی لێکۆڵینەوەکە لە پێنج بەشی سەرەکی پێکهاتووە، هەر بەشێک بەسەر چەند تەوەرێکدا دابەشکراوە، بەشی یەکەم پێشەکییەکە بۆ جوگرافیا و مێژوو و پێکهاتەی سوپای ئورارتی، بەسەر سێ تەوەردا دابەشکراوە، لەتەوەری یەکەمدا باسمان لە هەڵکەوتەی جوگرافیای ئورارتو کاریگەرییەکانی لەسەر لایەنی سەربازی کردووە. لەتەوەری دووەمدا گفتوگۆ دەربارەی مێژووی سەربازی و سیاسی شانشینی ئورارتی کراوە، تەوەری سێیەم تەرخانکراوە بۆ پێکهاتە و ڕێکخستنی سوپای ئورارتی.

بەشی دووەم تەرخانکراوە بۆ لێکۆڵینەوە و وەسفکردنی جلوبەرگی سەربازە ئورارتییەکان، لە سێ تەوەر پێکهاتووە: تەوەری یەکەم باسی کڵاوی ئورارتی دەکات بە هەردوو جۆری، کڵاوی تاجدار و کڵاوی قوچەکی، تەوەری دووەم باسی پشتێنی ئورارتی دەکات، کە بەشێکی گرنگی جلوبەرگی سەربازی ئورارتی بووە. تەوەری سێیەم تایبەتە بە جلوبەرگی پارێزگاری سەربازی، لەوانە زرێ و باسکپارێز.

بەشی سێیەم تەرخانکراوە بۆ لێکۆڵینەوە و وەسفکردنی چەک و کەرەستەی سەربازی، دابەشکراوە بەسەر دوو تەوەری سەرەکیدا، تەوەری یەکەم باس لە چەکی سووک دەکات، کە چەندین چەکی دەستی ئورارتی لەخۆدەگرێت، وەک بەشێک لە پێداویستییە سەرەتاییەکان بۆ جەنگاوەری ئورارتو لەڕێگەی بەڵگەی شوێنەوارییی و هونەری. بەسەر پێنج ناونیشاندا دابەشکراوە: شمشێر، خەنجەر، ڕم، نێزە، تەوری جەنگی، تیرو کەوان، قەڵغان. تەوەری دووەم باس لە گرنگی ئەسپ و گالیسکەی جەنگی ئورارتی دەکات لە بەرەکانی شەڕدا، هەروەها ئەو کەلوپەلە کانزاییانەی بۆ ئەسپ تەرخان کراوە وەک بەشێک لە پێداویستییە سەرەتاییەکانی ئەسپ لە کاتی جەنگدا لە ڕێی بەڵگە شوێنەواری و هونەریەوە.

بەشی چوارەم باس لە لێکۆڵینەوە لە پێکهاتەی قەڵا و شورەی ئورارتو دەکات لە ڕێگەی بەڵگە شوێنەوارییەکان و دەقی مێخی و بەڵگەی هونەرییەوە.دابەش کراوە بەسەر دوو تەوەردا، یەکەم، قەڵاو شارە شورەدارەکان . دووەم، بەڵگە نووسراوەکان و وێنە هەڵکوڵدراوەکانی قەڵاو شارەکان . لە بەشی پێنجەمدا باس لە پەیوەندی نێوان ئایین و سیاسەت و شەڕلای ئورارتییەکان دەکات، ئەم بابەتە بەسەر دوو تەوەردا دابەشکراوە، تەوەری یەکەم باس لە ڕۆڵی خواوەندەکان دەکات لە جەنگدا لەگەڵ چەکە هەڵواسراوەکانی دیواری پەرستگاکانی موصاصیر و ئایانیس، لە تەوەری دووەم باسمان لەپرسی سیخوڕی و هەواڵگری دژە ئورارتی کردووە، لەڕێی تیشک خستنە سەر نامە ئاشورییەکان کە زانیاری زۆر دەربارەی جوڵە سەربازییەکانی سوپای ئورارتی دەخەنە ڕوو. پاشان باس لە دەستکەوتە سەربازییەکانی سوپای ئورارتی لە جەنگدا دەکەین.

الملخص

كان الجيش الأورارتي من أهم المؤسسات العسكرية للمملكة الأورارتية، اهتم الأورارتيون بتطوير جيشهم وتنظيمه وتصنيفه العسكري، وقسموه إلى عدة فرق منظمة تتألف من سلاح الفرسان والمشاة والعربات والمجهزة بأسلحة مختلفة. أدى وجود المعادن والتعدين في مناطق المملكة إلى تطوير تقنية الأسلحة لديهم، تأسست المملكة الأورارتية في الوقت الذي كان الضغط العسكري الاشوري عليها كبيرا حيث دخل الاثنان في صراع استمر حتى الانهيار الوشيك للدولة الآشورية، حيث كانت مملكة اورارتو المنافس الأقوى للدولة الآشورية.

يتكون موضوع الدراسة من خمسة فصول رئيسية ، كل فصل مقسم الى عدة مباحث، الفصل الاول عبارة عن مقدمة لجغرافيا وتأريخ وبنية الجيش الاورارتي، مقسم إلى ثلاثة مباحث المبحث الأول ناقشنا الموقع الجغرافي لأورارتو وتأثيرها على الجانب العسكري ، أما المبحث الثاني تمت مناقشة التاريخ العسكري والسياسي للمملكة الاورارتية، المبحث الثالث فقد خصص لهيكل وتنظيم الجيش الاورارتي.

الفصل الثاني خصص لدراسة ووصف ملابس الجنود الأورارتية، ويتكون من ثلاثة مباحث: المبحث الاول يتناول الخوذات الاورارتية بنوعيها الخوذات المتوجة والخوذات المخروطية، المبحث الثاني يتناول الأحزمة الأورارتية، والتي تعد جزءًا مهمًا من ملابس الجنود الأورارتية. المبحث الثالث يتناول الملابس الواقية العسكرية ومنها الدروع و واقي الرسغ.

الفصل الثالث خصص لدراسة ووصف الأسلحة والمعدات الحربية وهو مقسم الى مبحثين رئيسين، المبحث الاول يتناول الأسلحة الخفيفة والذي يتضمن عدة أسلحة يدوية أورارتية، كجزء من المتطلبات الأساسية للمحارب الأورارتي من خلال الأدلة الأثرية والخصائص الفنية. وهي مقسمة إلى خمسة عناوين: السيوف والخناجر، والرماح والحراب، الفأس الحربي ، السهم والقوس، الترس، المبحث الثاني يتناول أهمية الخيول والعربات الحربية الأورارتية في ساحة المعركة، وكذلك المعدات المعدنية المخصصة للخيول كجزء من الاحتياجات الأساسية للحصان أثناء الحرب من خلال الأدلة الأثرية والفنية .

الفصل الرابع يتناول دراسة لمقومات القلاع والحصون الأورارتية من خلال الأدلة الأثرية والنصوص المسمارية والأدلة الفنية، حيث قسم الى مبحثين الاول: القلاع والمدن المحصنة. المبحث الثاني: الصور المنحوتة للقلاع والمدن .

الفصل الخامس يتناول العلاقة بين الدين والسياسة والحرب عند الأورارتيين، حيث تم تقسيم هذا الفصل إلى مبحثين، المبحث الأول عبارة عن دور الآلهة في الحرب والاسلحة المعلقة على جدران معبدي مصاصير وايانيس، وفي المبحث الثاني تطرقنا الى موضوع التجسس والاستخبارات المضادة للأورارتيين، من خلال التركيز على الرسائل الآشورية التي توفر الكثير من المعلومات حول التحركات العسكرية للجيش الأورارتي واخيرا تطرقنا الى الإنجازات العسكرية للجيش الأورارتي في الحرب.

Abstract

The Urartian army was one of the most important military institutions of the Urartian kingdom. The Urartians took care of developing their army, organizing it, and its military classification, and divided it into several organized teams consisting of cavalry, infantry, and chariots and equipped with different weapons. The presence of minerals and mining in the regions of the kingdom led to the development of their weapon technology. The Urartian kingdom was established at a time when the Assyrian military pressure on it was great, as the two entered a conflict that continued until the imminent collapse of the Assyrian state, and the Kingdom of Urartu was the strongest rival of the Assyrian state.

This study consists of five main chapters, with each chapter divided into several sections. Chapter one is an introduction to the geography, history, and structure of the Urartian army, divided into three sections. Section one discusses the geographical location of Urartu and its influence on the military side, while Section two discusses the military and political history of the Urartian Kingdom. Section three is dedicated to the structure and organization of the Urartian army.

Chapter two is dedicated to studying and describing the Urartian soldiers' clothing and consists of three sections. Section one discusses Urartian helmets, including the crested and conical helmets, while Section two discusses Urartian belts, which are an important part of the Urartian soldiers' clothing. Section three discusses military protective clothing, including armor and wrist guards.

Chapter three is dedicated to studying and describing weapons and military equipment and is divided into two main sections. Section one discusses light weapons, including several Urartian handheld weapons, which were a basic requirement for the Urartian warrior, through archaeological evidence and artistic features. It is divided into five titles: swords and daggers, spears and lances, war axes, arrows, bows, and shields. Section two discusses the importance of Urartian horses and chariots on the battlefield, as well as the metal equipment dedicated to horses as part of the basic needs of the horse during war, through archaeological and artistic evidence.

Chapter four deals with a study of the foundations of Urartian fortresses and fortifications through archaeological evidence, cuneiform texts, and artistic evidence. This chapter is divided into two sections, the first is fortresses and fortified cities, and the second section is the carved images of fortresses and cities.

Chapter five deals with the relationship between religion, politics, and war according to the Urartians. This chapter is divided into three sections. The first section deals with the role of the gods in war. In the second section, we dealt with the weapons hanging on the walls of the temples of Musasir and Ayanis, and in the third section, we touched on the issue of espionage and anti-Urartian intelligence by focusing on the Assyrian messages that provide a lot of information about the military movements of the Urartian army. Finally, we touched on the military achievements of the Urartian army in the war.

حكومة اقليم كوردستان العراق

وزارة التعليم العالي و البحث العلمي

جامعة السليمانية- كلية العلوم الانسانية

قسم الاثار

الجيش و السلاح في مملكة أورارتو

القرن (التاسع-السادس قبل الميلاد) دراسة اثارية فنية مقارنة

رسالة تقدمت بها الطالبة

نسرين خواكرم عوالحامد

الى مجلس كلية العلوم الانسانية بجامعة السليمانية، كجزء من متطلبات نيل شهادة الماجستير في علم الاثار القديمة

بأشراف

أ.م.د دلشاد عزيز مارف

٢٠٢٣

Kurdistan Region Government - Iraq
Ministry of Higher Education and Scientific Research
University of Sulaimani -College of Humanities
Archaeology Department

Army and Weapons in the Kingdom of Urartu

(Ninth-Sixth Century B.C.), an Archaeological -Artistic Comparative Study

A thesis submitted to the Council of College of Humanities in partial fulfillment of the requirements for the MA degree in Ancient Archaeology

By
Nisreen Khwakaram Olhamid

Supervised by
Dr. DLashad Aziz Marf

2023